

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 4 (52)

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 4 від 30 листопада 2021 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2021. – № 4(52). – 94 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор);

П.В. Федорченко-Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського (заступник головного редактора);

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор КПП ім. Ігоря Сікорського;

В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського;

В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ;

Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології, доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського;

Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського;

Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського;

Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ;

М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського;

О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ;

О.Д. Купенко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України;

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського;

С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ;

Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки;

Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., декан факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського;

О.М. Головкин – к. ю. н., старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права КПП ім. Ігоря Сікорського;

О.Л. Львова – к. ю. н., с.н.с., доцент кафедри інтелектуальної власності права та приватного права КПП ім. Ігоря Сікорського;

Д.О. Маріц – д. ю. н., доц., завідувач кафедри інтелектуальної власності та приватного права КПП ім. Ігоря Сікорського;

Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія;

Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Варшава, Польща;

Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій імені родини Вейзерів Мічиганського університету;

Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США;

Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія;

Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія;

Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету;

Іренеуш Садовський, PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща;

Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент професор соціології університету Каліфорнії в Лос-Анджелес, США;

Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія;

М.А. Мінаков – доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США;

Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща;

Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Єнін М. Н., Стефанович А. В.

Медіаімідж Збройних сил України як складова частина популяризації військової служби серед молоді.....6

Ліпіч Л. М., Балагура О. О.

Формування соціологічної уяви у студентів технічних закладів освіти в процесі викладання соціології.....17

Скороход К. Л.

Особливості дегуманізації в умовах гібридної війни: на прикладі ставлення населення до російських солдатів – учасників російсько-української війни..... 23

ПОЛІТОЛОГІЯ

Завгородня Ю. В.

Кібербезпека як інноваційний захист у політичному просторі України.....33

Ірха К. О., Агафонова Г. С., Дудкевич В. І.

Стан реалізації соціально-економічних трансформацій в Україні в контексті політики євроінтеграції.....39

Лікарчук Д. С.

Комунікативні технології у формуванні політичної медіареальності під час конфліктів.....47

Митрофанов І. І.

Норма кримінального права за проектом Кримінального кодексу України.....54

Шевченко Б. Г.

Україна в міжнародних відносинах 2014–2019.....62

ПРАВО

Пустовойтова Я. В.

Проблеми сучасного стану протидії незаконному видобутку дорогоцінного каміння органогенного утворення..... 68

Тараненко М. Г., Тараненко М. М.

До питання правової оцінки входження і становища українських земель у складі Великого князівства Литовського.....74

Уberman В. І., Васьковець Л. А.,

Порівняльна характеристика європейського й українського правових механізмів регулювання скидання забруднювальних речовин.....83

CONTENTS

SOCIOLOGY

Yenin M., Stefanovych A.

Media image of the Armed Forces of Ukraine as a component of the popularization of the military service among young people.....13

Lipich L., Balagura O.

Formation of sociological imagination in students of technical institutions in education in the process of teaching sociology.....21

Skorokhod K.

The aspects of dehumanization in the condition of hybrid war: on the example of attitudes the citizens of Ukraine to Russian soldiers – participants of the Russian-Ukrainian war30

POLITICAL SCIENCE

Zavgorodnya Yu.

Cyber security as an innovative protection in the political space of Ukraine.....36

Irkha K., Ahafonova H., Dudkevych V.

The state of implementation of socio-economic transformations in Ukraine in the context of European integration policy.....44

Likarchuk D.

Communicative technologies in the formation of political mediarity during conflicts.....52

Mytrofanov I.

Norm of criminal law under the draft Criminal code of Ukraine59

Shevchenko B.

Ukraine in international relations 2014–2019.....66

LAW

Pustovoitova I.

Problems of the current state of control of illegal extraction of precious stones of organogenic formation.....72

Taranenko M., Taranenko M.

Questions of legal assessment of the entry and situation of Ukrainian lands within the Grand Duchy of Lithuania.....80

Uberman V., Vaskovets L.

Comparative characteristic between European and Ukrainian legal mechanisms for regulating the discharges of pollutants.....91

УДК 316

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248125](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248125)

МЕДІАІМІДЖ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ СЕРЕД МОЛОДІ

Єнін М. Н.,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології*

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,

ORCID ID: 0000-0002-3835-2429

yeninmaksym@gmail.com

Стефанович А. В.,

магістрантка кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена проблемі висвітлення новин щодо Збройних сил України в українських засобах масової комунікації, які формують імідж та престиж даної професії на національному рівні. Розглядаються різні підходи визначення поняття «імідж» та специфіка побудови медіаіміджу. Встановлено, що імідж Збройних сил України чинить вплив не лише на цивільне населення, але й виконує виховну та мотивуючу функцію на військовослужбовців.

Основна увага в концептуалізації поняття «імідж» акцентується на соціологічному підході, зокрема, символічному інтеракціонізмі. Досліджується імідж, зокрема, медіаімідж, як явище, яке передбачає двосторонню взаємодію обміну певними символічними знаками. Даний підхід дозволяє з'ясувати роль та вплив медіа у процесі передачі інформації до аудиторії.

Розглядається специфіка та становище військової служби в Україні, аналізується її популяризація як один з елементів військово-патріотичного виховання. Здійснено аналіз питання готовності молоді до захисту України та представлено, які чинники можуть зменшувати привабливість військової служби. З'ясовано, що інформація в засобах масової комунікації, яка формує образ Збройних сил України, може впливати на залучення молоді до військової сфери.

На основі контент-аналізу сегменту нових медіа, зокрема месенджера Telegram, з'ясовано основні сфери, пов'язані з діяльністю ЗСУ, що перебувають у полі зору журналістів та досліджено, які позитивні та негативні характеристики формують медіаімідж збройних сил. За допомогою застосування методів якісної парадигми (інтерв'ювання та фокус-групової дискусії) виокремлено ряд наративів, які можуть позитивно впливати на популяризацію військової служби серед молоді.

Ключові слова: медіа, імідж, медіаімідж, соціальні мережі, Збройні сили України, збройний конфлікт, патріотизм, патріотичне виховання, молодь.

Актуальність та постановка проблеми. В епоху стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та медіа доступ до інформації стає більш зручним та мобільним, а тому кількість людей, що долучається до інформаційного простору, дуже швидко зростає. Занурення в інформаційне середовище та споживання медіаконтенту новинного характеру дозволяє отримати знання про те, що знаходиться поза межами досвіду та сприйняття індивідів, а тому відіграє важливу роль у формуванні їх картини світу та уявлень про функціонування суспільства. Конструювання соціальної реальності засобами масової комунікації зумовлює необхідність моніторингу змісту в них повідомлень щодо Збройних сил України, імідж яких є важливою складовою частиною, що визначає престиж військової служби у суспільстві та її привабливості серед молоді.

© Єнін М. Н., Стефанович А. В.

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Особливості формування іміджу армії, зокрема Збройних сил України, його складові частини та функції перебувають у полі зору численних авторів, як-от: В. Серебряников (Serebryannikov, 2005), Ю. Костенко, В. Малюга (Kostenko & Malyuha, 2011), В. Данилов (Danilov, 2009), Г. Почепцов (Pochepstov, 2002) та ін. На питаннях формування іміджу соціальних та державних інституцій засобами масової комунікації зосереджують свою увагу Т. Храбан (Khrahan, 2019), С. Польовик (Pol'ovuk, 2018) та ін. Авторами цієї статті також висвітлювалось питання висвітлення воєнного конфлікту на Донбасі в порядку денному українського телебачення, а також суспільно-політичні та академічні дискурси щодо його сутності (Yenin, 2016; Yenin, Mel'nychenko, & Mel'nyk, 2019). Водночас вивчення перспектив та потенціалу медіаіміджу Збройних сил України впливати на патріотичні настрої молоді, зокрема популяризації військової служби, не отримали належної уваги в науковому середовищі.

Сильна армія, яка здатна захищати суверенітет та територіальну цілісність, є одним із головних атрибутів спроможної незалежної держави. Для нашого суспільства це питання є особливо актуальним, оскільки з 2014 року на Сході України ведуться бойові дії, а тому на порядку денному була поставлена проблема необхідності комплектування Збройних сил України військовослужбовцями, вмотивованих до військової служби та у подальшому до професійної військової діяльності. Проте важливою проблемою для нашої країни на той час стало те, що протягом тривалого часу в Україні імідж Збройних сил України перебував на вкрай низькому рівні, що підтверджували численні опитування громадської думки. Результати соціологічних досліджень, що проводилися до 2013 року, підкреслили ряд проблем, пов'язаних із статусом Збройних сил України, наприклад, низький престиж у суспільстві, небажання молоді служити в армії, незначна доля населення, яке готове захищати Батьківщину у випадку збройного конфлікту. Відповідно, важливим фактором, який сприяє залученості молоді до військової сфери, вступу до лав Збройних сил України, зростанню значущості патріотизму в структурі ціннісних орієнтацій, є, насамперед, їх сприятливий імідж.

Мета статті – розкрити сутність медіаіміджу Збройних сил України в теоретичному та практичному значеннях, а також з'ясувати його потенціал у мотивації та популяризації військової служби серед молоді.

Стаття підготовлена в рамках науково-дослідної теми кафедри соціології КПІ імені Ігоря Сікорського «Соціетальний розвиток, модернізація та модерн в глобальному світі» (керівник проєкту – проф., доктор соц. н., Павло Федорченко-Кутуєв, який в ряді фундаментальних праць надав потужного імпульсу даному науковому напрямку досліджень (Kutuyev, 2005; Kutuyev, 2016).

Емпірична база статті представлена трьома проведеними авторами статті дослідженнями:

1) контент-аналіз дев'яти новинних Telegram-каналів («ТСН», «Громадське», «Новинач», «BBC NEWS Україна», «24 канал», «Київ Оперативний», «Україна 24/7», «Україна Сейчас» та «Україна Online») за період від дати їхнього створення до листопада 2021 року;

2) фокус-групові дискусії, яка була проведена з учнями 11-х класів (всього – 8 осіб) Клавдіївського ЗЗСО І-ІІІ ступенів імені Олександра Рибалка (листопад 2021 р.);

3) два експертні інтерв'ю – з начальником другого відділу Бородянського територіального центру комплектування та соціальної підтримки (Володимир) та військовослужбовцем, який проходить службу за контрактом у складі 95-тої окремої десантно-штурмової бригади Збройних Сил України (Владислав) (грудень 2021 р.).

Виклад основного матеріалу. У загальному розумінні поняття «імідж» (англ. image – зображення) визначається таким чином:

1) «штучна імітація або подання зовнішньої форми будь-якого об'єкта, особливо особи, в суспільній або індивідуальній свідомості засобами масової комунікації і психологічного впливу» (Luk'yanyuk, 2001-21);

2) «образ особи (зокрема її вигляд і манера поведінки) спрямований на формування громадської думки чи уявлення про неї» (Slovnuk ukrayins'koyi movy, 2013).

Вебстерський словник (Merriam-Webster's Collegiate Dictionary) тлумачить дане поняття як штучну імітацію чи піднесення зовнішньої форми якого-небудь об'єкта. Імідж є розумовим уявленням про людину, товар чи інститут, що цілеспрямовано формується в масовій свідомості за допомогою публіситі, реклами чи пропаганди (Webster, 2016, р. 12).

Як видно з вищенаведених визначень, засоби масової комунікації не завжди є визначальним фактором у формуванні іміджу. Тому для того, щоб виокремити їх як одні з головних складових у формуванні іміджу Збройних сил України, нами було використано термін «медіаімідж». Вперше даний термін запропонували використовувати фахівці в галузі зв'язків з громадськістю, маркетингу та реклами для того, щоб акцентувати визначальну роль медіа в процесі формування іміджу об'єкта. Медіаіміджем можна вважати певне відображення образу будь-якого об'єкта в інформаційному просторі (Likhanova, 2016).

Формування іміджу не відбувається саме по собі. Це складний комплексний процес, який потребує багато зусиль, ресурсів та часу. На створення іміджу Збройних сил України впливають не

лише силові структури, але й засоби масової комунікації, урядові та державні установи, суспільство загалом. Зважаючи на особливу важливість позитивного іміджу Збройних сил України та армії під час воєнного конфлікту, його створення потребує ретельного планування.

Через те, що імідж формується та споживається в комунікаційному середовищі, він має соціальну природу, тому надалі розуміння іміджу розглядатиметься через призму соціологічного знання. На відміну від інших соціогуманітарних наук, соціологія дає змогу вивчати імідж на всіх рівнях (мікро-, мезо- та макро-), досліджувати образи як окремих суб'єктів, так і соціальних об'єктів, явищ, процесів, соціальних інститутів тощо.

Драматургічний підхід відомого класика соціології І. Гоффмана є одним з перших, що пояснює специфіку створення іміджу. У своїй роботі він зосереджується на вивченні самопрезентації індивіда за допомогою керування враженнями, тому імідж, з огляду теорії І. Гоффмана, можна трактувати як «мистецтво управління враженнями» (Goffman, 2000). Самопрезентація за Гоффманом є особливою формою взаємодії задля створення позитивного враження про себе з метою впливу на інших. У рамках драматургічного підходу така взаємодія передбачає те, що в процесі комунікації чи представленні себе індивід починає діяти таким чином, щоб продемонструвати себе з кращого боку. Тому за І. Гоффманом (Goffman, 2000) всі індивіди є акторами, які у повсякденному житті під час взаємодії з іншими виконують певні ролі, створюючи таким чином сконструйовану реальність. Саме в ній створюється позитивне враження та відбувається керування емоціями оточення. Дані ідеї можна можуть бути дотичними у дослідженні формування медіаіміджу Збройних сил України, тому як засоби масової комунікації не тільки відображають, але й конструюють реальність, про що зазначав соціолог та дослідник масових комунікацій Н. Луман. На його думку, засоби масової комунікації створюють нову медіареальність. Суть їхньої діяльності полягає в селекції інформації про соціальну дійсність та подачі її аудиторії у вигляді конкретних повідомлень. Відповідно процес комунікації в даній реальності відбувається за допомогою двох головних складових: повідомлення та інформації (Luman, 2010, р. 4). У випадку зі створенням іміджу, повідомлення та ціннісні судження, які транслюються засобами масової комунікації, можуть здійснювати вплив на адресанта, який споживає інформацію. Тобто вплив засобів масової комунікації під час висвітлення іміджетворчої інформації полягає в тому, що вони здатні пропонувати штучне бачення іміджу об'єкта, яке із часом за умови планомірного висвітлення може перетворюватись на образ реальності, певний планшет масової свідомості (Luman, 2010, р. 4).

Тому виважене контрольоване транслювання іміджу засобами масової комунікації можна вважати ефективним способом педагогічного впливу на молодь, зокрема, військово-патріотичного виховання у формуванні позитивного ставлення до армії як соціального інституту та військової служби як опції професійного вибору.

Варто зазначити, що в умовах конфлікту висвітлення позитивного іміджу Збройних сил України важливе не лише для цивільного населення, але й для самих курсантів та військовослужбовців, адже медіаімідж здатен підсилювати почуття ідентичності – приналежності до цього інституту, сприяючи формуванню патріотичних цінностей та росту мотивації продовжувати військову службу. Даний феномен добре пояснюється класиками символічного інтеракціонізму, появу якого зазвичай пов'язують з ім'ям Дж. Г. Міда. Основою ідеєю даного напрямку є комунікація, що здійснюється за допомогою обміну символами, тому сам імідж можна визначити як певний символічний образ, який створюється в процесі соціальної взаємодії. Донесення засобами масової комунікації певних інформаційних повідомлень символічної природи щодо збройних сил до аудиторії можна вважати тією символічною комунікацією, про яку писав Дж. Г. Мід. Під час споживання даних повідомлень адресати відрефлексовують дані символи та формують у своїй свідомості певний образ.

Із напрямку символічного інтеракціонізму можна зробити важливі методологічні висновки щодо формування позитивного іміджу військовослужбовців. Символи відіграють ключову роль у процесі усвідомлення своєї «самості» (за допомогою двох основних складників – «І» та «Ме»), або індивідуальності, тому символічний медіаобраз хороброго, відважного військовослужбовця може сприяти їх психологічному, моральному піднесенню. Завдяки такій об'єктивації себе як представника даної соціальної групи, що виражається загальнозначущими символами, доступними для розуміння іншим людям, військові формують свій Я-образ.

Результати міжнародного дослідницького проекту «Один мільйон голосів – 2» продемонстрували, що в Україні існує ряд проблем, які демотивують молодь йти на військову службу, як-от: «низький професійний та моральний авторитет представників політичної влади; сприйняття масовою свідомістю війни як своєрідного засобу збагачення влади та великого бізнесу; невисокий професійний престиж служби в армії; негативна оцінка певної частини суспільства; відсутність достойної державної допомоги й захисту тих, хто повернувся після бойових дій» (Yenin, 2018; Choliy & Perha, 2020; Vasylets', & Yenin, 2017). Проте зменшити негативний вплив частини перелічених демотивуючих

чинників брати участь у військовій службі уявляється можливим ретельно працюючи над медіаімі- джем Збройних сил України. Окрім того, одним із проявів, що демонструє сприятливе ставлення молоді до військової служби, а також одним із вимірів патріотизму є готовність до захисту своєї кра- їни. За результатами Світового дослідження цінностей (World Values Survey), що проводилось в Укра- їні в 2020 р., одним із елементів вимірювання патріотизму було запитання, щодо намірів у населення захищати Батьківщину (змінна «Готовність обороняти країну у разі війни»). У цьому дослідженні були отримані такі результати: серед тих, хто дав відповідь на дане запитання, 69% респондентів України у разі війни готові захищати свою країну і 31% – не готові. Щодо регіонального розподілу, то загалом найбільш критично налаштовані жителі Сумської (94% відповідей «ні»), Черкаської (58,1%), Рівнен- ської (51,5%) областей. Найбільш патріотично – Чернівецька (100% відповіді «так»), Хмельницька (95,5%) та Львівська (94,5%) області.

Щодо молоді, то на карті (рис. 1) наведено розподіл відповіді «так» респондентів віком 16-29 років. Аналіз виявив, що загальні настрої населення по області повністю співпадають з намі- рами молоді. Так, як бачимо, патріотичне виховання відіграє певну роль на молодь, а тому в біль- шості (12 регіонів) областях понад 80% респондентів виявляли готовність захищати Україну, проте 2 області різко контрастують: у Черкаській області готові лише 20% молоді, а в Сумській – жоден молодий респондент не відповів ствердно. Це свідчить про те, що наявні заходи військово-патрі- отичного виховання в цьому регіоні не є дієвими, що може ускладнювати проблеми з призовом на строкову службу в армію, військової мобілізації та ін. Окрім того, так як Сумська область має спіль- ний кордон з РФ, то у випадку загострення наявного воєнного конфлікту, вона буде більш вразливою до зовнішніх загроз від супротивника. Загалом можна стверджувати, що в 2020 р. більшість молоді виявляла цілком позитивні наміри щодо захисту України, проте для того, щоб зрозуміти чи вплинув на таке піднесення патріотизму медіаімідж, варто зрозуміти, які наративи транслювали медіа.

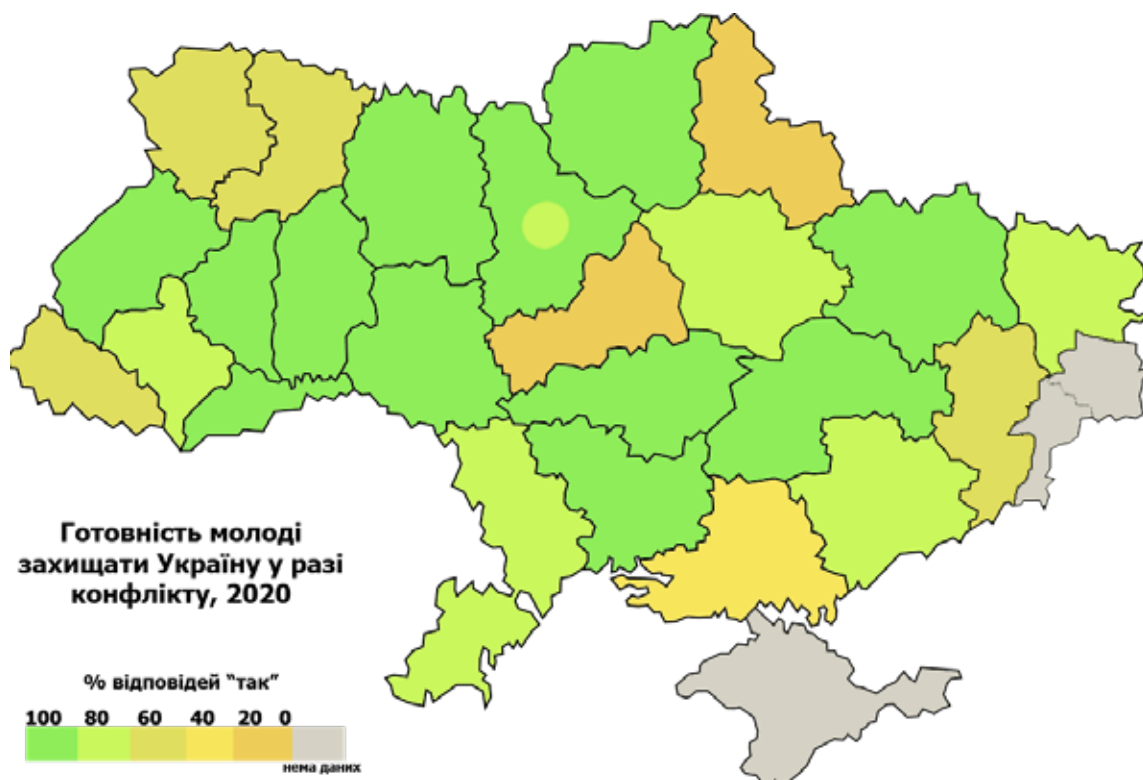

Рис. 1. Розподіл відповідей молоді на запитання «Чи готові ви захищати свою країну в разі конфлікту?»

У сучасному світі імідж має важливе значення для всіх масштабних відомих організацій як комерційного, так і громадського сектору. Проте особливої значущості набуває саме імідж стратегічно важливих інститутів, які найбільш відповідальні за підтримку функціонування держави та постійно перебувають у полі зору громадськості. Збройні сили України є саме такою структурою. Від їх іміджу та репутації залежить ставлення та довіра населення до держави, а також формування патріотичних настроїв. Для того, щоб постійно підтримувати у суспільстві сприятливе ставлення населення до

Збройних сил України, зокрема молоді, яка є військовим резервом країни, необхідно здійснювати моніторинг та корегування іміджу відповідно до поточних потреб країни. Систематичний огляд інформації в засобах масової комунікації – один із інструментів такого моніторингу. Чи не найбільш ефективним соціологічним методом для цього є контент-аналіз, можливості якого дозволяють здійснювати не тільки кількісні підрахунки смислових одиниць, але й робити змістовну інтерпретацію інформації.

Метою нашого контент-аналітичного дослідження було виявлення потенціалу медіа-контенту у популяризації військової служби. З огляду на об'єкт дослідження, а саме молодь, емпіричне вивчення медіаіміджу Збройних сил України полягало в проведенні контент-аналізу сегменту «нових медіа», зокрема месенджеру Telegram, який набуває все більшої популярності серед української молоді. Цей вибір був зумовлений тим, що в наш час традиційні медіа поступово починають втрачати свій вплив на молодь, оскільки головним каналом комунікації та джерелом інформації для них стають нові технології Інтернету (зокрема, соціальні мережі, інтернет-сторінки видань та телеканалів тощо). Завдяки можливості комбінування різних видів контенту та швидкому поширенню цифровізації у світі вони набувають все більшого потенціалу впливу на свою аудиторію. За даними Worldometers, станом на жовтень 2021 р. кількість користувачів Інтернету у всьому світі становила близько 5,1 млрд. осіб (65,4% всього населення) на відміну від 3,4 млрд. у 2016 (46,1%) (Internet Live Stats, 2021). В Україні, за даними дослідження Datareportal, станом на січень 2021 р. кількість користувачів Інтернетом досягла 29,5 мільйонів, тобто близько 67,6% населення країни, зокрема з них – 25,7 млн осіб – користувачі соціальних мереж (Datareportal, 2021). Окрім виокремлення тематик, які володіють потенціалом популяризувати престиж військової служби в Україні, для глибшого розуміння важливим завданням було встановити періодичність, забарвленість та якість висвітлених повідомлень щодо діяльності Збройних сил України.

Для відбору джерел аналізу на особистій сторінці одного з авторів цієї статті (Аліна Стефанович) в соціальних мережах (Instagram) було проведено опитування (питання анкети: «На яких джерелах, сайтах чи каналах Ви читаєте суспільно-політичні новини про поточні події в Україні?»), на яке відповіло 93 особи віком 16-27 років. Аналіз відповідей на дане запитання виявив, що для 89% опитаних основним джерелом новин є канали в месенджері Telegram, ще 11% зазначило, що інформацію дізнаються з мережі Facebook, Instagram або зі стрічки новин у Google News. Окрім того, нами було отримано уявлення, які саме джерела використовує молодь (рис. 2). Так, за результатами опитування було відібрано найбільш популярні Telegram-канали, що сформували основу вибірки: «ТСН», «Громадське», «Новинач», «BBC NEWS Україна», «24 канал», а також «Київ Оперативний» (попри його територіальну специфіку, у ньому також були виявлені повідомлення щодо діяльності Збройних сил України). Додатково до вибірки було включено кілька російськомовних новинних Telegram-каналів, які були найбільш популярними серед української аудиторії в 2019 р. («Украина 24/7», «Украина Сейчас» та «Украина Online») (Protsenko, 2019).

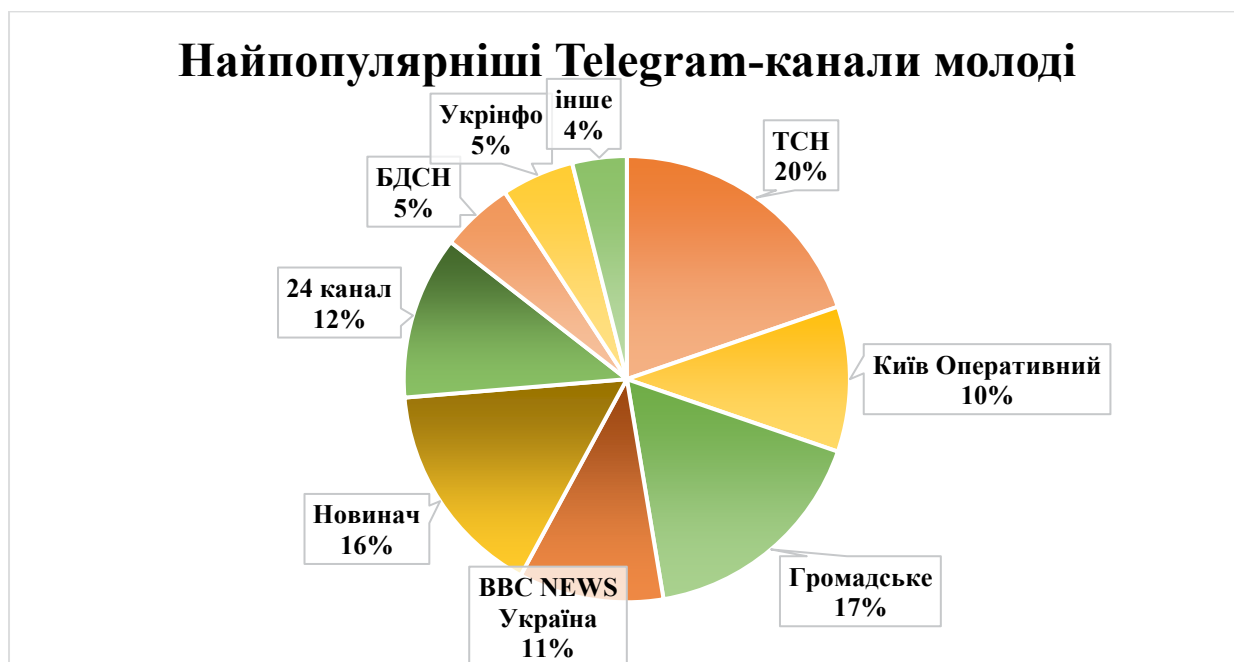

Рис. 2. Новинні Telegram-канали, які використовує опитана молодь

У даній статті авторами висвітлені лише загальні результати дослідження. Детальніше можна ознайомитися у магістерській дисертації «Медіаімідж Збройних Сил України у формуванні патріотизму молоді: перспективи та конфлікти» (авторка магістерського проекту – Аліна Стефанович, магістрантка кафедри соціології КПІ імені Ігоря Сікорського).

Тому як месенджер Telegram свою популярність набув дещо пізніше (після заборони в Україні російської соціальної мережі «Вконтакте» в 2017 р.), ніж розпочався російсько-український конфлікт, то це не дає змогу прослідкувати динаміку змін представлення Збройних сил України даними каналами від початку конфлікту. Загалом у дев'ятох каналах авторами даної статті було виявлено 580 матеріалів (за період від створення каналу до листопада 2021 року), що містили згадки про «Збройні сили України» або її абревіатуру: 21,4% на каналі «24 канал», 13,8% – у «ТСН», 13,6% – «Громадське», 12,9% – «Україна Online», 12,8% – «Україна Сейчас», «Новинач» – 11%, 9,1% – «Україна 24/7», 4% – на каналі «BBC NEWS Україна», та 1,3% на «Київ Оперативний». Аналіз показав, що усі одиниці вибірки мали різну специфіку та спрямованість повідомлень. Так, наприклад, для «ТСН», як і у випадку з телебаченням, характерним залишається згадування про збройні сили переважно у випадках висвітлення поточної ситуації в зоні ООС (розведення сил, обстріли, а також статистика щодо поранених та загиблих). У випадку з контентом у «Київ Оперативний», то попри невелику кількість згадувань, усі вони мали дискредитуючий характер для іміджу Збройних сил України.

Підрахунки основних кількісних показників продемонстрували, що досліджувані канали не можуть ефективно формувати імідж Збройних сил України, оскільки новини на військову тематику висвітлюються несистематично (наприклад, канал «BBC NEWS Україна» понад 58% досліджуваного періоду за місяць не публікував жодної новини про Збройні сили України), а частка повідомлень щодо Збройних сил України до загальної кількості висвітлюваних новин за місяць складає в середньому від 1,5 до 3%.

Загалом уся сукупність виокремлених повідомлень була агрегована у 18 тем, частку яких у співвідношенні до загальної кількості відібраних повідомлень наведено нижче (рис. 3). Рисунок 3 наочно демонструє загальну спрямованість медіа до висвітлення тих чи інших тематик. Так, як і раніше, найбільше уваги приділяється проблемі ситуації в зоні ООС (31,4%), що включає в себе інформацію щодо розведення сил, обстрілів, а також статистичних даних. Дана сфера повідомлень має неоднозначний потенціал: з одного боку, вона змушує молодь захоплюватися мужністю та хоробрістю військовослужбовців, які захищають Україну, а з іншого боку – дещо провокує появу психологічних страхів смерті або вбивств живих людей, а тому для певної частини молоді може бути відлякувальним фактором щодо вибору військової служби.

Дану тезу підтверджують результати проведеної нами фокус-групи з учнями випускних класів Немішаєвської територіальної громади. Зокрема, один з учасників в ході фокус-групової дискусії зазначив: *«зазвичай інформація подається так, що нас обстріляли, але ми нічого не зробили у відповідь. Це не дуже мотивує щось робити»* (Роман, 11 клас Клавдіївського ЗЗСО I-III ступенів імені Олександра Рибалка).

Друга найбільш розкрита тема у медіа – модернізація структури та технічного устаткування Збройних сил України (9,8%). Ця сукупність повідомлень позитивно впливає на імідж, оскільки демонструє цивільному населенню те, що українська армія стає дедалі модернізованою, укомплектованою та конкурентоспроможною завдяки інформуванню щодо нових військових здобутків, впровадженню нових технологій та стандартів, якими користується НАТО, закупівлі нового обладнання та техніки, фінансування військової сфери. Через незначну частку даної тематики у медіадискурсі вона не володіє достатнім мотиваційним потенціалом, аби популяризувати військову службу, зокрема через велику кількість стереотипів у суспільстві щодо умов проходження строкової служби. Як зазначив експерт під час проведеного нами глибинного інтерв'ю, *«основний метод підвищення іміджу – транслявання великої кількості інформації щодо ЗСУ національним телебаченням, інтернетом, щоб подолати ці незрозумілі стереотипи. І скільки б не покращувались умови, не здійснювались реформи і модернізація, без достатнього інформаційного супроводу імідж ЗСУ не підняти»* (Володимир, начальник другого відділу Бородянського територіального центру комплектування та соціальної підтримки).

Третьою за частотою висвітлення є тема злочинів, що здійснюються як військовослужбовцями невисоких звань, так і військовим керівництвом. Найчастіше медіа з метою приваблення аудиторії писали про резонансні ситуації розкрадання військового устаткування, державну зраду, шпигунство на користь РФ, а також побутові конфлікти за участі військових. Даний тип повідомлень значною мірою може погіршувати ставлення до військовослужбовців та зменшувати довіру населення до Збройних сил України.

Тематики повідомлень щодо діяльності ЗСУ

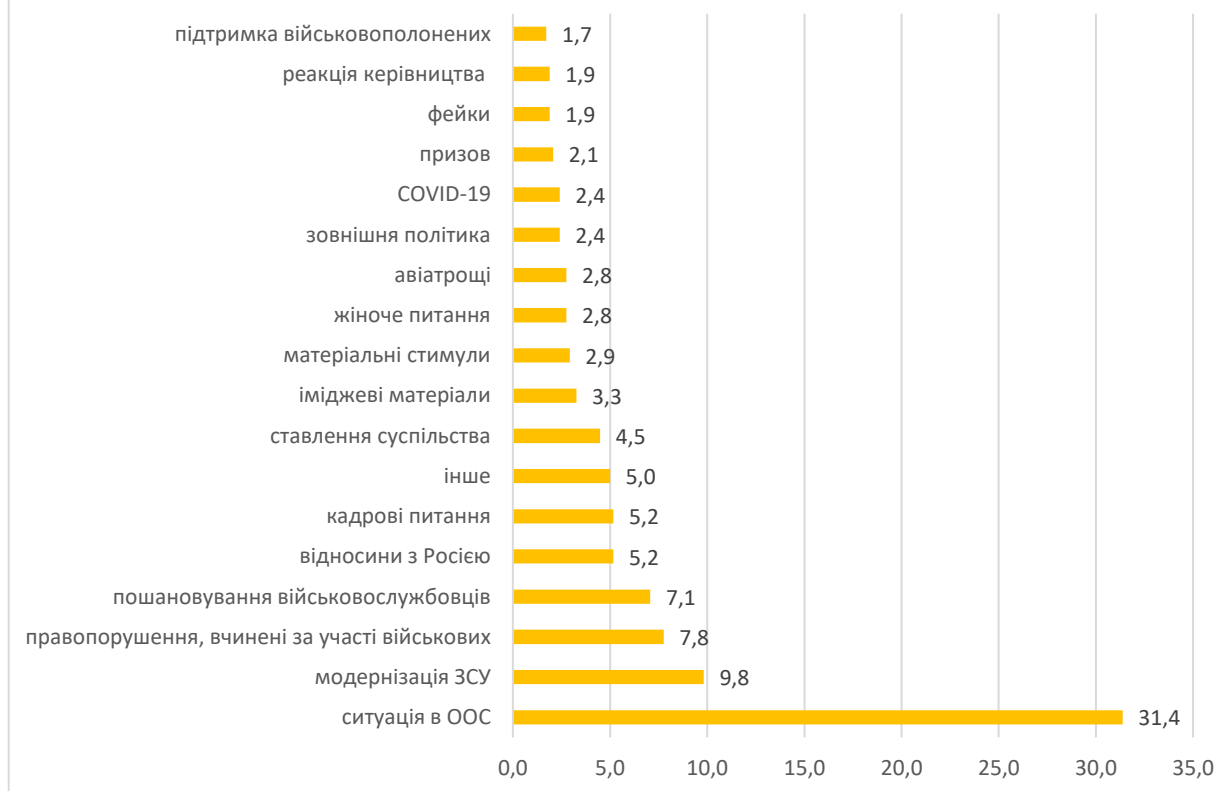

Рис. 3. Розподіл тематик новин щодо діяльності на функціонування ЗСУ (у %)

З урахуванням якісної складової частини проведеного нами контент-аналізу також було встановлено, що найбільший мобілізаційний потенціал для молоді можуть мати повідомлення, що стосуються сфери матеріальних стимулів. Найбільша частка схвальних коментарів в соціальних мережах залишається користувачами саме під такого роду постами, в яких неодноразово висловлювалися ідеї переходу України виключно на контрактну службу. Як свідчать дослідження, матеріальна винагорода та пільги є значним чинником мотивації для військової служби, зокрема на контрактній основі в Україні (Vidrodzhennya, 2020). Проте одного висвітлення даної тематики недостатньо для підвищення мотивації молодого покоління, тому дана сфера потребує детальнішої уваги і розробки системи заходів фінансового стимулювання з боку держави. Так, на необхідність даного кроку для покращення престижу строкової військової служби вказували опитані експерти: *«Зараз світ перевернувся, багато чого вирішує не патріотичне виховання, а гроші. Я неодноразово подавав пропозицію, щоб призовнику надавали хоча б одноразову грошову допомогу. Нехай невелику, до 3 тис. грн., але щоб це хоч трохи стимулювало молодь»* (Володимир, начальник другого відділу Бородянського територіального центру комплектування та соціальної підтримки).

Фокус-групова дискусія з учнями 11-х класів Клавдіївського ЗЗСО імені Олександра Рибалка допомогла розширити уявлення щодо потенціалу медіаіміджу Збройних сил України на підвищення їхньої мотивації до військової служби. Так, ними відзначалось, що окремі тематики новин можуть сприяти формуванню патріотичних почуттів (зокрема, такі теми, як висвітлення здобутків українських військовослужбовців в зоні ООС, впровадження нових технологій, інноваційного озброєння та техніки для захисту від ворога тощо), проте не володіють мотиваційною складовою, зокрема через надмірний негативізм у висвітленні подій, низький рівень довіри до засобів масової комунікації, а також актуалізацію у порядку денному інших суспільних проблем, що зміщують акцент та увагу від Збройних сил України. Про дані проблеми щодо потенціалу формування патріотизму також зазначав один з опитаних нами експертів, що безпосередньо залучений у роботу до системи Збройних сил України. На його думку, інформація *«сприяє підвищенню патріотизму, але в той же час в окремих аспектах створює напруги в суспільстві. Окремі новини можуть налаштовувати людей, що наша армія найкраща, викликати патріотичні почуття і навіть мотивувати [бути причетним до здійснення такої діяльності. – прим. автора]. Але більша частина новин, навпаки,*

провокує велике загострення. Наприклад, остання ситуація з підняттям паніки навколо теми збільшення російських військ на кордоні. Так, я розумію, що є імовірність такого загострення, але те, як це подають ЗМІ – це занадто: навіщо це так розкручувати і говорити про це майже кожен день. У нас в країні і так існує багато конфліктів, пов'язаних з карантинними обмеженнями, економічними проблемами, а тут людей ще більше пригнічують і залякують» (Владислав, військовослужбовець).

Висновок. За результатами проведених досліджень виявлено, що нові медіа в Україні недостатньо мірою висвітлюють інформацію, яка володіє потенціалом формування іміджу Збройних сил України. Проте вже з 2019 р. можна відзначити значні позитивні зрушення щодо розширення проблематик, які формують медіадискурс, зокрема підняття питання залучення жінок до Збройних сил України та гендерної рівності у правах та можливостях під час проходження військової служби, а також співпрацю України з НАТО, що створює образ сучасної європейської армії, яка має великий потенціал. Окрім того, проведений контент-аналіз показав, що на даний момент медіа та українська влада роблять певні кроки в напрямку, щоб мінімізувати ті демотивуючі фактори, які зазначала молодь у 2018 році під час дослідження «Мільйон голосів – 2». Наприклад, просування в інформаційний простір новин щодо пошанування здобутків військовослужбовців, розповідь їхніх історій життя та інформування про матеріальні стимули поступово нівелює упереджене ставлення населення та підвищує престиж військової служби.

Зважаючи, що в роботі був проаналізований медіаімідж, який формується лише месенджером Telegram, це унеможливило поширення висновків на загальний медіаімідж Збройних сил України, що сформований в українському медіадискурсі. Це зумовлює актуальність вивчення інших видів засобів масової комунікації задля розуміння становища та особливостей медіаіміджу в повному обсязі. Окрім того, з огляду на те, що вивчення медіаіміджу дає можливість робити лише певні припущення та прогнози щодо його потенціалу популяризації військової служби, постає питання здійснення опитування громадської думки населення, зокрема молоді, з метою підтвердження висунутих авторами тез. Подальша ж теоретична розробка даного питання може стосуватися напрацювання заходів регулювання інформаційного простору та вивчення іноземного досвіду у сфері висвітлення воєнної тематики в засобах масової комунікації з метою формування позитивного іміджу Збройних сил України в українському суспільстві.

Yenin M., Stefanovych A. Media image of the Armed Forces of Ukraine as a component of the popularization of the military service among young people

The article is devoted to the problem of covering news about the Armed Forces of Ukraine in the Ukrainian mass media, which shape the image and prestige of this profession at the national level. Different approaches to defining the concept of "image" and the specifics of building a media image are considered. It is established that the image of the Armed Forces of Ukraine has an impact not only on the civilian population, but also performs an educational and motivating function on servicemen.

The main attention to the conceptualization of the concept of "image" is focused on the sociological approach, in particular, a significant role is given to symbolic interactionism. Image, in particular media image as a phenomenon that involves the two-way interaction of the exchange of certain symbolic signs, is studied. This approach helps to determine the role and influence of the media in the process of transmitting information to the audience.

The specifics and position of military service in Ukraine are considered, its popularization as one of the elements of military-patriotic education is analyzed. An analysis of the issue of youth readiness to defend Ukraine is presented and what factors may reduce the attractiveness of military service. It was found that information in the media, which forms the image of the Armed Forces of Ukraine, can influence the involvement of young people in the military sphere.

Based on the content analysis of the new media segment (Telegram messenger), the main areas in the field of view of journalists that related to the activities of the Armed Forces have been identified. The positive and negative characteristics of the media image of the armed forces have been studied.

A number of narratives that can have a positive impact on the promotion of military service among young people have been identified through the use of qualitative paradigm techniques (interviews and focus group discussions).

Key words: media, image, media image, social networks, Armed Forces, armed conflict, patriotism, patriotic education, youth.

Література:

1. Василюк О., Єнін М. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2017 №2(8). С. 87–100.
2. Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни. Москва : «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. 304 с.
3. Данілов В.В. Особливості формування іміджу Збройних Сил України. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5(38). С. 88–95.
4. Єнін М.Н. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій). *Ідеологія і політика*. 2018. № 2(10). С. 61–93. URL : <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/2.%203.%202018.%20UKR.%20Yenin.pdf>.
5. Єнін М., Мельниченко А., Мельник Л. Гібридна війна як різновид соціально-політичних конфліктів: сутність, технології, домінуючі дискурси. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2019. № 25. С. 104–115.
6. Костенко Ю.І., Малуха В.М. Формування іміджу Збройних Сил України: проблеми та перспективи. *Вісник Національного університету оборони України*. 2011. № 3(22). С. 213–219.
7. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. Київ : «Сталь», 2005. 500 с.
8. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
9. Лиханова В.В. Медиаимидж как средство продвижения туристской территории. *Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса*. 2016. Т. 2. № 3. URL : <http://rrbusiness.ru/journal/article/815/>.
10. Луман Ніклас Реальність мас-медіа. / За ред. Іванова В. та Мінакова М. Київ : ЦВГ, 2010. 158 с.
11. Лук'янюк В. Словник іншомовних слів. URL : <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%B3%EC%B3%E4%E6>.
12. Польовик С.М. Образ України у світі: аналіз азійських ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2018. № 1(19). Том 23. С. 97–105.
13. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. Киев : Ваклер, 2002. 352 с.
14. Проценко А. Исследование: портрет украинской аудитории Telegram. URL : <https://vc.ru/marketing/58987-issledovanie-portret-ukrainskoy-auditorii-telegram>.
15. Серебрянников В.В. Имидж армии: методологические аспекты. *Армия и общество*. 2005. № 7. С. 33–43.
16. Словник української мови. URL : <http://sum.in.ua/f/imidzh>.
17. Стефанович А., Єнін М. Висвітлення воєнного конфлікту на Донбасі в порядку денному українського телебачення. *Журналістика та реклама: вектори взаємодії* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 24 березня 2021 р. Київ, 2021. С. 245–248.
18. Стефанович А., Єнін М. Соціальні мережі у формуванні медіаіміджу ЗСУ в умовах пандемії. *Сучасні проблеми управління: трансформація публічного управління у постковідному світі*: тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 18-19 листопада 2021 р. Київ, 2021. С. 153–156.
19. Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : монографія. / За заг. ред. Чолій С.В., Перга Ю.М. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 196 с.
20. Храбан Т.Є. Імідж/образ України в англомовному секторі соціальних мереж. *Young Scientist*. 2019. № 5(69). С. 391–395.
21. Чому військовослужбовці звільняються з армії? Публічна версія. URL : <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf>.
22. Datareportal. Digital 2021: Ukraine. URL : <https://datareportal.com/reports/digital-2021-ukraine>.
23. Internet Live Stats. URL : <https://www.internetlivestats.com/internet-users/>.
24. Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. Unabridged. New-York, 2016. 234 p.
25. Yenin M. Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць*. Київ; Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2016. № 3/4 (31/32). С. 24–29.

References:

- Vasylets', O., Yenin, M. (2017). Youth in Central and Eastern Europe. *Sociological Studies*, 2 (8), S. 87-100. [in English].

- Likhanova, V. (2016). Mediaimidzh kak sredstvo prodvizheniya turistskoy territorii. [Media image as a means of promoting tourist territory]. *Nauchnyy rezul'tat. Tekhnologii biznesa i servisa*, 3(2). DOI: 10.18413/2408-9346-2016-3-3-23-32. [in Russian].
- Luman, N. (2010). *Real'nist' mas-media*. [The Reality of the Mass Media]. Kyiv: TSVP. [in Ukrainian].
- Luk'yanyuk, V. (Red.). (2001-21). Slovník inšomovnykh sliv. [Dictionary of foreign words]. Vidnovleno z <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%B3%EC%B3%E4%E6> [in Ukrainian].
- Goffman, I. (2000). *Predstavleniye sebya drugim v povsednevnoy zhizni*. [The Presentation of Self in Everyday Life]. Moskva: «KANON-press-TS», «Kuchkovo pole». [in Russian].
- Danilov, V. (2009). Osoblyvosti formuvannya imidzhu Zbroynykh Syl Ukrayiny. [Features of image formation of the Armed Forces of Ukraine]. *Politychnyy menedzhment*, 5(38), S. 88-95. [in Ukrainian].
- Yenin, M. (2018). Ideolohichni formy ta tsinnisni modyfikatsiyi patriotyzmu ukrayins'koyi molodi (na osnovi analizu moderovanykh hrupovykh dyskusiy). [Ideological forms and value modifications of patriotism of Ukrainian youth (based on the analysis of moderated group discussions)]. *Ideolohiya i polityka*, 2(10), S. 61-93. Vidnovleno z https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/_____2.%203.%202018.%20UKR.%20Yenin.pdf [in Ukrainian].
- Yenin, M., Mel'nychenko, A., & Mel'nyk, L. (2019). Hibrydna viyna yak riznovyd sotsial'no-politychnykh konfliktiv: sutnist', tekhnolohiyi, dominuyuchi dyskursy. [Hybrid warfare as a kind of socio-political conflicts: essence, technologies, dominant discourses]. *Aktual'ni problemy filosofiyi ta sotsiolohiyi*, 25, S. 104–115. [in Ukrainian].
- Kostenko, Y., Malyuha, V. (2011). Formuvannya imidzhu Zbroynykh Syl Ukrayiny: problemy ta perspektyvy. [Forming the image of the Armed Forces of Ukraine: problems and prospects]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrayiny*, 3(22), S. 213-219. [in Ukrainian].
- Kutuyev, P. (2005). *Kontseptsiyi rozvytku ta modernizatsiyi v sotsiolohichnomu dyskursi: evolyutsiya doslidnyts'kykh prohram*. [Concepts of development and modernization in sociological discourse: the evolution of research programs]. Kyiv: "Stal". [in Ukrainian].
- Kutuyev, P. (2016). *Transformatsiyi modernu: instytutsiyi, ideyi, ideolohiyi: monohrafiya*. [Transformations of modernism: institutions, ideas, ideologies: monograph]. Kherson: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». [in Ukrainian].
- Pol'ovyyk, S. (2018). Obraz Ukrayiny u sviti: analiz aziys'kykh ZMI. [The image of Ukraine in the world: an analysis of the Asian media]. *Visnyk Odes'koho natsional'noho universytetu. Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznnavstvo, knyhoznnavstvo*, 1 (19), S. 97–105. [in Ukrainian].
- Pochepstov, G. (2002). *Kommunikativnyye tekhnologii dvadtsatogo veka*. [20th century communication technology]. Moskva: Refl-buk. [in Russian].
- Protsenko, A. (2019). Issledovaniye: portret ukrainskoy auditorii Telegram. [Research: portrait of Ukrainian Telegram audience]. Retrieved from <https://vc.ru/marketing/58987-issledovanie-portret-ukrainskoy-auditorii-telegram> [in Russian].
- Serebryannikov, V. (2005). Imidzh armii: metodologicheskiye aspekty. [Army image: methodological aspects]. *Armiya i obshchestvo*, 7, S. 33-43. [in Russian].
- Slovník ukrayins'koyi movy. (2013). Imidzh. [Image]. Vidnovleno z <http://sum.in.ua/f/imidzh> [in Ukrainian].
- Stefanovych, A., Yenin, M. (2021). Vysvitlennya voyennoho konfliktu na Donbasi v poryadku dennomu ukrayins'koho telebachennya. [Coverage of military conflict in Donbass on the agenda of Ukrainian television]. Mazaraki, A. (Red.). *Zhurnalistyka ta reklama: vektory vzayemodiyi : tezy dop. III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 24 bereznya 2021)* (S. 245–248). Kyiv : Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. [in Ukrainian].
- Stefanovych, A., Yenin, M. (2021). Sotsial'ni merezhi u formuvanni mediaimidzhu ZSU v umovakh pandemiyi. [Social networks in the formation of the media image of the Armed Forces in a pandemic]. Suchasni problemy upravlinnya: transformatsiya publichnoho upravlinnya u postkovidnomu sviti: tezy dop. XI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Kyiv, 18-19 lystopada 2021. (S. 153–156). Kyiv : KPI im. Ihorya Sikors'koho. [in Ukrainian].
- Choliy, S., Perha, YU. (2020). *Udoskonalennya shlyakhiv rozvytku lyuds'koho kapitalu yak faktor pidvyshchennya mobilizatsiynoho potentsialu Ukrayiny: Monohrafiya*. [Improving the ways of human capital development as a factor in increasing the mobilization potential of Ukraine: Monograph]. Kherson: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». [in Ukrainian].
- Khraban, T. (2019). Imidzh/obraz Ukrayiny v anhlomovnomu sektori sotsial'nykh merezh. [Image / image of Ukraine in the English-language sector of social networks]. *Young Scientist*, 5 (69), S. 391-395. [in Ukrainian].
- Vidrodzhennya. (2020). Chomu viys'kovosluzhbovtsi zvil'nyayut'sya z armiyi? Publichna versiya. [Why are servicemen discharged from the army? Public version]. Retrieved from <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf> [in Ukrainian].

- Datareportal. (2021). Digital 2021: Ukraine. Retrieved from <https://datareportal.com/reports/digital-2021-ukraine> [in English].
- Internet Live Stats. (2021, October 3) Internet Users. Retrieved from <https://www.internetlivestats.com/internet-users/> [in English].
- Webster, N. (2016). *Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. Unabridged.* New York. [in English].
- Yenin, M. (2016). Terrorist organizations and social technologies in conditions of the hybrid war. *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrayiny "Kyivs'kyi politekhnichnyy instytut". Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo : zb. nauk. prats'*, 3/4 (31/32), S. 24–29. [in English].

Стаття надійшла до редакції 10.11.2021

Стаття рекомендована до друку 15.11.2021

ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ УЯВИ У СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ СОЦІОЛОГІЇ

Ліпіч Л. М.,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету
ORCID ID: 0000-0003-3821-9537
lipich_lm@ukr.net*

Балагура О. О.,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету
ORCID ID: 0000-0003-1353-7694*

Стаття присвячена проблемі формування соціологічної уяви в процесі викладання соціології студентам, що навчаються в технічних закладах освіти. Уточнюється поняття «соціологічна уява», введене в науковий обіг американським соціологом Р. Міллсом. Доводиться, що концепт соціологічної уяви набув статусу одного з основних у сучасній соціології і став відігравати важливу освітню роль, а в соціологічній науці, відповідно, – методологічну та методичну.

Звертається увага на особливості викладання соціології в технічних освітніх закладах, а з огляду на це ставиться проблема щодо формування соціологічної уяви у студентів. Справа в тому, що соціологія в технічних закладах освіти не є фаховою, тому викладається вона виключно як загальноосвітня дисципліна світоглядного спрямування. Мета викладання соціології в таких вищих навчальних закладах полягає в тому, щоби сприяти формуванню у студентів соціологічної уяви, тобто сприяти майбутнім спеціалістам інженерно-технічного напрямку розвинути у собі вміння мислити соціально, тобто адекватно сприймати, осмислювати й тлумачити соціальні процеси та явища, аналізувати та бути готовими вирішувати складні соціальні проблеми.

Розв'язання даного завдання передбачає застосування таких методик викладання соціології, які були би пов'язані з конкретною практикою сучасного суспільства, з урахуванням загальнолюдських і професійних інтересів майбутніх фахівців.

Аналізується власний досвід викладання соціології в Національному транспортному університеті. Наводяться приклади використання різних методів викладання соціології, що спрямовані на формування соціологічної уяви, які дозволяють студентам сприймати оточуючий їх соціальний світ і співвідносити власні фахові проблеми із загальнозначущими соціальними проблемами, виховують та формують їх громадянську позицію та підвищують загальнокультурний рівень.

Ключові слова: соціологія, соціологічна уява, методи викладання соціології.

Постановка проблеми. Головними завданнями в підготовці спеціалістів у сучасних технічних закладах освіти є не тільки опанування студентством професійними знаннями та навичками за обраним фахом, але й отримання ними знань про суспільство в його багатоаспектності, що сприяє підвищенню їхнього загальнокультурного рівня, вихованню та формуванню їх громадянської позиції. Однією з таких навчальних дисциплін соціально-гуманітарного загальноосвітнього блоку є соціологія. Це наука, що вивчає закономірності виникнення й розвитку соціальних підсистем та їх функціонування як об'єктів і суб'єктів в системі конкретно-історичних умов життя суспільства.

Тобто соціологія досліджує соціальні форми, закони та закономірності функціонування і розвитку суспільства через взаємодію людей, їх груп та спільностей, водночас враховуючи самоідентичність

цих людей, до яких саме спільностей вони відносяться та яку реальність вони своєю взаємодією творять.

Американський соціолог Райт Міллс у своїх дослідженнях розглядав соціологію як науку, яка надає можливості формування такого мислення, що дозволяє «розуміти, який вплив мають дії історичних сил на внутрішній стан і життєвий шлях людей; пояснювати, як у бурхливому потоці повсякденного життя у людей часто формується хибна свідомість своїх соціальних позицій. У цьому вирі подій виявляє себе устрій сучасного суспільства, яке формує психічний склад людей. Також і особисті труднощі людей впираються в незалежні від них проблеми, а байдужість публіки до окремого індивіда проявляється в заклопотаності лише соціально значущими питаннями» (Міллс, 1959). Це автор визначав як соціологічну уяву.

Соціологія в технічних закладах освіти є однією із загальноосвітніх дисциплін. Вона не є фаховою, а тому і сам процес її викладання підпорядкований іншій меті – завданню загальноосвітнього світоглядного збагачення свідомості студентів, наукової корекції їх соціального мислення, що стихійно формується обставинами повсякденного життєвого процесу (Тарасенко, 2010). У цьому ми наблизились до світових стандартів, і справа залишається тільки за забезпеченням якості викладання цієї дисципліни та самостійного засвоєння соціологічних знань студентами. На думку М.В. Примуш, для студентів технічних закладів освіти, більшість із яких становитимуть у недалекому майбутньому соціальну еліту і визначатимуть основні параметри українського та й не лише українського, суспільства, повинні бути не тільки професійно підготовлені в обраній галузі, а й соціально компетентними людьми, які обізнані із законами соціальної організації, розвитком суспільних перемін та володіння азами грамотного спілкування (Примуш, 2004). А отже, знання соціології набуває особливого значення. І така ситуація, на наше переконання, зумовлює необхідність для викладача шукати постійний зв'язок соціології з фаховими дисциплінами технічного закладу освіти.

Тому в багатовимірному процесі навчання особливе місце займає методика викладання соціології, котра дозволяє сфокусувати увагу на формах, методах і прийомах передачі знань від викладача студентам.

Головне, на нашу думку, під час розробки навчальних посібників, різного роду матеріалів підготовки до лекцій і семінарських занять, у ході обміну досвідом викладацької роботи між викладачами, які використовують у своїй практиці новітні технології навчання, – звернутися до аналізу способів привертання уваги студентів до навчального матеріалу. Це значно підсилить їхню активність під час лекцій, семінарських занять та під час самостійної роботи, а отже, і надасть можливості не просто засвоювати знання із соціології, а формувати соціологічну уяву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасних викладачів закладів вищої освіти, особливо провідних, усе частіше виникає потреба в теоретичних узагальненнях власного викладацького досвіду з тим, щоб зіставити його з досвідом колег і спробувати сприяти найбільш ефективному засвоєнню студентами навчального матеріалу. Такі теоретичні узагальнення представлені, наприклад, у «Практикумі з соціології». Р.І. Руденко, викладачі факультету соціології, А.Н. Горбач, І.Д. Ковалева, О.А. Редько, Ю.Г. Сорока Харківського національного університету підготували навчальний посібник із нетрадиційних методів викладання соціології. Ж.Д. Малахова, В.М. Огаренко – «Викладання соціології: досвід інноваційних прийомів». Наявність у підручниках із соціології логічних завдань, тестових завдань, наочних матеріалів і практичних прикладів робить їх саме такими, що відповідають вимогам сучасності. Сьогодні актуальним завданням є створення нового покоління підручників та методичних розробок із соціології, в яких би враховувався профіль ЗВО, насамперед, просвітницького варіанта. Саме на вирішення проблеми, пов'язаної з викладанням соціології в різних за профілем вищих навчальних закладах, звертають увагу викладачі соціологічного факультету Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка В. Тарасенко, В. Чепак та інші.

Дана проблема в центрі уваги західних науковців. Так, французький соціолог А. Турен порушує питання щодо необхідності трансформації теоретико-методологічних координат, а також і дослідницьких пріоритетів у новітній соціологічній науці. На переконання дослідника, сучасні науковці під час організації своїх соціологічних досліджень мають дистанціюватися від холістичного образу суспільства та постійно робити висновки щодо його природи. «Сама соціологія вже не може більше займатися питаннями про природу суспільства. Вона повинна розкривати, описувати соціальні ситуації і соціальні відносини, які доволі поверхнево сприймаються як явища адміністративного чи технічного характеру» (Турен, 1984).

У наукових доробках польського соціолога, очільника Міжнародної соціологічної асоціації П. Штомпки поєднані основні соціологічні моделі та теорії, які стосуються розвитку й функціонування об'єднань, громад в умовах повсякденності, з метою унаочнення теоретичних моделей. Зокрема, автор концепції «соціального становлення» застосовує в своїй практиці індуктивний метод викладу

матеріалу щодо висвітлення поняття «соціологічна уява», обґрунтовуючи соціальні відносини від найпростіших міжособистісних контактів до глобальних соціальних відносин.

Британський соціолог Е. Гіденс виділяє в структурі соціологічного уяви кілька форм соціальної чутливості, невіддільних від соціологічного аналізу, зокрема історичну чутливість, антропологічний інсайт та критичність, що дозволяє нам зрозуміти специфіку сучасного суспільства й, відповідно, сучасної молоді.

Мета статті – на теоретико-соціологічному рівні узагальнити власний досвід викладання соціології в Національному транспортному університеті; проаналізувати особливості використання методики викладання соціології як навчальної дисципліни, що дозволяє формувати соціологічну уяву у студентів технічних закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу.

Сьогодні соціологія є загальноновизнаною дисципліною у світі й вивчається в різних за профілем навчальних закладах, і одне з перших завдань, що ставлять перед собою викладачі соціології, – це формувати у студентів адекватний «образ» цієї науки. Що це означає? А це означає, що нині у пересічного громадянина, на жаль, слово «соціологія» асоціюється, як правило, лише з проведенням різного типу опитувань, тобто вивченням суспільної думки і не більше. Такому переконанню більшою мірою сприяють телевізійні передачі, журнальні та газетні статті, що наводять результати опитувань і оприлюднюються дані про відсотки респондентів, що так чи інакше висловлюють своє ставлення до тієї чи іншої події. Одночасно до цих результатів додається певний коментар, далекий від наукового, оскільки його часто роблять нефахівці.

Проте такі асоціації хоча й не безпідставні, але не відповідають дійсному стану речей, що й призводить до необхідності формувати у студентів – не соціологів справжній «образ» цієї науки, тобто ознайомити їх з її теоретичними та практичними можливостями та функціями. Студенти повинні знати, що за нинішніх умов не може бути сформована жодна соціальна програма без використання соціологічних знань, що нині тільки в політичній сфері використовуються сотні соціальних технологій і майже кожного дня з'являються нові:

1) соціологія нині використовується для аналізу поточних змін у суспільстві;

2) вона є однією з головних наук, а це дає можливість заглядати в недалеке та більш віддалене майбутнє.

Дана обставина означає, що наука стала однією з провідних дисциплін, без знання хоча б основ якої не може бути сучасного кваліфікованого спеціаліста. Такий статус соціології й зумовлює той факт, що вона стала складовою частиною загальної освіти в межах підготовки фахівців з будь-якої спеціальності.

Педагогічна практика свідчить, що в процесі вивчення соціології у студента необхідно сформувати певну систему вмінь та навичок:

1) вміти слухати і конспектувати лекції, аналізувати і оцінювати лекційний матеріал, готувати свої виступи. Складати план виступу, формулювати тези, аналізувати і оцінювати виступи на семінарі інших студентів та викладачів;

2) студент повинен навчитися працювати із соціологічною і публіцистичною літературою, бібліографією, періодикою;

3) брати участь у групових обговореннях різних наукових проблем, вести діалог, аргументовано формулювати й відстоювати у суперечці (дискусії, полеміці) свою точку зору, прогнозувати події і результати;

4) вміти виокремлювати найважливіше та основне, та й взагалі науково і творчо мислити (Руденко, 1999).

Реалізація перерахованих вище вмінь та навичок сприяє формуванню у студентів особливих здібностей соціологічного уявлення, що дає змогу адекватно діяти та приймати рішення за різних соціальних обставин, що постійно змінюються.

Соціологія як навчальна дисципліна має на меті навчити студентів самостійно інтерпретувати події, що відбуваються в різних соціальних структурах суспільства, для чого потрібно опанувати основним термінологічним та понятійно-категоріальним апаратом соціологічної науки, мати уявлення про структуру соціологічного знання і соціальні функції, тобто ролі, які виконують соціологія як наука і соціологи як професійна група; ознайомитися з основними галузевими і спеціальними соціологічними теоріями.

Зміст соціології передбачає, що студенти отримають інформацію про те, як змінювалась суспільна думка з філософського осмислення суспільних процесів на соціологічне. Під час викладання курсу в Національному транспортному університеті (далі НТУ) розглядаються такі актуальні теми, як соціальна структура суспільства, соціальні інститути як елементи соціальної системи суспільства, соціалізація особистості, девіантна поведінка і соціальний контроль, соціальні зв'язки та соціальні відносини, методи збору соціологічної інформації тощо.

Вважаємо, що студенти повинні навчитися розуміти, що за такими, на перший погляд, такими абстрактними для них поняттями, як «соціальне», «соціальні зв'язки», «соціальні відносини», «інститути», «спільності», «група», «соціальна структура», «стратифікація», «опитування», «соціальні суб'єкти» та ін., стоять реальні практичні відносини між індивідами і групами, характер протікання яких сьогодні і в даному конкретному соціальному просторі визначають історичне «обличчя» суспільства, можливі зміни в ньому і, таким чином, прогнозування того, що кожного з них може чекати в недалекому майбутньому і у найбільш віддаленій перспективі.

Такі знання трансформуються на логічну пов'язану систему понять, за допомогою яких майбутні спеціалісти технічних закладів освіти сприйматимуть оточуючий їх соціальний світ і вміло співвідноситимуть власні фахові проблеми з загальнозначущими соціальними проблемами. Це означає, що повсякденне сприйняття світу набуде для них нових фарб, а саме цей світ трансформується в їхній свідомості на цілісну логічну пов'язану систему або картину світу, в якій кожен може знайти своє, лише йому притаманне місце.

Вже на першій зустрічі зі студентами, як правило, викладач-соціолог намагається виявити те, що студенти думають відносно соціології. Отут і виявляється, що для них соціологія є лише способом збирання інформації і не більше. При цьому вони плутають статистику й соціологію або ототожнюють маркетингові дослідження з соціологічними. Викликає у студентів інтерес, а часом і здивування, приклад англійського соціолога Ентоні Гіденса, який наводиться ним у розділі, присвяченому розвитку соціологічного світосприйняття, тобто тим, що він і називає соціологічною уявою.

Наведемо даний приклад і тут, що Е. Гіденс, жартуючи, назвав соціологією кави. Так, він пропонує уявити таку «просту дію: ви п'єте чашку кави. Що ми можемо сказати щодо такої начебто нецікавої дії з соціологічної точки зору? Надзвичайно багато. По-перше, пити каву – це не просто тамувати спрагу. Пиття кави має символічну цінність і є невід'ємним елементом нашої повсякденної суспільної діяльності. Часто ритуал, пов'язаний з питтям кави має набагато більшу вагу, аніж сам акт споживання напою. Двоє людей, домовляючись про зустріч за кавою, мабуть, більше зацікавлені в тому, щоби зустрітися й поговорити, а не в тому, що збираються пити. Власне, у всіх відомих нам суспільствах споживання їжі й напоїв є нагодою для соціального спілкування та здійснення ритуалів» (Гіденс, 2006).

Вчений показує, що не дивлячись на той факт, що кава – наркотик, який містить у собі кофеїн, що збуджує діяльність мозку, тих, хто надуживає кавою, більшість людей західної культури не сприймає як наркоманів. Подібно до алкоголю кава вважається суспільно прийнятним наркотиком, тоді як маріхуана – ні. Проте є суспільства, які терпимо ставляться до споживання марихуани чи навіть кокаїну, але не схвалюють споживання ані кави, ані алкогольних напоїв. Соціологи й прагнуть з'ясувати причини таких контрастів.

По-третє, індивід, який випиває чашку кави, прилучається до надзвичайно складної структури суспільних та економічних відносин, що пронизує увесь світ. Виробництво, транспортування та розподіл кави вимагають безперервного здійснення ділових операцій та укладання контрактів між людьми, що живуть за тисячі кілометрів від споживача кави.

І, нарешті, кожний індивідуальний акт споживання кави зумовлюється тривалим процесом попереднього суспільного та економічного розвитку. Разом із багатьма іншими, нині звичними складовими компонентами західної дієти – такими як чай, банани, картопля та білий цукор – каву стали широко споживати лише з кінця дев'ятнадцятого сторіччя» (Гіденс, 2006).

Коли студентам ще при цьому нагадати, що кава не є традиційною складовою частиною західної дієти, але стала такою у сучасних умовах унаслідок багатьох причин, що формують соціальні відносини у світі в цілому, то їм стає зрозуміло, наскільки важливо на усе те, що відбувається навколо, дивитися «очима соціолога». При цьому світ набуває незвичних фарб, виявляє такі властивості, про які вони навіть і думати не могли. І це їх дивує. Подив же – перший крок до серйозних наукових пошуків. Він є одним із факторів мотивації до вивчення даної науки.

Першим самостійним кроком на шляху соціологічного пізнання і, як свідчить практика викладання соціології, досить ефективним є поставлене викладачем завдання охарактеризувати себе і своїх рідних як представників певної соціальної групи, що посідає відповідне місце в соціальній структурі нашого суспільства. У таку характеристику треба вставити об'єктивні ознаки належності до даної групи та суб'єктивні. Студентів при цьому дивує ще й те, що віднесення себе і рідних за об'єктивними ознаками до тієї чи іншої групи іноді принципово розходиться з таким самим віднесенням за суб'єктивними ознаками. Таким чином, вони знайомляться з проблемою соціальних ідентифікацій та різними способами класифікації, що використовуються в соціології.

Такого роду завдання мобілізує творчий потенціал студентів.

Як правило, відсоток виконання цього виду роботи дуже високий, ніхто не забуває про необхідність її виконання.

Наступне узагальнення результатів такої роботи призводить до висновків, з якими знайомляться всі студенти НТУ. Так, наприклад, за результатами 2020–2021 навчального року завдання з теми «Я і моя сім'я в соціальній структурі суспільства» 90% студентів автомеханічного факультету та факультету транспортних та інформаційних технологій Національного транспортного університету віднесли себе і своїх рідних до середнього класу. Як правило, їх батьки мають вищу освіту, більшість із них займають керівні посади у різних галузях суспільного приватного і державного господарства або самі займаються дрібною підприємницькою діяльністю, тобто мають свою приватну справу. А оскільки їх діти навчаються на вищеназваних факультетах, це свідчить про те, що батьки готують собі заміну і прагнуть, щоб їх діти отримали саме вищу освіту. Із соціологічної точки зору це означає, що нова соціальна структура українського суспільства починає виробляти механізми самовідтворення, оскільки економічна самостійність та спеціалізована підготовка надають можливість відстоювати власне соціальне становище, свій соціальний статус, а то й підвищити його.

Результати творчої роботи на цю саму тему в поточному році на автомеханічному факультеті НТУ підтвердили ті тенденції, що виявилися у минулому дослідженні. При цьому студенти виявили вже більш глибокі знання. Вони стали здатними до аналізу типів суспільства, змогли порівнювати соціальні структури різних суспільств, характеризувати себе через види соціальної структури, а саме: соціально-демографічної, соціально-професійної, статтево-вікової, соціально-територіальної тощо. Вони вже прагнуть визначати кореляцію між соціально-стратифікаційними характеристиками індивідів і груп та їх соціальними позиціями.

Як бачимо, навіть власне життя, а то й просто існування у соціальному середовищі, переосмислене студентом через соціологічну призму, стає для нього своєрідним відкриттям.

Ще одним способом, що надає можливості щодо формування соціологічної уяви, є складання тестових завдань на задану тему з курсу або за вільним вибором студента. Як правило, студенти дотримуються вільного вибору. Така форма навчання досить ефективна в тому сенсі, що надає можливість при складанні тестових завдань не тільки глибоко засвоїти тему, але і виявити власний творчий потенціал і виробляє аналітичне ставлення до означеної проблеми.

Особливо ефективним для студентів, які навчаються в технічних закладах освіти, є проведення рольових ігор та занять за методом малих груп, що надає можливість своєрідної практичної апробації набутих знань та навичок.

Тож у процесі вивчення соціології «студент дізнається, що у соціального світу багато вимірів, що він гранично складний і тому вимагає для свого розуміння безлічі підходів. Вивчення історії соціологічних теорій – величезний урок теоретичного плюралізму, терпимості до розбіжностей і різноманітності точок зору, а також кращі ліки проти вузькологобого догматизму і ортодоксії» (Штомпка, 2004).

Висновки. Соціологічна уява – одна з основних методологічних і методичних концепцій сучасної соціології. Поняття, яке було введене Р. Міллсом для позначення принципу соціологічної генералізації, тобто підведення конкретних фактів під узагальнену категорію або тенденцію, вихід за межі наївного та буденного споглядання і переходу до аналітики соціальної реальності.

Соціологічна уява є необхідною умовою будь-якого мислення як такого. Соціологію неможливо розглядати поза соціологічною уявою. Процес формування соціологічної уяви у студентів технічних закладів освіти передбачає перш за все застосування таких методик викладання соціології, які б були пов'язані з конкретною практикою сучасного суспільства, з урахуванням його поточних проблем, проблем людей, що в ньому проживають, і їхніх життєвих шансів; з урахуванням загальнолюдських і професійних інтересів майбутніх фахівців.

Комплексне використання різноманітних методів у викладанні соціології спрямовується на формування соціологічної уяви в студентів технічних закладів освіти, що дозволяє поступово долати ідейний інфантилізм та підвищує рівень їх загально-гуманітарної освіти, що знадобиться їм у житті та професійній діяльності.

Вивчення соціології в технічних закладах освіти суттєвим чином впливає на підвищення загальнокультурного рівня студентів, на процеси розвитку та самоідентифікації, виховання та формування їхньої свідомої громадянської позиції.

Lipich L., Balagura O. Formation of sociological imagination in students of technical institutions in education in the process of teaching sociology

The article is devoted to the problem of formation of sociological imagination in the process of teaching sociology to students studying in technical educational institutions. The concept of "sociological imagination", introduced into scientific circulation by the American sociologist Wright Mills, is being clarified. It turns out that the concept of sociological imagination has acquired the status of one of the main in

modern sociology and began to play an important educational role, and in sociological science, respectively, methodological and methodological.

Attention is paid to the peculiarities of teaching sociology in technical educational institutions, and in view of this, the problem of forming the sociological imagination of students. The fact is that sociology in technical educational institutions is not professional, so it is taught exclusively as a general discipline of worldview. The purpose of teaching sociology in such higher education institutions is to promote the formation of students' sociological imagination, ie to help future specialists in engineering to develop the ability to think socially, ie to adequately perceive, comprehend and interpret social processes and phenomena, analyze and be ready to solve complex social problems.

The solution of this problem involves the use of such methods of teaching sociology, which would be related to the specific practices of modern society, taking into account the universal and professional interests of future professionals.

The own experience of teaching sociology at the National Transport University is analyzed. There are examples of using different methods of teaching sociology, aimed at forming a sociological imagination that allow students to perceive the social world around them and relate their professional problems with general social problems, educate and shape their civic position and increase their general cultural level.

Key words: sociology, sociological imagination, methods of teaching sociology.

Література:

1. Giddens, A. Sociology (fifth edition). Cambridge: Polity, 2006. P. 4–7. URL : <https://www.shortcutstv.com/text/giddens5th.pdf>.
2. Sztompka, P. Shaping Sociological Imagination: The Importance of Theory. in J. Alexandrer, G.T. Marx, and C.L. Williams (Eds), Self, structure and beliefs: Explorations in sociology. Berkeley : University of California Press. 2004. P. 254–267.
3. Руденко Р.И. Практикум по социологии : учебное пособие для вузов Москва : Юнити-Дана, 1999. 447 с.
4. Mills C. W. The Sociological Imagination, Oxford University Press. London, 1959. 243 p.
5. Тарасенко В., Чепак В. К вопросу о разработке методик преподавания социологии. *Социологические исследования*. 2010. № 2. С. 170–182.
6. Примуш М.В. Загальна соціологія. Киев : Видавництво «Професіонал», 2004. 592 с.
7. Touraine, A. Le retour de l'acteur. Essai de sociologie. Paris : Librairie Arthème Fayard, 1984, 350 p. Collection : Mouvements, no 3. URL : http://classiques.uqac.ca/contemporains/touraine_alain/retour_de_acteur/retour_de_acteur.pdf.

References:

- Giddens, A. Sociology (fifth edition). Cambridge: Polity, 2006. P. 4-7. URL: <https://www.shortcutstv.com/text/giddens5th.pdf>
- Sztompka, P. Shaping Sociological Imagination: The Importance of Theory. in J. Alexandrer, G.T. Marx, and C.L. Williams (Eds), Self, structure and beliefs: Explorations in sociology. Berkeley: University of California Press. 2004. P. 254-267.
- Rudenko R.Y. (1999) Praktikum po sotsyolohyy: Uchebnoe posobyie dlia vuzov [Sociology Workshop: A Textbook for Universities]. Moscow : Yunyty–Dana. 447 s. [in Russian]
- Mills, C. W, The Sociological Imagination, Oxford University Press, London. 1959. 243 p.
- Tarasenko V., Chepak V. (2010) K voprosu o razrabotke metodyk prepodavaniya sotsyolohyy. [On the question of the development of sociology teaching methods] Sotsyolohycheskye yssledovaniya. № 2. S. 170-182. [in Russian]
- Prymush M.V. (2004) Zahalna sotsiolohiia. [General sociology] Kyev: Vydavnytstvo «Profesional», 2004. 592 s. [in Ukrainian]
- Touraine, A. Le retour de l'acteur. Essai de sociologie. Paris : Librairie Arthème Fayard, 1984, 350 p. Collection : Mouvements, no 3. URL: http://classiques.uqac.ca/contemporains/touraine_alain/retour_de_acteur/retour_de_acteur.pdf

Стаття надійшла до редакції 01.10.2021

Стаття рекомендована до друку 25.11.2021

ОСОБЛИВОСТІ ДЕГУМАНІЗАЦІЇ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: НА ПРИКЛАДІ СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ДО РОСІЙСЬКИХ СОЛДАТІВ – УЧАСНИКІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Скороход К. Л.,

аспірантка кафедри соціології

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID ID: 0000-0002-7134-5888

skorokhod.kateryna46@gmail.com

У статті досліджуються особливості дегуманізації російських солдатів – учасників російсько-української війни у сприйнятті різних груп населення. Дегуманізація розглядається як механізм заперечення людських характеристик в особи чи групи людей, що допомагає виправдати насильство, що є необхідним атрибутом війни. На тлі тривалої російсько-української війни можна було прогнозувати наявність у громадян України кричущої дегуманізації щодо ворога. Проте особливостями гібридної війни, зокрема її інформаційної складової частини, є розмитість і слабка персоніфікованість образу ворога, який найчастіше маркується як держава-нападник. Метою статті було виявити, чи діє та як саме механізм дегуманізації в цих умовах. Досягнення мети потребувало чіткої персоніфікації об'єкта дегуманізації. Таким об'єктом було обрано російських військових як безпосередніх учасників конфлікту, що представляли державу-нападника. Для виявлення рівня та форми дегуманізації було обрано якісний метод псевдоекспериментального дослідження та глибинні інтерв'ю. Експериментальна група була створена із внутрішньо переміщених осіб зі Сходу, які представляли категорію населення, яка найбільше постраждала від дій російських військових через руйнування їхніх домів, втрату рідних чи друзів тощо. Референтна група була сформована з осіб, які безпосередньо не постраждали під час війни. Для аналізу дегуманізаційного сприйняття російських військових було розроблено шкалу дегуманізації, на якій на одному екстремумі розташована кричуща дегуманізація, на іншому – м'яка несвідома дегуманізація. Виявилось, що як в експериментальній, так і в референтній групах майже не зазначено кричущої дегуманізації, що може бути пов'язано з особливостями гібридної війни, зокрема з розмиттям уявлень про те, як ведеться війна, хто саме є ворогом. Натомість переважали м'які форми дегуманізації, як-от роботизація та героїзація, що підтверджує вплив пропаганди, яка є однією з найважливіших складових частин гібридної війни. Водночас в обох групах після інтервенції спостерігалось зміщення від м'якших форм дегуманізації до більш кричущих.

Ключові слова: дегуманізація, гібридна війна, російські військові.

Постановка проблеми. Більшості з людей важко вчиняти насильство, оскільки в нас наявні моральні та психологічні запобіжники проти скоєння насильства щодо інших (Bruneau & Kteily, 2017; Littman & Paluck, 2015; Greene, 2013). Навіть військових важко навчити вбивати ворога (French & Jack, 2015).

Проте під час насильницьких міжгрупових конфліктів, як-от війна, запускається процес дегуманізації. Дегуманізація – це заперечення в індивіда чи групи людських ознак або людяності. Саме дегуманізація уможливорює насильство щодо інших чи виправдання цього насильства, що є необхідним для ведення війни. Адже процес дегуманізації якраз дозволяє знімати ці моральні та психологічні запобіжники (Kteily & Bruneau, 2017; French & Jack, 2015; Haslam, 2006; Goff et al., 2008; Braender, 2015; Salzman, 2012; Kteily et. al., 2015). Дегуманізація – це механізм свідомості (Resnick, 2017), але може використовуватися і як механізм конструювання образу ворога (Shutov, 2014).

Існують різні види дегуманізації, з яких найпоширеніші такі: кричуща дегуманізація (blatant dehumanization) та м'яка (subtle dehumanization), механістична й анімалістична. Під час війни спостерігається саме кричуща дегуманізація.

В Україні із 2014 р. триває російсько-українська війна. Отже, в українських громадян можна очікувати виявів кричущої дегуманізації. Проте, оскільки війна має гібридний характер, а також почалася і розгортається на тлі російської пропаганди (Рущенко, 2015), це може мати свій вплив на форму та рівень дегуманізації ворога. Адже пропаганда впливає на конструювання образу ворога та дегуманізацію безпосередньо (French & Jack, 2015).

Під час війни процес дегуманізації активізується не лише у групі військових, які безпосередньо стикаються з ворогом. Аналогічні процеси можна спостерігати й у свідомості мирного населення. Саме це населення не є гомогенним, у ньому виокремлюються групи, які різною мірою заторкнуті війною: населення, яке живе в регіонах України, які віддалені від бойових дій, населення, яке живе поруч із лінією розмежування, а також групи внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) зі Сходу та Криму. На кожну із цих груп війна справляє різний вплив, тому можна очікувати, що різними будуть і форми дегуманізації, які продукуватимуться їхніми представниками.

Внутрішньо переміщені особи зі Сходу – це одна з категорій населення, яка найбільше постраждала від дій російських військових через руйнування їхніх міст, сіл, домівок, безпосереднє ведення військових дій, втрату рідних чи друзів тощо. Тому у переселенців у ставленні до російських солдатів мав би бути високий рівень дегуманізації, зокрема кричуща дегуманізація. Але через те, що Російська Федерація активно впроваджувала «русский мир» на Сході в усіх сферах суспільно-політичного життя, особливо в культурній, інформаційній, релігійній тощо (Котигоренко та ін., 2014; Саган, 2014), це може сприяти м'якому ставленню внутрішньо переміщених осіб до російських солдатів і м'якій формі дегуманізації.

Очевидно, що образ ворога в гібридній війні є неоднозначним та складним (Hoffman, 2007). Об'єктом дегуманізації було обрано російських солдатів із декількох причин: 1) в офіційному дискурсі «Росія є ворогом», отже, її солдати також є ворогами; 2) російські військові – люди, які зі зброєю в руках воюють проти українського населення на території України. Оскільки вони військові іншої країни і перебувають на території України, то вони мали б сприйматися як вороги, щодо них мала б спостерігатися дегуманізація.

Мета статті – виявити, чи спостерігається дегуманізація, у якій формі, щодо російських військових у внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу. Дегуманізація буває різних типів та форм. Дослідники Н. Хаслам та С. Лонгман (2014 р.) пропонують концептуальне розрізнення «кричущої» та «м'якої» дегуманізації. Кричуща дегуманізація є прямою, відкритою й усвідомленою: «Особа, що дегуманізує, сприймає об'єкт дегуманізації як того, хто менший, ніж людина, способом, що є прямий, очевидний та свідомо доступний для особи, що дегуманізує» (Haslam & Loughnan, 2014, р. 406). У цьому типі індивіди зазначають нестачу чи відсутність людяності тих, кого дегуманізують. Зазвичай це проявляється шляхом прямого називання об'єкта дегуманізації твариною. Яскравим прикладом кричущої дегуманізації є Голокост. Нацисти під час Другої світової війни ставилися до євреїв як до щурів (Bandura et al., 1996). М'яка дегуманізація не є такою явною, є менш усвідомленою або взагалі неусвідомлюваною (Haslam & Loughnan, 2014). У разі м'якої дегуманізації індивіди радше стверджують, що інша група є менш людяною, ніж група, до якої вони належать. Одним із прикладів дегуманізації в повсякденному житті є ставлення лікаря до пацієнта під час лікування, коли пацієнта об'єктивують, не надають емоційної підтримки, нехтують його індивідуальністю (Haslam, 2006).

Окрім того, є розрізнення на анімалістичну та механістичну дегуманізацію. Анімалістична дегуманізація – коли відбувається заперечення людської унікальності (те, що відрізняє людей від тварин), зокрема таких рис, як самоконтроль, інтелект, раціональність (Haslam, 2006). У такому разі спостерігається порівняння об'єктів дегуманізації із тваринами. Механістична дегуманізація – це вид дегуманізації, коли ми заперечуємо людську природу (типово людські характеристики), а саме вторинні емоції, як-от тепло, емоції, індивідуальність (Haslam, 2006). У механістичній дегуманізації жертви дегуманізації порівнюються з роботами, машинами тощо. Обидва такі типи – механістична й анімалістична – можуть проявлятися як у кричущій, так і в м'якій дегуманізації. Також варто зазначити, що під час дегуманізації особи можуть водночас використовувати ці дві форми дегуманізації: «Хоча риси тварини можуть суперечити рисам, які притаманні роботам, вони можуть легко співіснувати як зображення тієї самої цілі» (Giner-Sorolla et al., 2011, р. 173).

Дизайн дослідження. За Н. Хасламом та С. Лонгманом (2014 р.), дегуманізація втілюється в широкому спектрі можливих конструктів, від кричущої дегуманізації до м'якої несвідомої дегуманізації. Вони визначають різні рівні дегуманізації на основі попередніх досліджень за такими характеристиками, як: усвідомленість дегуманізації, відкритість та явність дегуманізації, а також те, що саме заперечується в об'єктах дегуманізації. Чим більш явна й усвідомлена дегуманізація, тим більш вона кричуща і навпаки. Окрім того, вони зазначають, що анімалістична дегуманізація і заперечення людської унікальності є найбільш кричущими формами, коли люди прирівнюються до тварин чи нелюдей.

Механістична дегуманізація є м'якшою, ніж анімалістична, адже тут у людей заперечуються окремі людські характеристики. Найм'якшими формами є найбільш неусвідомлені форми, коли інша група відрізняється від групи, до якої належить особа.

Однак усі ці різні вияви дегуманізації розглядалися дотепер дискретно, як самостійні феномени. Ми спробували розглянути їх як континуум, де всі зазначені види мають різні позиції. Для аналізу дегуманізаційного сприйняття російських військових було розроблено шкалу дегуманізації, в основу якої покладений критерій зростання рівня дегуманізації.

Шкала містить 6 балів і розроблена на основі попередніх робіт щодо дегуманізації, зокрема досліджень Н. Хаслама (2006 р.), Н. Хаслама та С. Лонгмана (2014 р.), І. Брюно та Н. Ктейлі (2017 р.), С. Френча й А. Джека (2015 р.), Д. Мошмана (2007 р.), Н. Ктейлі й інших (2015 р.). Основою шкали є індекс дегуманізації, де на позначці 1 розташована найбільш м'яка дегуманізація, а на позначці 6 – кричуща дегуманізація. Шкала в дослідженнях дегуманізації до цього не застосовувалась, це дослідження було першою спробою її валідазації.

На позначці 6 розташована кричуща анімалістична дегуманізація, яка є крайнім проявом дегуманізації. Саме анімалістична дегуманізація є більше кричущою та крайньою формою дегуманізації, ніж механістична, про що пишуть такі автори, як С. Френч і А. Джек (2015 р.). У цій формі індивіди дегуманізують інших відкрито та свідомо, називають тваринами, наприклад мікробами, тарганами тощо (Moshman, 2007, р. 122).

На позначці 5 – кричуща примітивна дегуманізація, інакше кажучи, примітивізація. Основною відмінністю від позначки 6, що означає пряме метафоричне визначення об'єктів дегуманізації як тварин, є те, що на позначці 5 людина може не називати напряду об'єкт дегуманізації твариною. У разі примітивізації спостерігається заперечення первинних емоцій, як-от удосконалення, самоконтроль, інтелект, раціональність, що характерно для анімалістичного сприйняття (Haslam & Loughnan, 2014; Giner-Sorolla et al., 2011). У разі такої дегуманізації індивіди говорять про об'єкти дегуманізації як про аморальні, ті, які можуть слідувати інстинктам і не контролювати себе, можуть прямо говорити, що вони не є людьми.

Саме індекси 6 та 5 я виділяю як кричущу дегуманізацію, яка спостерігається під час міжгрупових конфліктів, як-от війна. Окрім того, що ці позначки означають найбільше заперечення людяності в інших, вони є свідомими та відкритими, а це одні з найважливіших характеристик кричущої дегуманізації (Haslam & Loughnan, 2014; Moshman, 2007).

Позначка 4 означає механістичну дегуманізацію, а саме заперечення природи людини – таких вторинних емоцій, як співчуття, тепло тощо (Haslam, 2006). «Холодність, жорсткість і пасивність – риси механістичної дегуманізації» (Giner-Sorolla et al., 2011, р. 173). Сюди відносять, наприклад, твердження про те, що російські солдати воюють та вбивають через гроші або через те, що це робота, яку вони свідомо обрали. Це механістична дегуманізація, адже добровільний вибір вбивати за гроші, по суті, є запереченням цих вторинних емоцій в особі, свідченням жорстокості.

На позначці 3 – роботизація – коли об'єкти дегуманізації сприймаються як роботи, які беземоційно, проте ефективно виконують свою роботу. Коли «цілі такої дегуманізації сприймаються <...> як роботи, які безсердечно, але ефективно виконують свою запрограмовану місію» (Giner-Sorolla et al., 2011, р. 174). У разі роботизації заперечується індивідуальність, а індивіди представлені як заручники обставин. За схожим принципом можуть сприйматись поліцейські (Vasiljevic & Viki, 2015). Це є також видом механізації, адже заперечуються вторинні емоції, проте більш м'яким, ніж на позначці 4. У роботизації також заперечується індивідуальність, як в механістичній дегуманізації, проте роботизація є м'якшою, оскільки тут індивіди представлені як заручники обставин, а у варіанті, де вони сприймаються як такі, що виконують цю роботу за гроші чи за власним бажанням (позначка 4), більшій елемент добровільності вчинення жорстокості, індивідуальності.

На позначці 2 розташована наявність іншої системи цінностей, що також є дегуманізацією (Haslam & Loughnan, 2014). Інша система цінностей є відображенням того, що інша група є відмінною від нашої, інша група є менш людяною, ніж наша, що є ознакою більш м'якою форми дегуманізації (Haslam & Loughnan, 2014). Така характеристика розташована на шкалі ближче до найм'якшої дегуманізації, оскільки наявність цінностей – це визнання того, що інша особа/група також мають цінності, що притаманно людині.

Позначка 1 означає найбільш м'яку форму дегуманізації відповідно до моєї шкали – героїзацію. За героїзації особи, які дегуманізуються, наділяються вірою у свою місію чи ідею, за яку готові померти. Герої здатні жертвувати своїм життям і життям інших, незважаючи на думку цих інших, або вбивати інших заради якоїсь мети, ідеалу, місії (Тодоров, 1996). Нехтування життям людини та вбивство є вчиненням насильства, а отже, можна говорити про відсутність частини людяності в такого актора. Ця ознака стоїть на позначці 1, тобто найближче до відсутності дегуманізації, оскільки така форма дегуманізації є найбільш неусвідомлюваною з вищеперелічених (Haslam & Loughnan, 2014).

«0» означає відсутність дегуманізації, тобто сприйняття інших як повноцінних звичайних людей.

Під час роботи зі шкалою не було ситуації, коли висловлювання респондента важко було категоризувати за шкалою. Окрім того, сама шкала була розроблена з урахуванням реалій російсько-української війни, попередньо на основі аналізу літератури Н. Хаслама (2006 р.), Н. Хаслама та С. Лонгмана (2014 р.), І. Брюно та Н. Ктейлі (2017 р.), С. Френча й А. Джека (2015 р.), Д. Мошмана (2007 р.), Н. Ктейлі й інших (2015 р.), Т. Тодорова (1996 р.), дискурсу українських ЗМІ було перевірено потенційну можливість відповісти на питання кожного з пунктів шкали.

Для виявлення рівня та форми дегуманізації було обрано якісний метод псевдоекспериментального дослідження та глибинні інтерв'ю.

У дослідженні брали участь дві групи: група ВПО та референтна група з киян. Очікувалось, що у ВПО буде переважати м'яка дегуманізація через вплив російської пропаганди, тоді як у киян спостерігатиметься кричуща дегуманізація через менший вплив російської пропаганди.

Вибірка формувалась із генеральної сукупності внутрішньо переміщених осіб зі Сходу. Внутрішньо переміщені особами – люди, які через військові дії на Сході України змушені були покинути своє місце проживання та переїхати в іншу частину держави. Критеріями вибірки були: 1) проживання в Києві чи Київській області, оскільки це дозволяло фізично провести інтерв'ю; 2) попереднє підтвердження наявності м'якої дегуманізації через заповнення онлайн-анкети. Вибірка референтної групи формувалась із киян. До групи киян для дослідження я відносила людей, які проживають у Києві більше двох років на момент інтерв'ювання. Робота є розвідувальним дослідженням (exploratory research), мета – дізнатись і описати, якою є дегуманізація російських військових у внутрішньо переміщених осіб. Тому було обрано якісні методи дослідження, які дозволяють відкрити деякі явища, процеси, дати більше інформації для розуміння того чи іншого процесу, зокрема зрозуміти, чи наявна кричуща дегуманізація, як дегуманізуються російські військові (Mayoux, 2006).

У дослідженнях із дегуманізації «той факт, що дегуманізація оцінюється, зазвичай залишається непростим для самих учасників» (Kteily & Bruneau, 2017, р. 488), що не дозволяє учасникам підробити свої думки, емоції та ставлення (Haslam & Loughnan, 2014, р. 8). Тому учасники не знали, що досліджується дегуманізація, натомість їм було повідомлено, що аналізуються їхні думки для роботи про подальші дії України на Сході.

В експерименті брало участь дві групи: експериментальна група ВПО – 10 осіб, та референтна група з киян – 10 осіб. Серед ВПО троє з десяти респондентів були з міста Донецька, двоє – з Маріуполя, 5 – з Луганська. З них 6 жінок і 4 чоловіки віком від 20 до 47 років. Серед групи киян було 2 жінок та 8 чоловіків віком від 19 до 51 року.

Під час глибинних інтерв'ю респондентам було поставлено 11 запитань, проте 9 із них були камуфляжними, а для аналізу дегуманізації потрібні були відповіді лише на два запитання. Ці два й були псевдоекспериментом. Учасникам експерименту спершу було поставлене питання про мотивацію російських солдатів воювати проти громадян України, щоб зрозуміти характеристики ставлення до російських військових:

Під час боїв за Іловайськ було значне вторгнення російських військ. На думку деяких експертів, саме це призвело до поразки українських військових. Чому, на вашу думку, російські військові роблять вторгнення на українську територію і воюють? Чи знають вони, що вони воюють проти України, чи, можливо, вони думають, що це просто навчання або просто слухають наказ свого командування і не можуть відмовити? Яка мотивація російських військових?

Після цього була здійснена інтервенція шляхом постановки другого запитання під час інтерв'ю, де напряму йшлося про військовий злочин російських солдатів. Зокрема про обстріл російськими військовими зеленого коридору з українських військових у боях під Іловайськом, попри домовленості між командуванням сил АТО і представниками Генштабу ЗС Російської Федерації (далі – РФ):

Під час боїв за Іловайськ між командуванням сил АТО і представниками Генштабу ЗС РФ була досягнута домовленість про вихід з оточення українських військ гуманітарним коридором. 29 серпня 2014 р. під час виходу колон українських бійців разом із полоненими десантниками розстріляли з важкого озброєння, попри домовленість не стріляти. Українським військовим довелося прориватися з оточення під обстрілами російських військ, які ті здійснювали із заздалегідь підготовлених засідок. Чому російські військові так учинили?

Це питання змушувало респондентів подумати про цей вчинок та дозволяло подивитися, чи змінюється їхнє ставлення до російських військових. Відповідь на питання до інтервенції дозволяє показати ставлення внутрішньо переміщених осіб до російських солдатів у реальному житті. Очікується, що у ВПО буде м'яка дегуманізація через вплив російської пропаганди. Після інтервенції результати мають показати, спостерігається зміщення у ставленні до російських солдатів до кричущої дегуманізації чи ні.

Бій під Іловайськом, який відбувся в серпні 2014 р., був обраний спеціально як кейс для запитань, адже під час цього бою російські військові вчинили відомий військових злочин (Пагулич, 2019): розстріляли гуманітарний коридор, що зручно було використати для того, щоб подивитись, як будуть виправдовувати чи дегуманізовувати російських солдатів респонденти. Також саме під час цього бою було зафіксоване значне вторгнення російських військ (The Battle of Ilovaisk).

У другому питанні було спеціально обрано злочин щодо українських військових, а не мирного населення, оскільки злочини проти цивільних осіб зазвичай більше засуджуються, адже цивільні люди є невинними й не беруть участі у військових діях. Такі злочини проти мирного населення в публічному дискурсі є неприйнятними й асоціюються зі звірством, що одразу наводить на думку про кричущу анімалістичну дегуманізацію. Українські військові є тими, хто воює проти російських військових формувань. Вони безпосередньо взаємодіють один з одним, убивають один одного та мають окремі правила взаємодії як військовий щодо військового, тому цікаво виявити, як дегуманізують у цьому разі російських солдатів.

Результати дослідження групи ВПО. Характерним є те, що здебільшого всі респонденти сприймали російських військових водночас у декількох формах дегуманізації. Наприклад, це можна побачити у відповіді одного з респондентів на питання про мотивацію російських військових воювати в Україні:

«Мені здається, що скоріше просто виконують наказ, тому що це військові, у них все трохи по-іншому працює <...> У них дуже класно у школах є ось цей дух патріотизму і їм вже змалечку кажуть про те, як класно взагалі там обороняти свою країну і так далі. Мені здається, у них це йде з малечку, тому це засвоюється в них самих, і від них самих це все йде <...> Мені здається так, що це є одна зі складових частин, чому вони туди йдуть, як одна із причин» (Чоловік, ВПО, 20 років, місто Луганськ).

Тобто респондент бачить мотивацію російських військових, з одного боку, у наказі й обов'язку військового, з іншої – уважає, що вони вірять, що потрібно обороняти свою країну.

За результатами псевдоексперименту до інтервенції більшість респондентів із групи ВПО сприймали російських солдатів через такі форми дегуманізації, як роботизація та героїзація, що є м'якими формами дегуманізації (для зведених результатів див. Табл. 1).

Прикладом роботизації є те, коли респонденти зазначали, що російські солдати вбивають та воюють, тому що вони є військовими, які мають наказ. Тобто це є їхнім обов'язком, вони мають підпорядковуватися наказам:

«Регулярні війська це по наказу. Немає наказу, нема дії. Є наказ, є дія <...> Якщо ти офіцер, то можеш втратити офіцерське звання тощо. Для людей, які є професійними військовими, це дуже серйозно, тобто отримати догану в особову справу, то ти потім жодної роботи не знайдеш, навіть якщо ти там військовий» (Жінка, ВПО, 33 роки, місто Донецьк).

Думки та висловлювання респондентів про те, що солдати воюють, тому що вони вірять, що вони прийшли в Україну для захисту російськомовного населення, чи тому, що вони воюють за велику справу, є героїзацією:

«Понимаете, у них пропаганда настолько работает хорошо, что у них правда только одна: на Донбассе люди русскоязычные, которых нужно защищать <...> То есть такие были в 14 году разговоры и они в это верят свято. И продолжают верить и те, которые военные. Они тоже в это все верят. То есть в то, что они реально защищают своих русских, которые там живут, от этой Украины, которая там убивает и все остальное» (Чоловік, ВПО, вік не вказано, Луганськ).

Також серед респондентів були ті, хто вважали, що російські солдати воюють через бажання заробити. Одинокло згадувалося, що солдати РФ воюють через внутрішнє бажання воювати. Це уявлення репрезентують не такі м'які форми дегуманізації, ніж роботизація та героїзація, проте також не є кричущою дегуманізацією. У відповідях респондентів не було жодних прямих згадок іозначень російських військових як мікробів, тварин тощо.

Після інтервенції у псевдоексперименті у групі ВПО відбувається зміщення відповідей від м'яких форм дегуманізації, майже зникають згадки про героїзацію, натомість більше стає оцінок у формі роботизації. Частина у формі примітивізації, що є формою кричущої дегуманізації.

Шестеро з десяти респондентів зазначали, що російські солдати обстріляли коридор українських військових через наказ, який вони мають виконувати, що означає роботизацію.

«Опять таки они выполняли свой приказ <...> Без разницы, дали приказ стрелять – они стреляли <...> Тут уже неважно, кто там, что там, какой коридор, гуманитарный, военный» (Чоловік, ВПО, вік не вказано, Луганськ).

Частина респондентів зазначили, що солдати могли не знати про домовленість або ж через якісь обставини наказ не стріляти в гуманітарний коридор до них не дійшов. Це також роботизація,

сприйняття російських військових як таких, що просто мали виконувати свою військову справу, були заручниками ситуації, що надає деяке виправдання їхнім діям.

Після інтервенції з'являється більше сприйняття у формі примітивізації. Так, респонденти заперечували в російських військових такі унікальні риси, які притаманні лише для людини, як самоконтроль, наявність моралі.

«Жажда крові. Навіщо люди так зробили <...> Я ж кажу, це професійні військові, це професійні вбивці, тобто, мабуть, їм не жалко іншу людину. Можливо, мстились за своїх вбитих. Не тільки ж наших вбито, але і їхніх. Можливо, мстились, можливо, керувала якась неадекватна людина, психічна» (Жінка, ВПО, 35 років, місто Луганськ).

Таблиця 1

**Порівняння дегуманізаційних характеристик у ВПО
до та після інтервенції за кількістю респондентів**

Рівень дегуманізації		Кількість респондентів, які вказали як причину	
		До інтервенції	Після інтервенції
М'яка дегуманізація	Позначка 1	8	2
	Позначка 2	2	0
	Позначка 3	7	6
	Позначка 4	4	0
Кричуща дегуманізація	Позначка 5	2	4
	Позначка 6	0	0

Цікаво зауважити, що у відповідях групи ВПО чітко простежується розмежування між ополченцями та російськими військовими, відповідно різне ставлення до них. Хоча в питаннях до респондентів не було згадано про ополченців. Усі респонденти, які відокремлювали ополченців та російських військових, говорили про ополченців як про нерозумних, неконтрольованих тощо, що означає примітивну кричущу дегуманізацію. Ставлення внутрішньо переміщених осіб до ополченців може стати предметом майбутніх досліджень.

Отже, серед групи ВПО немає згадок, які б свідчили про яскраво кричущу анімалістичну дегуманізацію. Здебільшого російських військових дегуманізують через роботизацію та через героїство, що є більш м'яким способом дегуманізації. Після інтервенції відбувається зсув і стає менше згадок про героїзацію, натомість роботизація залишається. З'являється трохи більше примітивізаційних характеристик дегуманізації після інтервенції.

Результати референтної групи. Результати показують, що референтна група, як і група ВПО, сприймає російських солдатів водночас на декількох рівнях.

Більшість референтної групи (7 осіб) до інтервенції мала таку форму дегуманізації, як героїзація. Тобто респонденти вважають, що російські військові воюють в Україні через те, що вони вірять у свою місію та захищають російськомовне населення (для зведених результатів див. Табл. 2). Також більшість (8 осіб) вказали на роботизацію: солдати РФ воюють в Україні, бо виконують наказ чи свій обов'язок військових:

«<...> ум военного построен по такому принципу, что есть приказ – его нужно выполнять. Без приказа никто ничего никогда в этой жизни бы не сделал, если это профессиональная армия <...> Был отдан четкий приказ, четко пришли, четко начали делать <...> Как и любой военный, если ему отдают приказ, то он его выполняет. Так система армии построена» (Чоловік, референтна група, 23 роки).

Додатково були згадки респондентів про те, що російські військові воюють через свою наявну систему цінностей та через фінансову мотивацію, тобто бажання воювати через гроші. Лише одна відповідь була про те, що російські військові це роблять заради задоволення, тобто була використана форма примітивізації.

Так само, як у групі ВПО, жоден із респондентів референтної групи не показав кричущої анімалістичної дегуманізації російських солдатів.

Після інтервенції в референтної групи також спостерігається зміщення у відповідях від м'якої дегуманізації. Більшість респондентів референтної групи (6 осіб) у відповіді на питання про вчинення російськими солдатами військового злочину проявили примітивізацію:

«У цих людей немає спроможності підтримувати якісь цінності. У них світогляд спрямований на вирішення якихось власних догм, що є в них у голові, і для їхнього виконання у них немає перешкод. У голові російського військового цими речами можна знехтувати просто для того, щоб досягти власних цілей» (Чоловік, референтна група, 22 роки).

Троє респондентів зазначили, що російські військові обстріляли коридор через наказ, тобто використали форму роботизації. Серед групи ВПО такий варіант обрали більшість. Одним із можливих пояснень може бути вищезгаданий елемент пропаганди, який впливає на те, що у ВПО після інтервенції дегуманізація більш м'яка. Ще однією причиною може бути те, що у відповідях на запитання внутрішньо переміщені особи згадували про своїх родичів, друзів чи знайомих у Російській Федерації. Це може ускладнювати конструювання образу ворога та сприяти пом'якшеному ставленню до російських військових.

Таблиця 2

Порівняння дегуманізаційних характеристик у референтній групі до та після інтервенції за кількістю респондентів

Рівень дегуманізації		Кількість респондентів, які вказали як причину	
		До інтервенції	Після інтервенції
М'яка дегуманізація	Позначка 1	7	1
	Позначка 2	1	0
	Позначка 3	8	3
	Позначка 4	2	0
Кричуща дегуманізація	Позначка 5	1	6
	Позначка 6	0	0

У підсумку можна сказати, що до інтервенції референтна група дегуманізує російських військових здебільшого у формі героїзації та роботизації. Жоден із респондентів не вказав на кричущу анімалістичну дегуманізацію. Після інтервенції є зміщення до більшого рівня дегуманізації, більшість відповідей респондентів вказують на примітивізацію.

Якщо порівнювати дві групи, то можна сказати, що до інтервенції в обох групах був зафіксований майже однаковий рівень дегуманізації, переважно у формі роботизації та героїзації. Після інтервенції в референтній групі рівень дегуманізації російських солдатів підвищився, більшість киян (6) продемонстрували дегуманізацію у формі примітивізації, що є формою кричущої дегуманізації. У групі ВПО (6 осіб) обрали більш м'яку форму роботизації.

Щодо роботи зі шкалою, коли відповідь респондента містила декілька форм дегуманізації, то всі наявні форми фіксувалися на шкалі. Адже вони відображають складність сприйняття та гібридність образу ворога.

Для порівняння груп краще аналізувати шкалу як питання множинного вибору, оскільки це дозволить бачити цілісну картину для двох груп. Якщо ж брати лише найвищий спостережуваний рівень дегуманізації для окремої людини, то це не відображатиме комплексно ситуації з дегуманізацією.

Висновки. Дослідження показало, що припущення щодо наявності м'якої дегуманізації у ВПО щодо російських солдатів підтвердилось. Водночас у групі киян, попри очікування кричущої дегуманізації, переважали також м'які форми. В обох групах практично не спостерігалася кричуща дегуманізація. Натомість переважали м'які форми дегуманізації, як-от роботизація та героїзація. Водночас в обох групах після інтервенції спостерігається зміщення від м'якших форм дегуманізації до більш кричущих. До того ж у референтною групи зміщення до кричущих форм було більшим, ніж в експериментальній групі.

Відсутність кричущої дегуманізації може бути пов'язана з гібридністю війни. Оскільки для гібридної війни характерно розмиття уявлень про те, як ведеться війна, хто саме воює, які засоби застосовуються (Hoffman, 2007). Це може впливати на те, як формується образ ворога, зокрема на процес дегуманізації. Додатково пропаганда, яка є однією з найважливіших складових частин гібридної війни (Lapozka, 2016), теж може впливати на форму та рівень дегуманізації.

Підтвердження очікувань про м'які форми дегуманізації у ВПО до інтервенції та зсув у бік більш кричущих форм як в експериментальній, так і в референтній групі свідчать про валідність шкали. Проте варто звернути увагу на те, що в референтній групі до інтервенції також наявні м'які форми, хоча і після інтервенції дегуманізація стає більш кричущою, ніж у ВПО. Це може свідчити про те, що не лише вищезазначені чинники впливають на дегуманізацію, а і віддаленість від конфлікту та відсутність нині гострої фази війни. Адже відчуття чи наявності загрози сприяють кричущій дегуманізації (Kteily & Bruneau, 2017).

Як і будь-яке якісне дослідження, ця робота має свої обмеження. Це розвідувальне дослідження на невеликій кількості респондентів мало на меті підтвердити, що запропонована шкала дає можливість зафіксувати наявність різних рівнів дегуманізації у представників різних груп. Очевидно,

що його результати не можна поширювати на всіх ВПО чи киян, проте застосування шкали надалі видається перспективним для дослідження того, як працює механізм дегуманізації образу ворога в умовах гібридної війни і фіксації відмінностей у рівнях дегуманізації у представників різних соціальних груп. Водночас для додаткової валідизації шкали варто провести її апробацію у групах військових. У разі успішної валідизації шкалу можна використовувати в кількісних опитуваннях для дослідження форми та рівня дегуманізації ворога у процесі гібридної війни серед громадян України.

Skorokhod K. The aspects of dehumanization in the condition of hybrid war: on the example of attitudes the citizens of Ukraine to Russian soldiers – participants of the Russian-Ukrainian war

The article examines the features of dehumanization of Russian soldiers participating in the Russian-Ukrainian war in the perception of different groups of the population. Dehumanization is seen as a mechanism for denying human characteristics to individuals or groups of people, helping to justify violence, which is a necessary attribute of war. Against the background of the long Russian-Ukrainian war, it was possible to predict that the citizens of Ukraine would have blatant dehumanization of the enemy. However, one of the features of the hybrid war and in particular the information component in it is the blurring and weak personification of the image of the enemy, which is often labeled as an invading state. The aim of the article was to find out whether and how the mechanism of dehumanization works in these conditions. Achieving the goal required a clear personification of the object of dehumanization. The Russian military was chosen as such as the direct participants in the conflict, representing the attacking state. A qualitative method of pseudo-experimental research and in-depth interviews were chosen to identify the level and form of dehumanization. The experimental group was made up of internally displaced persons from the East, who represented the category of the population most affected by the actions of the Russian military due to the destruction of their homes, the loss of relatives or friends, and so on. The reference group was formed of people who were not directly injured during the war. To analyze the dehumanization of the Russian military, a scale of dehumanization has been developed, with blatant dehumanization at one extreme and subtle unconscious dehumanization at the other. It turned out that both in the experimental and in the reference group there was almost no blatant dehumanization, which may be due to the peculiarities of hybrid warfare, in particular the blurring of ideas about how the war is fought and who the enemy is. Instead, subtle forms of dehumanization, such as robotization and heroism, prevailed, confirming the influence of propaganda, which is one of the most important components of hybrid warfare. At the same time, in both groups, after the intervention, there was a shift from subtle forms of dehumanization to more blatant.

Key words: dehumanization, hybrid war, russian military.

Література:

1. Динаміка етнічних змін на Донбасі у 1989–2011 рр. / В. Котигоренко та ін. *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 172–221.
2. Пагулич Р. «Іловайський котел» у розповідях українських бійців і очевидців із того боку розмежування. *Радіо Свобода*. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii-ilovaysk/30140480.html> (дата звернення: 15.10.2021).
3. Рущенко І. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 266 с.
4. Саган О. Московська Патріархія як офіційний провідник ідеології «русского мира». *Русский мир Кирила не для України* / ред. А. Колодний. Київ : Українська асоціація релігієзнавців, 2014. С. 89–96.
5. Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency / A. Bandura et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. № 71 (2). P. 364–374.
6. Braender Morten. Deployment and Dehumanization: A Multi-Method Study of Combat Soldiers' Loss of Empathy. *RES militaris*. 2015. № 5 (2). P. 1–18.
7. Bruneau E., Kteily N. The enemy as animal: Symmetric dehumanization during asymmetric warfare. *PLOS ONE*. 2017. № 12 (7). URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0181422> (дата звернення: 05.11.2021).
8. French S., Jack A. Dehumanizing the Enemy: The Intersection of Neuroethics and Military Ethics. *Responsibilities to Protect* / D. Whetham, B. Strawse (Eds.). 2015. P. 169–196. DOI: 10.1163/9789004280380_010.

9. Giner-Sorolla R., Leidner B., Castano E. Dehumanization, Demonization, and Morality Shifting. *Extremism and the Psychology of Uncertainty*. 2011. P. 165–182. DOI: 10.1002/9781444344073.ch10.
10. Not yet human: Implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences / P. Goff et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2008. № 94 (2). P. 292–306. DOI: 10.1037/0022-3514.94.2.292.
11. Greene J. Part one: Moral Problems. *Moral tribes: emotion, reason, and the gap between us and them*. New York, USA : Penguin Press, 2013. P. 1–75.
12. Haslam N. Dehumanization: An Integrative Review. *Personality and Social Psychology Review*. 2006. № 10 (3). P. 252–264. DOI: 10.1207/s15327957pspr1003_4.
13. Haslam N., Loughnan S. Dehumanization and Infradehumanization. *Annual Review of Psychology*. 2014. № 65 (1). P. 399–423. DOI: 10.1146/annurev-psych-010213-115045.
14. Hoffman F. Conflict in the 21'st Century: The Rise of Hybrid Wars. 2007, December. URL: <https://potomacinstitute.org/reports/19-reports/1163-conflict-in-the-21st-century-the-rise-of-hybrid-wars> (дата звернення: 01.11.2021).
15. Kteily N., Bruneau E. Darker Demons of Our Nature: The Need to (Re)Focus Attention on Blatant Forms of Dehumanization. *Current Directions in Psychological Science*. 2017. № 26 (6). P. 487–494. DOI: 10.1177/0963721417708230.
16. The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization / N. Kteily et al. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2015. № 109 (5). P. 901–931. DOI: 10.1037/pspp0000048.
17. Lanoszka A. Russian hybrid warfare and extended deterrence in eastern Europe. *International Affairs*. 2016. № 92 (1). P. 175–195. DOI: 10.1111/1468-2346.12509.
18. Littman R., Paluck E. The Cycle of Violence: Understanding Individual Participation in Collective Violence. *Political Psychology*. 2015. № 36. P. 79–99. DOI: 10.1111/pops.12239.
19. Mayoux L. Quantitative, Qualitative or Participatory? Which Method, for What and When? *Doing Development Research* / V. Desai (Ed.). 1'st ed. Thousand Oaks, Canada : SAGE Publications, 2006. P. 115–129.
20. Moshman D. Us and Them: Identity and Genocide. *Identity*. 2007. № 7 (2). P. 115–135. DOI: 10.1080/15283480701326034.
21. Salzman M. Dehumanization as a Prerequisite of Atrocity and Killing. *Nonkilling psychology* / D. Christie, J. Pim (Eds.). Honolulu, HI : Global Centre for Non-Killing, 2012. P. 107–124.
22. The Battle of Ilovaisk. 2019, August 19. URL: <https://forensic-architecture.org/investigation/the-battle-of-ilovaisk> (дата звернення: 20.10.2021).
23. Todorov T. Neither Heroes Nor Saints. *Facing The Extreme*. New York, USA : Henry Holt and Company, 1996. P. 47–91.
24. Vasiljevic M., Viki G. Dehumanization, Moral Disengagement, and Public Attitudes to Crime and Punishment. *Humanness and Dehumanization* / Paul G. Bain, J. Vaes, J.P. Leyens (Eds.). New York, USA : Routledge, 2014. P. 129–147.

References:

1. Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G.V., & Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71 (2), 364–374. DOI: 10.1037/0022-3514.71.2.364.
2. Braender, Morten. Deployment and Dehumanization: A Multi-Method Study of Combat Soldiers' Loss of Empathy. *RES militaris*. 2015, 5(2). 1–18.
3. Bruneau, E., & Kteily, N. (2017). The enemy as animal: Symmetric dehumanization during asymmetric warfare. *PLOS ONE*, 12 (7), e0181422. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0181422>
4. French, S.E., & Jack, A.I. (2015). Dehumanizing the Enemy: The Intersection of Neuroethics and Military Ethics. In D. Whetham & B.J. Strawse (Eds.), *Responsibilities to Protect* (pp. 169–196). https://doi.org/10.1163/9789004280380_010.
5. Giner-Sorolla, R., Leidner, B., & Castano, E. (2011). Dehumanization, Demonization, and Morality Shifting. *Extremism and the Psychology of Uncertainty*, 165–182. <https://doi.org/10.1002/9781444344073.ch10>.
6. Goff, P.A., Eberhardt, J.L., Williams, M.J., & Jackson, M.C. (2008). Not yet human: Implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*. 94 (2), 292–306. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.94.2.292>.
7. Greene, J. (2013). Part one: Moral Problems. In *Moral tribes: emotion, reason, and the gap between us and them* (pp. 1–75). New York, USA: Penguin Press.
8. Haslam, N. (2006). Dehumanization: An Integrative Review. *Personality and Social Psychology Review*, 10 (3), 252–264. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4.

9. Haslam, N., & Loughnan, S. (2014). Dehumanization and Infrahumanization. *Annual Review of Psychology*, 65 (1), 399–423. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115045>.
10. Hoffman, F. (2007, December). *Conflict in the 21'st Century: The Rise of Hybrid Wars*. <https://Potomacinstitute.Org/Reports/19-Reports/1163-Conflict-in-the-21st-Century-the-Rise-of-Hybrid-Wars>.
11. Kotyhorenko, V., Kalakura, O., Kovach, L., Kotsur, V., Kochan, N., Makarenko, N., Rafalskyi, O., (2014). Dynamica etnichnyh zmin na Donbasi u 1989–2011 rr. [The Dynamics of ethnic changes in Donbass in 1989–2011]. *Donbas v etnopolitychnomu vumiri* (pp. 172–221). Kyiv, Ukraina : Instytut politychnykh i etnonacionalnykh doslidgen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
12. Kteily, N.S., & Bruneau, E. (2017). Darker Demons of Our Nature: The Need to (Re)Focus Attention on Blatant Forms of Dehumanization. *Current Directions in Psychological Science*, 26 (6), 487–494. doi: 10.1177/0963721417708230.
13. Kteily, N., Bruneau, E., Waytz, A., & Cotterill, S. (2015). The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization. *Journal of Personality and Social Psychology*. 109 (5), 901–931. <https://doi.org/10.1037/pspp0000048>.
14. Lanoszka, A. (2016). Russian hybrid warfare and extended deterrence in eastern Europe. *International Affairs*, 92 (1), 175–195. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12509>.
15. Littman, R., & Paluck, E.L. (2015). The Cycle of Violence: Understanding Individual Participation in Collective Violence. *Political Psychology*, 36, 79–99. doi: 10.1111/pops.12239.
16. Mayoux, L. (2006). Quantitative, Qualitative or Participatory? Which Method, for What and When? In V. Desai (Ed.), *Doing Development Research* (1'st ed., pp. 115–129). Thousand Oaks, Canada : SAGE Publications.
17. Moshman, D. (2007). Us and Them: Identity and Genocide. *Identity*, 7 (2), 115–135. doi: 10.1080/15283480701326034.
18. Pahulych, R. (2019, September 1). “Ilovaiskyi kotel” u rozpovidyah ukrayinskykh biyziv i ochevydziv iz toho boku rozmazhuvannya [“Ilovaysky Kotel” in the stories of Ukrainian soldiers and eyewitnesses on the other side of the demarcation]. *Radio Svoboda*. Retrieved October 15, 2021, from <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii-ilovaysk/30140480.html> [in Ukrainian].
19. Rushchenko, I. (2015). Rosiysko-ukrainska hibrydna viyina: pohlyad sotsioliha [E-book]. FOP Pavlenko O.H. [in Ukrainian].
20. Sahan, O. (2014). Moskovska Patriarhia yak oficyyni providnyk ideolohyi “ruskogo mira”. V.A. Kolodnyi (Red.) [Patriarchate as the official leader of the ideology of the “Russian world”]. *Russkiy mir Kirila ne dlya Ukrainy* (pp. 89–96). Kyiv, Ukraina : Ukrainska Asotsiatsiya relihieznavtsyv [in Ukrainian].
21. Salzman, M. (2012). Dehumanization as a Prerequisite of Atrocity and Killing. In D.J. Christie & J.E. Pim (Eds.). *Nonkilling psychology* (pp. 107–124). Honolulu, HI : Global Centre for Non-Killing.
22. The Battle of Ilovaisk. (2019, August 19). Retrieved from <https://forensic-architecture.org/investigation/the-battle-of-ilovaisk> (Last accessed: 20.10.2021)
23. Todorov, T. (1996). Neither Heroes Nor Saints. In *Facing the Extreme* (pp. 47–91). New York, USA : Henry Holt and Company.
24. Vasiljevic, M., & Viki, G.T. (2014). Dehumanization, Moral Disengagement, and Public Attitudes to Crime and Punishment. In Paul G. Bain, J. Vaes, & J.P. Leyens (Eds.), *Humanness and Dehumanization* (pp. 129–147). New York, USA : Routledge.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2021

Стаття рекомендована до друку 26.11.2021

УДК 32.019.51

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248130](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248130)

КІБЕРБЕЗПЕКА ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ЗАХИСТ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

Завгородня Ю. В.,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0003-3500-8638

julija020890@gmail.com

У статті акцентовано увагу на цінності у сучасному інформаційному суспільстві ролі кібербезпеки. Для розвитку ефективної системи взаємодії в інформаційному просторі виникає необхідність у формуванні меж захисту для користувачів. Система захисту, яка існує в суспільстві, спрямована на врегулювання протиріч, які виникають на рівні фактичного протистояння та суттєвого впливу на політичні процеси з чітко визначеними суб'єктами політичної активності.

Для сучасного світу суб'єкти глобального управління звертають серйозну увагу на рівень захищеності системи управління в окремих країнах та регіонах, що свідчить про ефективність або дисбаланс у системі управління, а також роль такого суб'єкта на наддержавному рівні системи управління.

Тому обрана тема є досить актуальною для світового процесу взаємодії та врахування поглядів окремих регіонів. Окрім того, ефективний захист кіберпростору допоможе зменшити рівень маніпуляції з боку суб'єктів політики, а це допоможе підвищити рівень політичної культури серед політичних діячів та рівень політичної свідомості серед пересічних громадян.

У статті проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння поняття кіберзахисту та кібербезпеки, надано узагальнену характеристику цих понять, виокремлено сучасні форми безпеки в кіберпросторі, проаналізовано стан кібербезпеки в українському інформаційному просторі та визначено її статус як суб'єкта глобальної взаємодії в інформаційному просторі.

У політичному процесі невід'ємним елементом взаємодії є інформаційний простір, оскільки сучасна платформа для публічних взаємовідносин між суб'єктами політики переформатована під новітні способи, а тому і механізми впливу на громадян набувають інноваційного характеру та демонструють невизначену реакцію від суспільства та можливі шляхи розвитку політичних подій. У зв'язку із цим виникає потреба у формуванні ряду механізмів для захисту усіх користувачів кіберпростору, які беруть участь у публічному спілкуванні щодо важливих політичних питань.

Ключові слова: кібербезпека, політичний вплив, інформаційний простір, політична активність, протистояння в політиці.

Постановка проблеми. Світова політична спільнота зосереджує свою увагу на формуванні безпеки для усіх жителів планети Земля. Такі принципи та ідеї обговорюються практично на усіх серйозних світових форумах, конференціях, міждержавних перемовинах, оскільки безпечне та мирне існування людей є запорукою стабільного існування для усіх держав та регіонів. А тому питання безпеки виходить за будь-які територіальні межі та потребує глобального уявлення про систему захищеності, бо регіональні катаклізми можуть містити глобальну небезпеку.

Звичайно, у сучасному технологічному процесі питання безпеки переходять у нову стратегічно важливу площину, а саме у кіберпростір. Тому кібербезпека є сучасним новим напрямом, який потребує наукового обґрунтування, нормативного врегулювання та практичного втілення у ситуаціях, які

створюють перешкоди для об'єктивізації політичного процесу. У зв'язку із цим тема є досить актуальною та потребує детального аналізу.

Виклад основного матеріалу. В українському суспільстві під час останніх місцевих виборів, які відбулися у 2020 році, починається активне використання в мережі ТікТок, Фейсбук, Інстаграм, Ютуб. Місцеві суб'єкти політичного процесу активно використовують соціальні мережі, створюють різні групи, вислуховують проблемні питання району, регіону в якому бажають здійснювати активну політичну діяльність.

Окрім того, питання кібербезпеки актуальне не лише в рамках політичних процесів. Адже сучасні форми виробництва переформатовуються під онлайн-мережу у співпраці та взаємодії. Для банківських установ ключова роль у використанні положень до дії полягає в даних на офіційних інформаційних платформах. Усі офіційні урядові напрямки мають власні офіційні Інтернет-сторінки. А тому будь-які спроби кібератак та кіберагресії в окремій галузі можуть створити проблеми для усієї суспільно-політичної системи загалом.

Такий прогресивний розвиток інформаційної мережі потребує формування фахівців у напрямку кібербезпеки, що формують систему ефективного захисту в різних суспільно-важливих сферах. Тому на прикладі українського суспільства спеціальності, пов'язані з кібербезпекою та ІТ-індустрією, активно розвиваються та очолюють рейтинги популярних сучасних прогресивних професій із високим рівнем оцінювання праці та дефіцитом якісних спеціалістів.

Звичайно, політика проникає в усі галузі суспільного існування, оскільки усі вони потребують політичної волі та нормативно врегульованих рішень, кіберпростір у сучасному суспільстві є важливим напрямком для удосконалення механізмів взаємодії між різними користувачами, для позначення меж допустимих, толерантних та коректних висловлювань, меж політичних та інших видів маніпуляцій, особливостей впливу усіх цих аспектів на громадські дії та поведінку.

Під час аналізу кібербезпеки та її ролі під час взаємодії в інформаційному просторі для суб'єктів політики, які також використовують цей простір як платформу для протистояння та спілкування з громадянами, варто враховувати нормативну складову частину, так звану легальну, та сприйняття політичних рішень у суспільстві (легітимність), серед звичайних громадян та самих політиків, які також користуються інформаційними платформами та у специфічний для політиків спосіб задовольняють власні політичні інтереси та отримують суспільну реакцію як відповідь на політичні дії.

Саме така потреба існує в політичній площині, тобто врахування і легальності, і легітимності в застосуванні механізмів кібербезпеки як інноваційної форми захисту, яка формується в політичній площині. Суб'єкти політики стають одночасно і об'єктами, на яких також розповсюджуються прийняті політичні рішення під час політичної активності, що додає такому процесу значимості та публічності. Адже саме політики стають дзеркалом для суспільства в питаннях меж допустимого в інформаційному просторі та меж ефективності чинної нормативно-правової бази, яка є запорукою для формування правового, демократичного, публічного суспільства з гідною політичною елітою та політичними лідерами, які стануть зразком для молодого покоління.

Ураховуючи аналіз наукового напрямку та потенціал до розвитку інформаційного впливу, у суспільстві виникає потреба у формуванні завдань наукового дослідження, а саме: надати наукову та нормативну характеристику поняттям кібербезпеки та кіберзахисту; визначити та проаналізувати стан легальності та легітимності механізмів кібербезпеки в українському інформаційному просторі; визначити роль наявних механізмів у формуванні державного статусу держави як надійного та значимого суб'єкта глобальної взаємодії в інформаційному просторі.

Дослідженням даного напрямку займаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, праці яких стали основою під час написання статті, а саме: Ю.П. Лісовська, А.Р. Крусян, Ю.В. Завгородня, Д.В. Дубов, Г.О. Дзяна, Н.Р. Дзяний, М.Ю. Крутов, В.Л. Бурячок, В.О. Ємельянов, Г.В. Бондар та ін. Окрім того, під час дослідження було проведено аналіз нормативної бази як невід'ємного елемента політико-правової системи безпеки.

Ураховуючи стрімкі умови модернізації і трансформації інформаційного простору, метою наукового дослідження стало формування узагальненого уявлення про роль кібербезпеки як важливого чинника ефективної діяльності політико-правової системи суспільства в умовах значного впливу інформаційних потоків на політичні процеси та політичну свідомість. Для досягнення цієї мети використано історичний, порівняльний, системний та інші методи наукового дослідження, які сформували обґрунтовану роль необхідності захисту інформаційного простору в умовах політичних та правових трансформацій у суспільстві.

Під час взаємодії в політичних процесах виникає розуміння проблемних галузей та потрібних механізмів їх вирішення. У сучасному світі існує велика кількість загроз, які формуються в інформаційному просторі, а тому виникає потреба у використанні механізмів для ефективного їх вирішення. Уразлива українська система продемонструвала неготовність вирішувати проблеми з кібератаками,

які стали частиною військової агресії на Сході України. Оскільки сучасні форми гібридних війн демонструють залучення інформаційних атак на серйозні вірусні програми на сервери державного та транскорпоративного рівня, які серйозно підривають політичну та економічну стабільність у країні та регіоні загалом.

На думку Г.О. Дзян, Н.Р. Дзян, до моменту розгляду кібербезпеки варто розтлумачити поняття «інформаційної безпеки», під якою автори розуміють «такий стан захищеності інформаційного простору держави, за якого неможливо завдати збитку властивостям об'єкта безпеки, що стосуються інформації та інформаційної інфраструктури, і який гарантує безперешкодне формування, використання й розвиток національної інфосфери в інтересах оборони» (Дзян, 2016). Тобто ключем інформаційної безпеки в межах однієї держави є можливість доступу до бажаних ресурсів та відсутність заборон та перешкод у використанні національних інформаційних ресурсів.

Під час ефективної інформаційної політики формується ефективна інформаційна безпека, яка є важливим елементом політичної діяльності. На думку Г.О. Дзян, Н.Р. Дзян, під поняттям «кібербезпека» розуміють «стан захищеності кіберпростору держави загалом або окремих об'єктів її інфраструктури від ризику стороннього кібервпливу, за якого забезпечується їх сталий розвиток, а також своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних викликів, кібернетичних втручань і загроз особистим, корпоративним і/або національним інтересам» (Дзян, 2016).

Тобто авторським колективом ключем необхідності кібербезпеки визначено ризики можливого кібервпливу, оскільки під ризиком ми власне розуміємо можливість виникнення такого впливу в різні моменти, які дуже важко передбачити, а за допомогою механізмів впливу держави та наявності санкційних норм створюють можливість попередити вплив ризику. Загалом, «значна частина визначень поняття «ризик» пов'язана із двома твердженнями: ризик зумовлений випадковими подіями або процесами; наслідки цих подій або процесів є небажаними» (Пехник, Завгородня, 2019).

У кіберпросторі такими небажаними наслідками можна назвати класичні усім відомі комп'ютерні віруси, з якими стикався кожен громадянин, окрім того, ще виділяють так звані «мережні черв'яки, а також «троянські коні». Усі ці різновиди так званих атак у мережі, які мають свою специфіку та створюють негативний вплив на фактичну можливість, є формою небезпеки, у якій важко визначити суб'єкта впливу та застосувати до нього санкції як механізми захисту системи. У сучасній Україні не існує прикладу виявлення та покарання в межах норм національного права суб'єктів впливу.

Окрім публічних припущень та глобального засудження конкретних вчинків зі сторони органів управління та міжнародних організацій, метою діяльності яких є збереження миру та безпеки у світі, ніяких заходів вжито не було, бо процедуру доведення злочину дуже важко здійснити в інформаційному просторі.

У загальній системі уявлень про кібербезпеку варто охарактеризувати поняття «безпека». На думку Ю.П. Лісовської, під цим поняттям варто розуміти «стан, властивість від прикметника «безпечний» та одночасно дію від дієслова «убезпечити», безпечний означає відсутність небезпеки, загрози; збереженість і надійність» (Лісовська, 2019).

Отже, проблематика виникає саме у суті створення умов для надійності та сталого функціонування кіберпростору. У науковій спільноті відсутнє єдине бачення щодо сутності кібербезпеки, яка є важливою складовою частиною для реалізації надійності у ціннісному розумінні.

А тому варто проаналізувати деякі наукові погляди на дане поняття. На думку Б.А. Кормич, «кібербезпека – це захищеність встановлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі, що забезпечують гарантовані Конституцією умови існування і розвитку людини, всього суспільства та держави». Окрім того, сучасні українські науковці, такі як В.І. Андреев, В.О. Хорошко, В.С. Чередниченко, М.Є. Шелест, формують спільне уявлення про кібербезпеку як захищеність інфраструктури та інформації від можливих впливів, які можуть бути навмисними, випадковими або штучними та впливають негативно на власників та користувачів інформації та інфраструктури, яка допомагає» (Лісовська, 2019).

Окрім того, існує ще ряд наукових поглядів (О.А. Баранова, Р.А. Калюжного, В.С. Цимбалюк, О.М. Степко), основна ідея яких ґрунтується на визначенні кібербезпеки в умовах інформаційних правовідносин, регламентованих нормативно-правовими актами як захист умов життєдіяльності в процесі створення, зберігання, розповсюдження та використання інформації. Автори акцентують увагу на тому, що інформація повинна бути достовірною та не містити негативного впливу на користувачів, обмежувати так звані технології, які можуть містити негативний характер, а найголовніше, щоб інформація була публічною, а суб'єкти, які розповсюджують її в мережі, повинні це робити в законному порядку, який регламентується правовою системою» (Лісовська, 2019).

Отже, враховуючи уявлення про безпекову складову частину як невід'ємний елемент політико-правової стабільності у суспільстві, варто відзначити, що кібернетичний напрям є ваговою складовою частиною безпекової системи, а механізми конкретних дій для стабільного існування

інформаційної системи потребують подальшого вдосконалення. Окрім того, під час характеристики кібербезпеки дуже часто використовують поняття кіберзахисту. Під час характеристики цих понять варто відзначити, що кіберзахист є складовою частиною кібербезпеки. Варто відзначити, що це не тотожні поняття, адже кібербезпека – це узагальнена термінологія, а кіберзахист – конкретна форма впливу в конкретному напрямку для реалізації кібербезпеки.

Оскільки політичні процеси розвиваються в кіберпросторі, то важливим завданням для усіх суб'єктів політики та пересічних користувачів мережі Інтернет є дотримання нормативно урегульованих них правил для безпеки спільного співіснування. Тому змінюється платформа для взаємодії політичних суб'єктів, однак обов'язок прояву толерантності, політичної культури залишається незмінним.

Сучасна нормативна база українського суспільства чітко розмежовує поняття «кібербезпека» та «кіберзахист», а тим самим розвивається та деталізується. Так, Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» статтю 1 зазначено, що «кібербезпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі», «кіберзахист – сукупність організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного та технічного захисту інформації, спрямованих на запобігання кіберінцидентам, виявлення та захист від кібератак, ліквідацію їх наслідків, відновлення сталості і надійності функціонування комунікаційних, технологічних систем» (Закон № 2163-VIII).

Висновки. У сучасному світі розвинуті країни демонструють занепокоєність у захисті саме інформаційного простору. Так, проаналізований досвід прогресивних країн світу, які намагаються стати глобальними управліннями, демонструє трансформаційну форму військової складової частини органів управління. Так, до прикладу, «за даними керівника компанії McAfee, оприлюдненими на Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2010 р., уже більше 20 країн планували здійснювати або реально здійснювали різноманітні інформаційні операції у 2009–2010 рр. Формуються спецпідрозділи, які мають на меті: ведення розвідувальної роботи в мережах, захист власних мереж, блокування і «обвал» структур супротивника. Згідно з офіційними заявами, такі підрозділи створено в США (U.S. Cyber Command), Великобританії (Cyber Security Operations Centre при уряді Великобританії), Німеччині (Internet Crime Unit та Federal Office for Information Security), Австралії (The Cyber security operations centre), Індії та інших державах. Активну позицію щодо протидії кіберзагрозам займає і провідна міжнародна безпекова організація – НАТО (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence)» [11].

Отже, враховуючи міжнародний досвід, наукові розробки та нормативну регламентованість кібербезпеки в українському суспільстві, варто відзначити, що усім свідомим політичним діячам та громадянам в інформаційному просторі здійснюється виклик на власну систему позитивних якостей, які зможуть сформувати якісно нову форму взаємовідносин у кіберпросторі.

Кібербезпека стає актуальним сучасним невід'ємним елементом політичної діяльності в інформаційному просторі, яка зменшить небезпеку кібератак, попередить негативний вплив та поступово удосконалим механізми взаємодії. Політика держави повинна бути спрямована на подальший шлях удосконалення механізмів захисту.

Zavgorodnya Yu. Cyber security as an innovative protection in the political space of Ukraine

The article focuses on the values of the role of cybersecurity in the modern information society. To develop an effective system of interaction in the information space, there is a need to form boundaries of protection for users. The system of protection that exists in society is aimed at resolving the contradictions that arise at the level of actual confrontation and significant influence on political processes with clearly defined subjects of political activity.

For the modern world, the subjects of global governance pay serious attention to the level of security of the management system in individual countries and regions, which indicates the effectiveness or imbalance in the management system. Also, the role of such an entity at the supranational level of the management system.

Therefore, the chosen topic is quite relevant for the global process of interaction and taking into account the views of individual regions. In addition, effective protection of cyberspace will help reduce the level of manipulation by political actors, which will help increase the level of political culture among politicians and the level of political awareness among ordinary citizens.

The article analyzes modern scientific approaches to understanding the concept of cybersecurity and cybersecurity, provides a generalized description of these concepts, identifies modern forms of security in cyberspace, analyzes the state of cybersecurity in the Ukrainian information space and defines its status as a subject of global interaction in the information space.

In the political process, an integral element of interaction is the information space, as the modern platform for public relations between policy actors has been reformed in the latest ways, and therefore the mechanisms of influencing citizens become innovative and demonstrate uncertain response from society and possible ways of political development. events. As a result, a number of mechanisms need to be put in place to protect all cyberspace users who engage in public communication on important policy issues.

Key words: cybersecurity, political influence, information space, political activity, confrontation in politics.

Література:

1. Лісовська Ю.П. Кібербезпека: ризики та заходи: навч. посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2019. 272 с.
2. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05 жовтня 2017 року № 2163-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 25.10.2021).
3. AR Krusian, II Zadoia, YI Maslova, YV Zavhorodnia. The Institutional and Legal Justification of the Restriction of Freedom of Movement in Conditions of Counteraction the Spread of the Covid-19 Pandemic. *San Gregorio de Portoviejo University*. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14526/The%20Institutional%20and%20Legal%20Justification%20of%20the%20Restriction%20of%20Freedom...pdf?sequence=1&isAllowed> (2020, September, 17).
4. Дубов Д.В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. *НІСД*. 2014. 192 с.
5. Дзяна Г, Дзяний Н. Реалізація національної політики у сфері кібербезпеки. *Ефективність державного управління*. 2016. № 3(48). Ч. 1. С. 123–130.
6. Бурячок В. Л. Інформаційна та кібербезпека: соціотехнічний аспект : підручник. *ДУТ*, 2015. 231с.
7. Завгородня Ю.В. Кіберпростір як сучасна платформа для вирішення конфліктів. *HISTORY, POLITICAL SCIENCE, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY: EUROPEAN DEVELOPMENT DIRECTION*. Riga, Latvia :Baltija Publishing. 2021. С. 53–56.
8. Ємельянов В., Бондар Г. Кібербезпека як складова національної безпеки та кіберзахист критичної інфраструктури України. *Державне управління та регіональний розвиток*. 2019. URL : <https://www.researchgate.net/publication/337725857>.
9. Пехник А.В. Теорія ризику: історія та сучасні підходи. *Актуальні проблеми політики*. Фенікс, 2019. Вип. 63. С. 33–47.
10. Foreign Ministry Spokesperson Ma Zhaoxu's Remarks on China-related Speech by US Secretary of State on Internet Freedom / Ma Zhaoxu, Ministry of Foreign Affairs, the People's Republic of China. URL : <http://www.fmprc.gov.cn/eng/xwfw/s2510/2535/t653351.htm>.
11. Сучасні тренди кібербезпекової політики: висновки для України. *Аналітична записка*. URL : <http://old2.niss.gov.ua/articles/294/>.

References:

1. Lisovska Yu.P. (2019) Kiberbezpeka: ryzyky ta zakhody: navch. posibnyk. [Cybersecurity: risks and measures: textbook. manual] *K.: Vydavnychiy dim «Kondor»* 272 s. [in Ukrainian]
2. Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy [On the basic principles of cybersecurity in Ukraine: the Law of Ukraine] vid 05 zhovtnia 2017 roku № 2163-VIII / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (data zvernennia 25.10.2021) [in Ukrainian]
3. AR Krusian, II Zadoia, YI Maslova, YV Zavhorodnia. (2020) The Institutional and Legal Justification of the Restriction of Freedom of Movement in Conditions of Counteraction the Spread of the Covid-19 Pandemic. *San Gregorio de Portoviejo University*. <<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14526/The%20Institutional%20and%20Legal%20Justification%20of%20the%20Restriction%20of%20Freedom...pdf?sequence=1&isAllowed>> [in English]
4. Dubov D.V. (2014) Kiberprostir yak novyi vymir heopolitychnoho supernytstva [Cyberspace as a new dimension of geopolitical rivalry]. *NISD*, 192s. [in Ukrainian]
5. H. Dziana, N. (2016) Dziany Realizatsiia natsionalnoi polityky u sferi kiberbezpeky [Implementation of national cybersecurity policy.]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*. № 3(48) ch.1. s. 123-130 [in Ukrainian]

6. Buriachok V. L. (2015) Informatsiina ta kiberbezpeka: sotsiotekhnichniy aspekt: pidruchnyk[Information and cybersecurity: socio-technical aspect: textbook]. *DUT*, 2015. 231s. [in Ukrainian]
7. Zavorodnia Yu.V. (2021) Kiberprostir yak suchasna platforma dlia vyrishennia konfliktiv[Cyberspace as a modern platform for conflict resolution.]. *HISTORY, POLITICAL SCIENCE, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY: EUROPEAN DEVELOPMENT DIRECTION*. Riga, Latvia:"Baltija Publishing". S. 53-56. [in Ukrainian]
8. V. Yemelianov, H. Bondar (2019) Kiberbezpeka yak skladova natsionalnoi bezpeky ta kiberzakhyst krytychnoi infrastruktury Ukrainy[Cybersecurity as a component of national security and cyber protection of critical infrastructure of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok*. Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: <https://www.researchgate.net/publication/337725857> [in Ukrainian]
9. Pekhnyk A. V. (2019) Teoriia ryzyku: istoriia ta suchasni pidkhody[Risk theory: history and modern approaches.]. *Aktualni problemy polityky*. Feniks, Vyp. 63. S. 33-47. [in Ukrainian]
10. Foreign Ministry Spokesperson Ma Zhaoxu's Remarks on China-related Speech by US Secretary of State on "Internet Freedom" [Electronic resource] Ma Zhaoxu, Ministry of Foreign Affairs, the People's Republic of China. – Access mode: <http://www.fmprc.gov.cn/eng/xwfw/s2510/2535/t653351.htm>[in English]
11. Suchasni trendy kiberbezpekovoï polityky: vysnovky dlia Ukrainy. [Current trends in cybersecurity policy: conclusions for Ukraine.] *Analychna zapyska*. Elektronnyi resurs. [Rezhym dostupu]: <http://old2.niss.gov.ua/articles/294/> [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 15.11.2021

Стаття рекомендована до друку 26.11.2021

СТАН РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Ірха К. О.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0002-2850-2059

politirha@gmail.com

Агафонова Г. С.,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри політології та міжнародних відносин

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0002-4909-2546

Дудкевич В. І.,

аспірант кафедри політичних інститутів та процесів

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ORCID ID: 0000-0002-2850-2059

Проаналізовано рейтингові показники держави у період до та після активних євроінтеграційних практик – у 2013 та 2019 роках. До уваги взяті ті індекси, які за змістом параметрів відповідають принципам, закладеним в основу соціально-економічної політики ЄС. У підсумку роблено висновки про зумовленість репутаційного прогресу України євроінтеграційними реформами, зокрема, у сферах реалізації підприємницької діяльності, забезпечення економічних прав і свобод громадян, інформаційної відкритості щодо економіки та державних фінансів, створення умов для спроможності громадян в управлінні власним майном та працею.

У ході дослідження виокремлено ті аспекти соціально-економічної площини, які виявляють чутливість до євроінтеграційних процесів: міграційні процеси у напрямку підвищення трудової, туристичної та академічної мобільності. Констатовано дуальний характер географічної переорієнтації трудової міграції з України у напрямку Заходу на протигагу Російській Федерації, зумовленої одночасно погіршенням умов праці та безпеки середовища в Росії і спрощенням процедур працевлаштування в країнах ЄС. Наголошено, що таке нашарування обставин, по суті, зробило вибір замість людей, і євроінтеграція тут – сприятлива умова, а не ключова причина.

Акцентовано чотири рівні євроінтеграційного чинника у соціально-економічному розвитку України: адаптація вітчизняного законодавства до інтеграції принципів та цінностей політики ЄС в українські практики; підтримка та форсування системних реформ, корельованих із євроінтеграційним курсом, за рахунок макрофінансової допомоги та кредитування; сприяння активізації та переорієнтації на європейський напрямок соціальної мобільності українців – у межах трудової міграції, академічної мобільності та туристичних потоків; покращення репутаційних показників України у світових рейтингах.

Ключові слова: європейська інтеграція, політичний курс, соціально-економічний розвиток, політична модернізація, міжнародний імідж держави.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток – головний запит суспільства в Україні і ключова призма, крізь яку дається оцінка будь-яким політичним рішенням. Це зумовлено доволі тривалим перехідним періодом становлення суспільно-політичної та економічної сфер держави, відсутністю сталих показників добробуту громадян і неодноразові розчарування в обіцянках політичних еліт під час електоральних процесів, коли саме соціально-економічний прогрес ставав предметом

передвиборчих обіцянок. Вибір зовнішньо-політичного курсу країни, у тому числі, має бути оцінений на предмет можливих чи обов'язкових змін у системі соціально-економічного розвитку. Особливо це актуально для євроінтеграційного контексту, позаяк європейська інтеграція вимагає відповідності певному рівню вказаних відносин. Відповідно, йдеться про взаємозумовлюючі чинники.

Мета статті – дати оцінку якісним показникам соціально-економічного розвитку у контексті вимог та умов, закріплених в Угоді про асоціацію України та Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика галузевої спрямованості євроінтеграційних перетворень давно є частиною наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, ми звертаємося до досліджень теоретичних аспектів соціальних трансформацій Дж. Віс-сера, Б. Еббінгауза, Г. Еспінг-Андерсена, М. Сенгоу, А. Шапіра та ін., чинників євроінтеграційного впливу С. Матяж, М. Садовенко, К. Слюсаренко, економічних та соціальних парадигм європейської інтеграції К. Кулаковського, М. Окладної, Х. Якименко та ін. Особливу цінність для реалізації дослідницьких завдань мали показники міжнародних рейтингів, актуальна статистика та дані експертних кіл щодо сучасного стану соціально-економічного розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Основоположні договори Європейського Союзу чітко окреслили соціальний вимір євроінтеграції. Соціальна місія і цілі ЄС, остаточно сформульовані у тексті Лісабонського договору (2007 р.), також увійшли до політичних практик національних урядів, порядку денного міжурядового співробітництва та діяльності Європейської комісії. Як результат, вже можемо говорити про звід законодавства ЄС у сфері захисту та розширення соціальних прав громадян («social acquis»).

Щодо європейських внутрішніх викликів, які безпосередньо впливають на стан соціально-економічного розвитку, то такими в останні півтора десятиліття є фінансова криза (боргова, єврокриза, глобальна та ін.) та міграційна (особливо гостро проявилася у 2015 р.). Ці обставини, на нашу думку, маркували кілька важливих висновків для Європи й акцентували їх для усього світу, зокрема, й для України:

- по-перше, фінансові кризи показали, що вийти з них і нейтралізувати наслідки набагато легше в умовах, коли політичні заходи розуміє і підтримує населення. Ситуація свідчить, що найбільш ефективними і одночасно найбільш подразнюючими є заходи економії. Саме вони потребують нового підходу у комунікації з громадянами і виваженої інформаційної політики;

- по-друге, міграційний колапс довів посилення зовнішніх впливів на внутрішній порядок і добробут всередині Європейського Союзу і окремих його членів. Міграційні потоки лягли тягарем на сталі економіки, вплинули на безпекову сферу, зумовили кризу ідентичності та призвели до суспільного обурення серед резидентів. Загалом же, міграція некорінних етносів поставив під сумнів цінність мультикультуралізму як одного зі стовпів демократії.

Пошук відповідників євроінтеграційним вимогам щодо соціально-економічної політики, так чи інакше, спирається на положення Копенгагенських критеріїв (1993–1995 рр.), розроблені для вступу країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу. Якщо раніше успіхи євроінтеграції вимірювалися результатами компаративного аналізу звітів про стан справ в Україні та вимог згаданих критеріїв, то від часу підписання Угоди про асоціацію мірилом є доповіді щодо стану її імплементації. У таких документах йдеться про досягнутий Україною прогрес у сфері реформ і надаються рекомендації щодо наступних кроків. У 2021 р. доповідь Європарламенту констатувала виконання Угоди про асоціацію на рівні 53%, було відзначено прогрес у галузі сільського господарства, енергетики, банківської справи, децентралізації, цифрової економіки, навколишнього середовища та виборчих процедур, позитивно оцінено впровадження реформ, які призвели до дерегуляції економіки, більшої прозорості державних фінансів та вдосконалення нормативних актів (Доповідь Європарламенту, 2021).

Щоб мати об'єктивну картину щодо стану економічного розвитку та умов для позитивних змін, звернімо увагу на рейтингові показники держави у період до та після активних євроінтеграційних практик. Маркерами для порівняння обираємо 2013 та 2019 роки – перший в умовах здійснюваних реформ, але без підписаної Угоди про асоціацію, другий після апробації Угоди та отриманого безвізу і до пандемії коронавірусу (Табл. 1) (Doing Business; Україна продовжує крокувати...; Як змінювалося місце України...; The Social Progress Imperative; Індекс якості життя...; Legatum Prosperity Index; Індекс сприйняття корупції; Україна піднялася у рейтингу...].

На сьогодні Україна фігурує у понад трьох десятках світових (міжнародних) рейтингах, які стосуються політики та економіки, однак ми звернули увагу на ті з них, що за змістом параметрів відповідають принципам, закладеним в основу соціально-економічної політики ЄС. Таким чином, можна простежити, чи вплинув євроінтеграційний курс на сутність вітчизняної політики. Однак зміни у позиціях не дають уявлення про однозначну динаміку – лише половина рейтингів зазнали позитивних зрушень:

Місце України у міжнародних рейтингах (2013, 2019 рр.)

Міжнародний рейтинг	2013 р.	2019 р.
Doing business	137	71
Глобальної конкурентоспроможності (GCI WEF)	84	85
Індекс людського розвитку	83	74
Економічної свободи	155	134
Індекс соціального розвитку	62	80
Індекс якості життя	57	62
Індекс процвітання	64	96
Рейтинг бюджетної прозорості	35	26
Індекс сприйняття корупції	144	126
ВВП на душу населення	113	119

– щодо простоти ведення підприємницької діяльності. В Україні успішно впроваджено реформи дерегуляції, державних закупівель (наприклад, система Prozorro), уніфікації з нормативно-правовою базою та процедурами банкрутства ЄС, а також вдосконалено власну інституційну та законодавчу бази політики у сфері малого та середнього підприємництва (Стратегія розвитку МСП 2018-2020 рр., створення Офісу розвитку МСП) і розвитку ключових підприємницьких компетентностей;

– щодо рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття, як основних характеристик людського потенціалу. Тут важливо наголосити на створенні умов для планування – життя, бізнесу, відпочинку, освіти тощо. В Україні запроваджено програму державної підтримки «Доступні кредити 5-7-9%», яка є частиною плану стабілізації саме розвитку добробуту. Акцентуємо й зміну у ставленні до банків – якщо у 2013 р. довіряли банкам 28% українських респондентів, а не довіряли 61%, то у 2020 р. 76% опитаних українців заявляли, що не мали жодної проблемної ситуації у взаємодії з банками, а частка тих, хто зберігає понад половину своїх коштів у банку, зросла з 8% до 13% (Лашенко, 2013; Фонд гарантування вкладів, 2020);

– щодо права громадян управляти власною працею та майном. За цим параметром зміни, хоч і не повністю втілені в життя, однак носили глобальний характер. Ідеться як про реформу децентралізації, яка принесла новий рівень і масштаб прав, можливостей і відповідальності місцевим громадам, так і неоднозначна земельна реформа, яка дала початок продажу земель сільськогосподарського призначення. У 2017 р. Урядом схвалено Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України, що зумовило зростання електронної комерції на 25%, і за короткий період часу країна посіла друге місце за темпами зростання електронної комерції в Європі;

– щодо відкритості інформації про використання бюджетних коштів. В Україні, як уже зазначалося, стартує впровадження цифрової економіки, майданчики якої від самих витоків є публічними і відкритими. У 2015 р. в Україні ухвалено закон про відкритість використання публічних коштів, яким, зокрема, передбачено функціонування Єдиного веб-порталу використання публічних коштів як офіційного інформаційного ресурсу з відкритими даними про використання бюджетних коштів в Україні та найбільшій бази даних з публічних фінансів України (Про відкритість використання..., 2015);

– щодо показника рівня корупції. Це найбільш суперечлива ланка у формуванні міжнародного іміджу України, адже на фоні розгалуженої системи антикорупційних органів (Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національна агенція з питань запобігання корупції, Вищий антикорупційний суд тощо) та законодавства (кодекси, закони про запобігання корупції, про Національне антикорупційне бюро України, про засади антикорупційної політики, про очищення влади та ін.; ратифіковані міжнародні акти) сформовано чітку громадську думку щодо корупційної складової державної політики. За даними НАЗК та Антикорупційної ініціативи Європейського Союзу, 44,2% українців стикалися з корупційними практиками, а проблему корупції називають головною з недосягнутих цілей Революції Гідності, одночасно зростає кількість тих, хто вважає, що в Україні відсутня системна боротьба з корупцією (До 44,2% українців..., 2020).

Упроваджувані реформи нерозривно пов'язані з системною фінансовою допомогою Україні від Євросоюзу. Починаючи з 2014 р., ЄС та його фінансові інституції залучили понад 15 млрд євро у формі грантів і позик задля підтримки процесу реформування соціально-економічної сфери в нашій державі та нейтралізації викликів сучасності (до прикладу, у рамках регіональних та двосторонніх програм для подолання наслідків пандемії від COVID-19 Україна отримала від ЄС понад 190 млн євро) (Відносини між ЄС та Україною, 2020).

Досліджені параметри дають підстави для обґрунтованих висновків про зумовленість репутційного прогресу України євроінтеграційними реформами, зокрема, у сферах реалізації підприємницької діяльності, забезпечення економічних прав і свобод громадян, інформаційної відкритості щодо економіки та державних фінансів, створення умов для спроможності громадян в управлінні власним майном та працею. Водночас, викликає сумніви показник антикорупційного поступу, щодо якого й у керівництва держави є нарікання та апелювання до відповідальних органів. Припускаємо, що зміни у рейтингу могли бути викликані змінами у формулах підрахунку або ж урахуванням суто інституціональних параметрів.

Наразі можемо виокремити й ті аспекти соціально-економічної площини, які виявляють чутливість до євроінтеграційних процесів, з'ясувати порядок їхньої зумовленості або взаємозалежності, можливості сприяння або гальмування. Так, проблема, яка має місце у системі координат соціально-економічної політики в Україні та її відносин з Європейським Союзом, стосується міграційних процесів. Статистика, за даними Держстату, представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, Центру економічних стратегій, Міжнародної організації з міграції, Евростату та Світового банку, свідчить про підтвердження прогнозів чисельного зростання трудових мігрантів з України. Так, загальна кількість працевлаштованих за кордоном українців з 2012 р. до 2017 р. збільшилася з 1,18 млн ос. до 1,3 млн ос. (Заха, Луке, 2020). У 2019 р. 9 млн українців перебували за кордоном на сезонних тимчасових роботах, ще близько 2 млн ос. – постійно. Через пандемію коронавірусу і зумовлені нею закриті кордони чисельність трудових мігрантів-українців у 2020–2021 рр. зменшилася – до 3 млн ос. (Трудова міграція, 2021). До 2013 р. країною з найбільшою часткою трудових мігрантів з України була Російська Федерація, нині ж найбільший приріст українських заробітчан демонструє Польща (Трудова міграція, 2021; Міграція в Україні, 2019; Заха, Луке, 2020).

Відкриття кордонів ЄС для працівників з України з упровадженням безвізового режиму викликало хвилю різновекторних думок з цього приводу: від підвищення рівня суспільної інтеграції українців через активізацію їхньої мобільності до очікувань катастрофічного для країни відтоку населення через трудову міграцію. Окремо продовжує існувати точка зору, що «Європа українцеві не по кишені». Передусім, така думка стосується сфер туризму та освіти. Як у цілому щодо міграційних потоків, ті з них, що стосуються здобуття українцями освіти за кордоном, також зростають – за даними ЮНЕСКО, кількість українських студентів за кордоном після 2013 р. майже подвоїлася і сягнула 77,6 тис., а потім у зв'язку зі стабілізацією ситуації в країні процес дещо загальмувався (Міграція в Україні, 2019). У доповідний період (2017-2018 рр.) найбільше українських студентів навчалися в Польщі – 34,7 тис., натомість показник щодо Росії зменшилася до 15,3 тис., а третє місце має Німеччина – 6,1 тис. (Українське студентство в Польщі, 2018). Серед причин освітньої міграції – можливості: через освітні програми мати доступ до міжнародного ринку праці, возз'єднатися з родиною, яка повністю або частково працевлаштована за кордоном. Щодо останнього, то переконливою є статистика Італії, де у період з 2000 р. до 2018 р. кількість українських студентів виросла у 70 разів (з 40 до 2800 ос.) (Міграція в Україні, 2019). Загалом, з 2014 р. понад 9 тис. українських і 4 тис. європейських студентів і науково-педагогічних працівників скористалися перевагами академічних обмінів Erasmus, більше 14,5 тис. молодих людей та працівників з України взяли участь у короткострокових обмінах, програмах мобільності та стажування, а також волонтерських проектах (Відносини між ЄС та Україною, 2020).

Тригером туристичного буму, безумовно, став безвіз. У 2017–2019 рр. виїзний туризм зберігав позитивну динаміку, демонструючи середній приріст у 7-8%, а частка в'їздів до сусідніх країн хоч і зменшується, але не була нижчою за 77% (половина цього показника – це країни ЄС). Навіть у рік пандемії коронавірусу за кордоном побували понад 11 млн українців – найбільше у Польщі (4 млн ос.) (Інформація щодо відвідування України..., 2019).

Наведені цифри і дані дають можливість зробити висновки і певні припущення. По-перше, ми спостерігаємо прогнозоване явище збільшення кількості трудових мігрантів серед громадян України. Серед чинників такого зростання, як вже існуючі недоліки у соціальному забезпеченні громадян, відсутність конкурентного середовища відносно ринків праці закордонних держав, загальне розчарування у вітчизняних соціально-економічних реаліях, так і нові можливості у вигляді запровадження безвізового режиму між Україною та ЄС, лібералізація процедур офіційного працевлаштування для українців (наприклад, у Польщі та Німеччині). По-друге, вбачаємо дуальний характер географічної переорієнтації трудової міграції з України у напрямку Заходу на протиположний Російській Федерації, а це одночасно погіршення умов праці та безпеки середовища в Росії, що зумовлено станом військової агресії цієї держави проти України, і спрощення процедур працевлаштування в країнах ЄС. Це нашарування обставин, по суті, зробило вибір замість людей, і євроінтеграція тут – сприятлива умова, а не ключова причина.

«Плюси» і «мінуси» міграції українців в ЄС давно озвучені. З одного боку громадяни України своїми заробітками поповнюють вітчизняний бюджет. Так, протягом 2020 р. обсяг приватних

грошових переказів в Україну з-за кордону склав понад 12,1 млрд доларів США, що на 200 млн доларів більше, ніж у 2019 р. (11,9 млрд доларів) (Перекази заробітчани..., 2021). У 2020 р. було зафіксовано, що закордонних переказів в Україну надійшло більше, ніж іноземних інвестицій. З іншого боку, інтенсифікація міграційних потоків – це репутаційний удар для держави Україна, яка демонструє неспроможність створити сприятливі умови для працевлаштування на батьківщині; шлях до демографічної кризи.

У 2010 р. в Україні ухвалили Закон «Про державно-приватне партнерство» (ДПП), яке уособлює систему відносин між державним та приватним партнерами, що об'єднують свої ресурси, відповідальність, ризики та винагороди для взаємовигідної співпраці на довгостроковій основі при створенні чи модернізації об'єктів, що потребують залучення інвестицій, та у використанні таких об'єктів (Про державно-приватне партнерство, 2015). Йдеться про універсальний економічний інструмент, яким однаково користуються як розвинені країни, так і ті, що розвиваються, з тією лиш поправкою, що в ЄС така форма взаємодії зазвичай має назву «публічно-приватне партнерство».

В Європі у проекти ДПП залучають мільярди євро з постійно зростаючими показниками. На рівні Європейського Союзу питанням публічно-приватного партнерства опікується Європейська Асоціація з державно-приватного партнерства (C.R.E.A.M Europe PPP Alliance), яка виступає як гарант і посередник між приватними учасниками та урядовими організаціями. В Україні ж зацікавленими сторонами є як державні інституції (міністерства економіки, інфраструктури, Проектний офіс з розвитку державно-приватного партнерства тощо), так і НУО, як-то Громадська організація «Фонд розвитку публічно-приватного партнерства у охороні здоров'я в Україні». За даними Мінекономіки, станом на початок 2021 р. на умовах ДПП в Україні було укладено 192 договори, з яких реалізуються лише 39 (Стан здійснення ДПП в Україні, 2021). Такий показник пояснюється зазвичай тим, що складно прописані процедури унеможливають швидку реалізацію проектів ДПП, яка зазвичай триває по кілька років, нерідко перевищуючи термін дії відповідних договорів. Отже, державно-приватне партнерство – це нова практика для України у тому сенсі, що від інституціоналізованої можливості до безпосередньої реалізації держава активно перейшла лише в останнє десятиліття, удосконалюючи процедури вже у рамках євроінтеграційного курсу.

З різною інтенсивністю, але зі збереженням саме європейського поступу у реалізації державної стратегії розвитку, Україна завжди ідентифікувала себе як культурно, історично й цивілізаційно належною до Європи. Саме тому попри системний зовнішній опір від зацікавлених сторін така позиція трансформувалася у євроінтеграційний курс країни, якому згодом будуть підпорядковані ключові реформи. На фоні такої відносно витриманої тактики вбачаємо й деструктивний чинник – а саме формат політики сусідства, а не партнерства чи перспективи вступу з боку Європейського Союзу щодо України. Це відтермінувало період, коли реформи йшли б у своєрідний «залік» нашій державі на шляху до об'єднаної Європи. Предметно про європейську інтеграцію України прийнято говорити і аналізувати певні кроки з 2010-х років, тоді як потужна хвиля посилення східного вектора європейських інституцій припала на 2004-2007 рр. (у цей період членство отримали Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, Болгарія, Румунія та ін.). Таким чином, Україна випала з контексту постсоціалістичних трансформацій та зміни європейського ландшафту кордонів. Водночас, припускаємо, що перехід до статусу європейського прикордоння став аргументом на користь активізації міждержавних та міжурядових (на рівні Україна – ЄС) діалогів про переформатування стосунків. Вони втілилися у запровадження ініціативи «Східне партнерство» (2009 р.), яка для Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови та України відкривала можливості оновити договірні стосунки з ЄС з урахуванням планів на майбутнє співробітництво.

Висновки. Євроінтеграція як чинник соціально-економічного розвитку заявила про себе у чотирьох вимірах:

- адаптації законодавства України до інтеграції принципів та цінностей політики ЄС у вітчизняні практики;
- підтримки та форсування системних реформ, корельованих із євроінтеграційним курсом, за рахунок макрофінансової допомоги та кредитування;
- сприяння активізації та переорієнтації на європейський напрямок соціальної мобільності українців – у межах трудової міграції, академічної мобільності та туристичних потоків тощо;
- покращення репутаційних показників України у світових рейтингах, особливо щодо ведення підприємницької діяльності, реалізації людського потенціалу та права громадян управляти власною працею та майном, відкритості інформації про використання бюджетних коштів.

Irkha K., Ahafonova H., Dudkevych V. The state of implementation of socio-economic transformations in Ukraine in the context of European integration policy

The author has analyzed ranking indexes of the state in the period before and after active European integrational practices – in 2013 and in 2019. The indexes which, by their content, correspond to the principles which serve as a foundation for social and economical policy of the EU have been paid attention to. As a result, it has been concluded that the reputational progress of Ukraine is conditioned by European integration reforms, in particular, in the areas of entrepreneurship, economic rights and freedoms, information openness in relation to economics and public finances, creating conditions for citizens to manage their property and labor.

The study highlights those aspects of the socio-economic plane that are sensitive to European integration processes: migration processes to increase labor, touristic and academic mobility. It has been stated the dual nature of the geographical reorientation of labor migration from Ukraine to the West in contrast to the Russian Federation, due to both the worsening of labor conditions and environmental safety in Russia and the simplification of employment procedures in the EU countries. It is emphasized that this layering of circumstances, in fact, made a choice on behalf of people and European integration in this case is a favorable condition, not a key reason.

Four levels of European integration factor in the socio-economic development of Ukraine have been emphasized: adaptation of domestic legislation to the integration of principles and values of EU policy into Ukrainian practices; support and acceleration of systemic reforms, correlated with the European integration course by means of macro-financial assistance and loans; assistance in activation and reorientation of social mobility of Ukrainians to the European direction – within the framework of labor migration, academic mobility and touristic flows; improvement of Ukraine's reputation indexes in world's rankings.

Key words: European integration, political course, socio-economic development, political modernization, international image of the state.

Література:

1. Відносини між ЄС та Україною: інформаційна довідка. *European Union External Action*. 2020. URL : https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/29685/node/29685_uk (дата звернення: 22.10.2021).
2. До 44,2% українців стикалися з корупційними практиками – опитування. *Національна агенція з питань запобігання корупції: Офіційний вебсайт*. 2020. URL : <https://nazk.gov.ua/uk/povnyu/do-44-2-ukrayintsiv-stykalysya-z-koruptsiynymy-praktykam-yu-opytuvannya/> (дата звернення: 23.10.2021).
3. Доповідь Європарламенту свідчить, що ЄС очікує на поглиблення інтеграції з Україною, – Ольга Стефанішина. *Урядовий портал*. 2021. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/dopovid-yevroparlamentu-svidchit-shcho-yes-ochikuye-na-pogliblennya-integraciyi-z-ukrayinoyu-olga-stefanishina> (дата звернення: 22.10.2021).
4. Заха Д., Луке М. Кінця-краю не видно: трудова міграція з України може сповільнитися, проте, швидше за все, триватиме. *VoxUkraine*. 2020. URL : <https://voxukraine.org/kintsya-kraju-ne-vidno-trudova-migratsiya-z-ukrayini-mozhe-spovilnitisya-prote-shvidshe-za-vse-trivatime/> (дата звернення: 22.10.2021).
5. Індекс сприйняття корупції-2019. *Transparency International Ukraine*. URL : <https://ti-ukraine.org/research/index-sprinyattya-korupsiyi-2019/> (дата звернення: 22.10.2021).
6. Індекс якості життя: як змінювалося місце України в рейтингу. *Слово і Діло*. 2021. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/19/infografika/svit/index-yakosti-zhyttya-yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-rejtnhu> (дата звернення: 22.10.2021).
7. Інформація щодо відвідування України іноземними туристами та виїзду громадян України за кордон у 2016-2019 рр. *Державна прикордонна служба України: Офіційний вебсайт*. URL : <https://me.gov.ua/Documents/Download?id=13fa3ae9-19e7-42a7-8feb-ebdab617d977> (дата звернення: 22.10.2021).
8. Лашенко О. Чому рівень довіри до банків в Україні – один із найнижчих у світі? *Радіо Свобода*. 2013. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/24993268.html> (дата звернення: 22.10.2021).
9. Міграція в Україні: цифри і факти. *Міжнародна організація з міграції*. 2019. URL : https://iom.org.ua/sites/default/files/iom-ukraine_facts-ukr_2019.pdf (дата звернення: 22.10.2021).
10. Перекази заробітчан в Україні зросли, незважаючи на пандемію – НБУ. *Слово і діло*. 2021. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2021/02/01/novyna/suspilstvo/perekazy-zarobitchan-ukrayinu-zrosly-nezvazhayuchy-pandemiyu-nbu> (дата звернення: 22.10.2021).

11. *Про відкритість використання публічних коштів* : Закон України № 183-VIII від 11.02.2015 р. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text> (дата звернення: 22.10.2021).
12. Стан здійснення ДПП в Україні. *Міністерство економіки України: Офіційний веб-сайт*. 2021. URL : <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini> (дата звернення: 22.10.2021).
13. Трудова міграція: скільки українців працювали за кордоном в 2019–2021 роках. *Слово і діло*. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2019-2021-rokakh> (дата звернення: 22.10.2021).
14. Україна піднялася у рейтингу бюджетної прозорості. *Економічна правда*. 2018. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/6/633815/> (дата звернення: 22.10.2021).
15. Україна продовжує крокувати вперед до кращого розвитку людського потенціалу. *Організація Об'єднаних Націй в Україні: Офіційний вебресурс*. 2020. URL : <https://ukraine.un.org/index.php/uk/105324-ukraina-prodovzhue-krokovati-vpered-do-kraschogo-rozvitku-lyudskogo-potencialu> (дата звернення: 22.10.2021).
16. Українське студентство в Польщі: політики залучення, інтеграції та мотивації і плани студентства. *NGO Centre for Society Research*. 2018. URL : <https://cedos.org.ua/en/articles/ukrainski-studenty-v-polshchi-politykyzaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv> (дата звернення: 22.10.2021).
17. Фонд гарантування вкладів відзначає підвищення довіри українців до банків. *Укрінформ*. 2020. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3030215-fond-garantuvanna-vkladiv-vidznachae-pidvisenna-doviri-ukrayinciv-do-bankiv.html> (дата звернення: 21.10.2021).
18. Як змінювалося місце України в світових рейтингах в 2015-2020 роках. *Слово і Діло*. 2021. URL : <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/05/infografika/suspilstvo/yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-svitovyx-rejtynhax-2015-2020-rokakh> (дата звернення: 22.10.2021).
19. Doing Business: Measuring Business Regulations. *The World Bank Group*. URL : <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/ukraine> (дата звернення: 22.10.2021).
20. Legatum Prosperity Index. *Legatum Institute Foundation*. URL : <https://www.prosperity.com/globe/ukraine> (дата звернення: 22.10.2021).
21. *The Social Progress Imperative*. URL : <https://www.socialprogress.org/> (дата звернення: 22.10.2021).

References:

1. Vidnosyny mizh YeS ta Ukrainoiu: informatsiina dovidka [EU-Ukraine relations: background]. (2020). *European Union External Action*. 2020. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/29685/node/29685_uk [in Ukrainian]
2. Do 44,2% ukraintsiv stykalsiya z koruptsiinymy praktykamy – opytuvannia [Up to 44.2% of Ukrainians have faced corrupt practices – polls]. (2020). *Natsionalna ahentsiia z pytan zapobihannia koruptsii: Ofitsiyni vebseit*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/do-44-2-ukrayintsiv-stykalsysya-z-koruptsiinymy-praktykamy-opytuvannia/> [in Ukrainian]
3. Dopovid Yevroparlamentuovidchyt, shcho YeS ochikuie na pohlyblennia intehtratsii z Ukrainoiu, – Olha Stefanishyna [The report of the European Parliament testifies that the EU expects deepening of integration with Ukraine, – Olha Stefanishina]. (2020). *Uriadovi portal*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/dopovid-yevroparlamentu-svidchit-shcho-yes-ochikuye-na-poglyblennia-integraciyi-z-ukrayinoyu-olga-stefanishyna> [in Ukrainian]
4. Zakha D., Luke M. (2020) Kintsia-kraiu ne vydno: trudova mihratsiia z Ukrainy mozhe spovilnytysia, prote, shvydshe za vse, tryvatyme [The end is not in sight: labor migration from Ukraine may slow down, but is likely to continue]. *VoxUkraine*. URL: <https://voxukraine.org/kintsya-kraiu-ne-vidno-trudova-migratsiya-z-ukrayini-mozhe-spovilnitysia-prote-shvidshe-za-vse-trivatyme/> [in Ukrainian]
5. Indeks spryiniattia koruptsii-2019 [Corruption Perceptions Index 2019]. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/research/index-spryinyattya-koruptsiyi-2019/> [in Ukrainian]
6. Indeks yakosti zhyttia: yak zminiuvalosia mistse Ukrainy v reitynhu [Quality of life index: how Ukraine's place in the ranking has changed]. (2019). *Slovo i Dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/19/infografika/svit/index-yakosti-zhyttia-yak-zminyuvalosya-misce-ukrayiny-rejtynhu> [in Ukrainian]
7. Informatsiia shchodo vidviduvannia Ukrainy inozemnymy turystamy ta vyzdu hromadian Ukrainy za kordon u 2016-2019 rr. [Information on visiting Ukraine by foreign tourists and departure of Ukrainian citizens abroad in 2016-2019]. (2021). *Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy: Ofitsiyni vebseit*. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Download?id=13fa3ae9-19e7-42a7-8feb-ebdab617d977> [in Ukrainian]

8. Lashchenko O. (2013) Chomu riven doviry do bankiv v Ukraini – odyń iz nainyzhchykh u sviti? [Why is the level of trust in banks in Ukraine one of the lowest in the world?]. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24993268.html> [in Ukrainian]
9. Mihratsiia v Ukraini: tsyfry i fakty [Migration in Ukraine: figures and facts]. (2019). *Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii*. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/iom-ukraine_facts-ukr_2019.pdf [in Ukrainian]
10. Perekazy zarobitchan v Ukrainu zrosly, nezvazhaiuchy na pandemiuu – NBU [Money transfers of workers to Ukraine have increased, despite the pandemic – the NBU]. (2021). *Slovo i Dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/02/01/novyna/suspilstvo/perekazy-zarobitchan-ukrayinu-zrosly-nezvazhayuchy-pandemiyu-nbu> [in Ukrainian]
11. *Pro vidkrytist vykorystannia publichnykh koshtiv* [About openness of use of public funds]. (2015). *Zakon Ukrainy № 183-VIII vid 11.02.2015 r. Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text> [in Ukrainian]
12. Stan zdiisnennia DPP v Ukraini [Status of PPP implementation in Ukraine]. (2021). *Ministerstvo ekonomiky Ukrainy: Ofitsiyni veb-sait*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini> [in Ukrainian]
13. Trudova mihratsiia: skilky ukraintsiv pratsiuvaly za kordonom v 2019-2021 rokakh [Labor migration: how many Ukrainians worked abroad in 2019-2021]. (2021). *Slovo i Dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2019-2021-rokax> [in Ukrainian]
14. Ukraina pidnialasia u reitynhu biudzhethnoi prozorosti [Ukraine has risen in the ranking of budget transparency]. (2018). *Ekonomichna pravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/02/6/633815/> [in Ukrainian]
15. Ukraina prodovzhuie krokovaty vpered do krashchoho rozvytku liudskoho potentsialu [Ukraine continues to move forward to better human development]. (2020). *Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii v Ukraini: Ofitsiyni vebresurs*. URL: <https://ukraine.un.org/index.php/uk/105324-ukraina-prodovzhue-krokovati-vpered-do-krashchogo-rozvitku-lyudskogo-potencialu> [in Ukrainian]
16. Ukrainske studentstvo v Polshchi: polityka zaluchennia, intehtatsii ta motyvatsii i plany studentstva [Ukrainian students in Poland: policy of involvement, integration and motivation and student plans]. (2018). *NGO Centre for Society Research*. URL: <https://cedos.org.ua/en/articles/ukrainski-studenty-v-polshchi-politykyzaluchennia-intehtatsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv> [in Ukrainian]
17. Fond harantuvannia vkladiv vidznachae pidvyshchennia doviry ukraintsiv do bankiv [The Deposit Guarantee Fund notes an increase in Ukrainians' confidence in banks]. (2020). *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3030215-fond-garantuvanna-vkladiv-vidznachae-pidvisenna-doviri-ukrayinciv-do-bankiv.html> [in Ukrainian]
18. Yak zminiuvatsia mistse Ukrainy v svitovykh reitynhakh v 2015-2020 rokakh [How Ukraine's place in the world rankings changed in 2015-2020]. (2021). *Slovo i Dilo*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/05/infografika/suspilstvo/yak-zminyuvatsia-misce-ukrayiny-svitovyx-reitynhax-2015-2020-rokax> [in Ukrainian]
19. Doing Business: Measuring Business Regulations. *The World Bank Group*. URL: <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/ukraine> [in English]
20. Legatum Prosperity Index. *Legatum Institute Foundation*. URL: <https://www.prosperity.com/globe/ukraine> [in English]
21. *The Social Progress Imperative*. URL: <https://www.socialprogress.org/> [in English]

Стаття надійшла до редакції 09.11.2021

Стаття рекомендована до друку 17.11.2021

КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ МЕДІАРЕАЛЬНОСТІ ПІД ЧАС КОНФЛІКТІВ

Лікарчук Д. С.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин

Київського національного університету культури і мистецтв

ORCID ID: 0000-0003-1603-7601

likarchukd@gmail.com

У сучасному політичному світі є важливими інформаційно-технологічні принципи, що й формують медіапростір, – фактори маніпуляції, фейкових новин, підтримки політичних акторів. Засоби масової інформації в XXI столітті не просто маніпулюють суспільством й створюють конфронтаційні моменти, але й у своїй діяльності «змішують» політику, комерційну рекламу, кримінальні аспекти. Сучасним продуктом медіакультури є медіареальність, яка формує нові межі соціально-культурного простору кожної держави. Медіареальність є одним з елементів комунікативних технологій, що здійснюють вплив на суспільство, окремі державні інститути. Зосередження на вагомих політичних проблемах та питаннях у сучасному світі зводиться до суспільної (масової) уваги, висвітлення неокоректної (фейкової) інформації про опонента – так і відбувається процес маніпуляції громадянами й створення конфліктів у суспільстві. Це все супроводжується дисбалансом комунікаційної взаємодії й інформаційними шумами, що й призводить до викривлення інформаційного простору держави, нових гібридних війн, інформаційних суперечок, фейкових новин.

В Україні склалися труднощі з підтримкою медіапростору на міжнародній арені, адже ми маємо низку відкритих й латентних конфліктів. Відповідно, медіапростір – зв'язки і взаємодія, а також розриви та протидія між агентами на політичній арені. Україні варто зрозуміти, що варто розвиватися й інтегруватися в нові комунікативні технології. Це дасть можливість не лише політично зорієнтуватися і зрозуміти переваги й недоліки тієї чи іншої політичної сили, а й сформувати власний цілісний та ефективний державний інтерес та цінності. Стрімкий процес інформаційно-комунікативних технологій у всіх сферах життєдіяльності суспільства спричинив глобальні перетворення, відкрив нові можливості інформаційного простору.

Популярна в Європі модель інтегрованих політичних технологій – соціальне управління в реальній комунікаційній мережі. Наприклад, Естонія має прогресивну модель електронного уряду в Європі, а це означає, що в державі функціонують комунікативні технології й мінімізований рівень конфліктологічних чинників.

Ключові слова: комунікативні технології, медіареальність, медіапростір, конфлікти, конфліктологічні чинники, політична сфера, міжнародні відносини.

Постановка проблеми. Дослідження сутності політико-комунікативних технологій й визначення їх ролі у практиці є важливим для становлення демократичних процесів у сучасному світі. Саме процес комунікації дозволяє державі налагоджувати зв'язки, а також сприяє розвитку дипломатичних стосунків.

Дослідження комунікативних технологій у формуванні політичної медіареальності змінювалися залежно від розвитку політичної, соціальної, культурної й ментальної сфери. Важливим елементом у комунікативних технологіях при врегулюванні конфлікту виступають логічні чинники, які вносять корективи в систему комунікації. Такими логічними чинниками є як позитивні, так і деструктивний впливи на міждержавні та внутрішньо-соціальні зв'язки. У такому разі дослідження аспектів комунікативних технологій відбувається на двох рівнях, а саме: макрорівні та мікрорівні. На мікрорівні комунікативні технології мають вплив на внутрішній вектор держави, таким чином здійснюючи вплив на державні інститути й громадян держави. На макрорівні це принципи інформаційної взаємодії на міжнародному рівні, застосування дипломатії, налагоджування комунікативних зв'язків між державами в різних сферах, а особливо в економічній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аспекти політико-комунікативних технологій, медіареальності щодо врегулювання конфліктів досліджуються зарубіжними науковцями, такими як: У. Арені, К. Бове, Д. Галперн, І. Ротцолл, К. Талер, К. Санстейн.

Серед українських дослідників, що досліджують політичні комунікації, медіареальність й політичні конфлікти, слід виокремити А. Башук, Д. Лікарчук, Н. Лікарчук, М. Логунова, О. Швець.

Виділення невирішених раніше частин. Технології, способи, механізми й засоби комунікацій мають значний вплив на суспільні процеси. Починаючи з 2016 року відбулося переформатування комунікативного процесу на світовій арені, де основним елементом є конфліктологічний процес. Маніпулятивні процеси, що проводяться через ЗМІ з боку політичних акторів, стали невід'ємною частиною медіареальності XXI століття. Ураховуючи значний науковий досвід у сфері комунікативних технологій, саме питання застосування таких технологій у формуванні політичної медіареальності під час конфліктів потребує наукового опрацювання.

Мета статті – визначити комунікативні технології у формуванні політичної медіареальності під час конфліктів і їх вплив на державні й соціальні процеси.

Виклад основного матеріалу. У даному аспекті слід відзначити, що демократичність вироблення й прийняття рішення безпосередньо залежить від того, чи здатна влада подолати конфлікт цінностей, забезпечити узгодження різних політичних, економічних, соціальних інтересів громадян (Franklin, 2004). Вирішенню цих завдань сприяють інформаційно-комунікативні технології, що дозволяють забезпечити або своєчасну трансформацію парадигми суспільно-політичного розвитку як панівного способу взаєморозуміння в політиці, або її закріплення через ідейно-ціннісний консенсус й прагматизм компромісної взаємодії.

Необхідність розробки даної теми привносять нові тенденції, пов'язані з розвитком соціальної держави, з переосмисленням людського фактора як найбільш важливої умови економічного, політичного і духовного розвитку суспільства. Сьогодні парадигма соціально-політичних відносин, заснована на моделі «влади й підпорядкування», поступово переходить до моделі «партнерства», що ставить проблему відкритого функціонування органів державної влади й управління, а також доступності для діалогу з населенням.

Сучасним продуктом медіакультури є медіареальність, яка формує нові межі соціально-культурного простору кожної держави. Медіареальність є одним з елементів комунікативних технологій, що здійснюють вплив на суспільство й окремі державні інститути. Інформаційно-комунікативний простір медіакультури репрезентує в сучасних умовах різновекторні дискурси, що впливають на систему цінностей й формуються як версії медіареальності. Звідси виникає кілька підходів до мас-медіа та медіакультури, які зумовлюють різні акценти аналізу медійної реальності, що виступає як новий тип соціокультурного простору.

Починаючи з XX століття вплив різних медіа на аудиторію досліджувався з різних ракурсів, він є одним із факторів теорії масової комунікації. Принципи медіа відображені в таких теоріях, якій й досі, в XXI столітті, є актуальними:

- 1) теорія масового суспільства та пропаганди Гарольда Лассуелла та Уолтера Ліппмана;
- 2) критична теорія масової комунікації, представлена в дослідженнях Франкфуртської школи, а саме: Максом Хоркхаймером, Теодором Адорно, Вальтером Беньямином й Гербертом Маркузе;
- 3) критична теорія масової комунікації, представлена в дослідженнях Бірмінгемської школи, а саме: Гренвіллом Стенлі Голлом, Робертом Езра Парком, Теном Адріанусом ван Дейком;
- 4) теорії інформаційного суспільства Герберта Маршалла МакЛуєна, Гарольдом Адамсом Іннісом (Franklin, 2004).

Концепти політичної комунікативістики виростають з декількох предметно-дискурсивних сфер, наприклад, таких як:

- 1) предметно-дискурсивне поле масової комунікації як теорії й системи комунікативних практик;
- 2) предметно-дискурсивне поле масової культури, що розглядається в ролі потужного комунікативного ресурсу;
- 3) предметно-дискурсивне поле політичної ідеології як інституційно-комунікативної системи, спрямованої на форматування суспільної свідомості;
- 4) предметно-дискурсивне поле політичної семіотики та символічної політики;
- 5) предметно-дискурсивне поле політичного маркетингу та PR – інтерпретує політико-комунікативний процес за допомогою маркетингових категорій та PR-понять;
- 6) предметно-дискурсивне поле теорії інформаційного суспільства та цифрової стратифікації соціуму (Parakygiakopoulos, 2018).

У сучасному політичному світі важливими є інформаційно-технологічні принципи, що й формують медіапростір, – фактори маніпуляції, фейкових новин, підтримки політичних акторів. Засоби

масової інформації в XXI столітті не просто маніпулюють суспільством та створюють конфронтаційні моменти, але й у своїй діяльності «змішують» політику, комерційну рекламу, кримінальні аспекти.

Розуміючи особливості України й перспективи розвитку, слід зауважити рекомендації для налагодження комунікативних процесів на глобальному рівні:

- 1) створити відповідні умови для політичної комунікації на всіх рівнях суспільного розвитку;
- 2) долучитися до глобалізаційних процесів інформаційно-комунікативного простору, якому будуть сприяти політичні актори держави, неурядові організації, міжнародні організації;
- 3) створити умови для поширення державних інтересів – налагодження культури політичних комунікаційних відносин на міжнародному рівні, що допоможе мінімізувати конфліктологічні чинники;
- 4) створити освітню систему для навчання державних службовців комунікативним принципам, яка сприятиме формуванню комунікативно-дипломатичної атмосфери й стосунків.

Зосередження на вагомих політичних проблемах та питаннях у сучасному світі зводиться до суспільної (масової) уваги, висвітлення неокоректної (фейкової) інформації про опонента – так і відбувається процес маніпуляції й створення конфліктів у суспільстві. Це все супроводжується дисбалансом комунікаційної взаємодії й інформаційними шумами, що й призводить до викривлення інформаційного простору держави, нових гібридних війн, інформаційних суперечок та фейкових новин.

Найбільш чітко, але витончено маніпуляція громадською думкою демонструється через концентрацію основних комунікацій при прийнятті рішень із використанням маніпулятивних технологій «формування потрібних ініціатив знизу» (Castells, 2009).

У такому випадку слід зазначити, що зарубіжні наукові запропонували таке поняття, як «маркетингові політико-комунікативні технології» (Enli, 2013). За маркетинговими політико-комунікативними технологіями кожна політична сила (політичний актор, політична партія) обирає відповідну верству населення для маніпулювання й створення конфліктних ситуацій зі своїм опонентом. Саме маркетингові комунікації функціонують в «оточенні» конфліктів, конкуренції, корупції й боротьбі за владу.

Американський науковець Джордж Белч до маркетингових технологій відносить форми інформаційного обміну, засновані на наданні інформації реципієнту відповідно до його потреб, а також особливостей його діяльності у просторі політичної влади:

- 1) технології політичної реклами;
- 2) PR-технології;
- 3) методи прямого маркетингу;
- 4) Іміджмейкінг (Belch et al., 2015).

Також дослідник відзначив, немаркетингові політико-комунікативні технології представлені в основному пропагандою й агітацією (Belch, 2015).

Відповідно до вище відзначеного, Джордж Белч й Міхаель Белч у своїх наукових роботах зазначають взаємовплив між політико-комунікативними й виборчими технологіями в політичній сфері (Рис 1. Correlation of features of political-communicative and election campaigns in the political sphere).

Рис. 1. Corellation of features of political-communicative and electron campaigns in the political sphere

Як і в будь-якій державі, так і в Україні існують свої особливі комунікативні технології, як вище відзначалося, долучення громадян певної категорії: за віком, за сферою роботи, за місцем проживання. Вагомий вплив на результати тих же виборчих кампаній має вікова категорія – такий вибір маніпулятивного спрямування не виключений і в Україні. Наприклад, у свій час Сімон Хегеліч відзначив, що політична інформація, яка пропонується в Інтернеті, є потужним інструментом формування громадської думки. Важливу роль відіграє й вікова градація: через те, що молодь є більш активною в Інтернет-просторі, що дає можливість ознайомитися з програмами політичних суб'єктів, перевірити вірогідність поданої інформації, то люди більш старшого віку менш користуються такими інформаційними можливостями. Відповідно до проведеного дослідження вікова група від 18 до 29 є найбільш відкритою до сприйняття інформації в Інтернеті. Відповідне опитування було проведено в Сполучених Штатах Америки компанією Pew Research (рис 2).

Усе більшої актуальності набуває поняття «партійної комунікації» – як політичні партії здійснюють свій вплив на суспільство і якими механізмами заохочують до свого обрання.

По-перше, партійні комунікації як сукупність прямих та зворотних соціально-політичних зв'язків є засобом забезпечення розвитку, стабільності й самоконтролю системи держави (Bimber, 2003).

По-друге, саме динамічні, активні системи породжують ту різноманітність механізмів політичної комунікації, прямих й зворотних зв'язків, сукупність яких здатна забезпечити поєднання стабільності та якісних змін, стійкості й самооновлення.

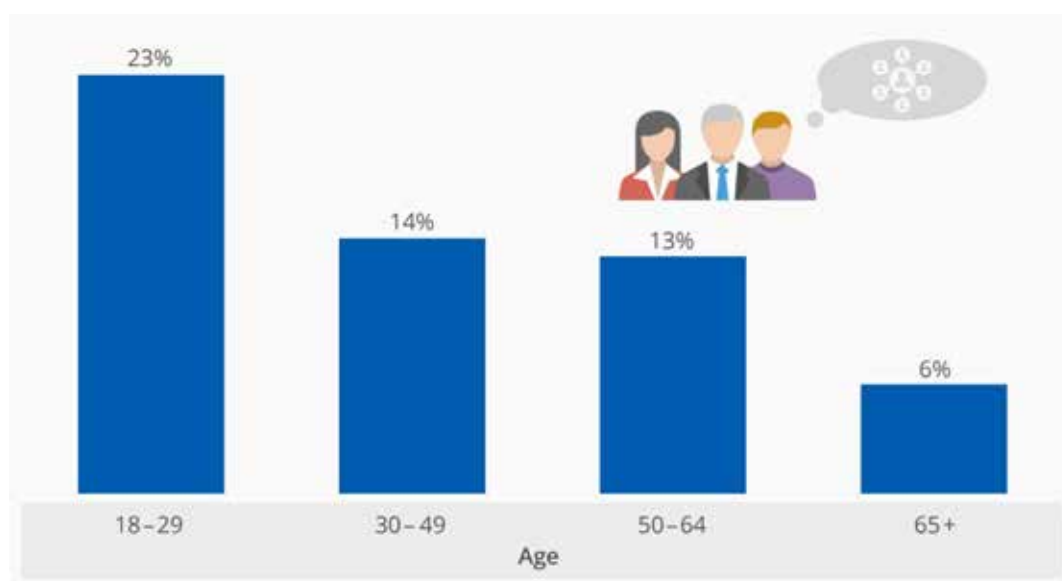

Рис 2. Вплив медіареальності на вікові групи

Варто відзначити, американський філософ та письменник Кен Вільбер зауважив, що нова епоха медіареальності з конфліктним забарвленням розпочалася 16 червня 2015 року – коли Дональд Трамп розпочав передвиборчу кампанію. Надалі науковець стверджує, що, за Дональдом Трампом, «склалася «політика ідентичності», за якої людину ототожнюють з однією расою, класом, статтю, віросповіданням, політичною орієнтацією» (Wilbe, 2019). Такий початок виборчої кампанії й створив нові конфліктні ситуації у Сполучених Штатах Америки не лише на внутрішньому рівні, а й на міжнародному. Ми розуміємо, що цілісна, послідовна оптимізація бренду й іміджу держави є елементом інформаційного забезпечення зовнішньополітичної діяльності держави.

Українські науковці наголошують на понятті «фаворитизм» – це певна культура поведінки, бачення світу й нав'язування своєї точки зору (особистої) на кадрову політику в колективі, хоча сучасна теорія менеджменту уже давно не розглядає будь-яку інституцію як бездушний механізм (Likarchuk, 2009).

В Україні склалися труднощі з підтримкою медіапростору на міжнародній арені, адже ми маємо низку відкритих й латентних конфліктів. Відповідно, медіапростір – зв'язки й взаємодія, а також розрив та протидія між агентами на політичній арені.

Сьогодні медіа певним чином формують позитивний або негативний імідж, заснований на послідовному позиціюванні реальних досягнень держави у ключових сферах життєдіяльності, культурній та історичній спадщині, науковому потенціалі країни, що виступають необхідною «умовою визнання авторитету у світі» (Likarchuk, 2020).

Американський дослідник у сфері комунікацій Девід Слесс відзначив, що існують причини, які ускладнюють якісне функціонування комунікативних технологій, а саме:

- 1) суб'єктивність (ми завжди повинні враховувати, хто читає повідомлення, за яких обставин);
- 2) факт існування брехні свідчить, що комунікація – творчий процес;
- 3) люди створюють та розуміють сенс відповідно до власних потреб й інтересів, а не опонента (Sless, 2003).

Ми вважаємо, що саме відповідальний підхід із боку державних інститутів у формуванні якісних комунікативних систем сприятиме не лише покращенню міжнародного становища держави, а й встановленню в державі медіаграмотності, яка сприятиме пониженню градації конфліктологічних чинників в суспільстві.

Популярна сьогодні в Європі модель інтегрованих політичних технологій, яка трактується як соціальне управління в реальній комунікаційній мережі. Наприклад, Естонія має прогресивну модель електронного уряду в Європі, а це означає, що в державі, відповідно, функціонують комунікативні технології й мінімізований рівень конфліктологічних чинників.

Варто відзначити, що ідея електронної міжвідомчої взаємодії в Естонії має багато спільного з європейською програмою European Interoperability Framework 2004 року, розробленою для забезпечення взаємодії урядів держав-членів Європейського Союзу. Доступ населення до сервісів електронного уряду забезпечується коштом використання електронних ідентифікаційних карт, за допомогою яких громадяни отримують можливість користуватися всіма державними інтернет-сервісами (Statistics about Internet voting in Estonia, 2020).

Такий розвиток Естонії у сфері інформаційно-комунікативних технологій дозволив державі ще у 2005 році стати однією з перших країн, яка спромоглася забезпечити можливість електронного голосування громадян, а на виборах 2011 р. в парламент Європейського Союзу частка онлайн-голосування склала 24%, громадяни проголосували, фактично перебуваючи в 105 державах.

Для загального розуміння відмітимо, що для дистанційного голосування громадянина Естонії потрібно мати ID-карту, яка є посвідченням особи громадянина, й комп'ютер з підключенням до Інтернету. Для естонських виборців доступні два способи дистанційного голосування: за допомогою комп'ютера й ID-карти або за допомогою мобільного телефону та digi-ID – пластикової карти, яка є ідентифікатором особистості в мережі Інтернет. Інформація про власника зберігається на спеціальному чіпі – mobiil-ID, який виглядає як звичайна SIM-карта. Ідентифікація особистості за допомогою ID-карти є найбільш популярним методом електронного голосування. Станом на 2018 р. 98% жителів Естонії мають ID-карту (Statistics about Internet voting in Estonia, 2020).

Саме тому ми маємо можливість спостерігати за новими змінами, моделями й тенденціями у світі політично-комунікаційних технологій. Відбувся перехід від латентного «мовлення» в системах «держава-суспільство», «суспільство-держава» до відкритого демократично-комунікаційного простору. Вагоме значення має свобода відкрито висловлювати свою точку зору, шукати й одержувати інформацію.

Висновки. Трансформація комунікативних зв'язків у сучасному світі виступає фактором глобалізації в соціально-політичному процесі й призводить до глибоких цивілізаційних розломів.

Відповідно до вищевідзначеного варіативність комунікативних технологій у формуванні політичної медіареальності під час конфліктів визначається рядом умов: по-перше, нормативно-правовою основою включеності різних політичних інститутів; по-друге, функціональною взаємозалежністю систем управління; по-третє, співучастю представників органів державної влади, політичної еліти, бізнесу в прийнятті рішень із метою досягнення суспільної злагоди.

Таким чином, політична медіаральність – простір, який цілеспрямовано сконструйований для здійснення впливу на політичну свідомість суспільства й представлений для сприйняття, інтерпретації та оцінки у вигляді медіаобразу.

Виступаючи комунікативним посередником у пізнанні «політичного світу», медіареальність є одним із механізмів формування громадської думки й процесів соціального управління. Вона може виконувати конструктивну функцію інформування, створення загального комунікативного контексту, грати деструктивну (конфліктологічну) роль, створюючи ті чи інші стереотипи подій, явищ, які можуть провокувати негативні для суспільства наслідки.

З одного боку, комунікативні технології у формуванні політичної медіареальності під час конфліктів включені в доцільну діяльність інституційних суб'єктів, де набувають інструментальної функції й стають предметом раціональної рефлексії. З іншого боку, виступають як форма відтворення свідомості, що посилює позасистемність буденної свідомості, але разом із тим виконує адаптаційну функцію.

Кожна держава має сприяти медіаграмотності свого населення, як це зуміла зробити Естонія, ставши першою, якісно розвиненою електронною державою Європи.

Щодо України, то всі успішні проекти із впровадження електронного голосування вимагають тривалої підготовки. Електронне голосування необхідно тестувати на виборах місцевого самоврядування, а потім поширювати цей досвід на парламентські чи президентські вибори. Експерименти з електронними системами голосування необхідні організаторам виборів для тестування способів голосування, оцінки ризиків та переваг в умовах конкретного регіону і держави в цілому.

Likarchuk D. Communicative technologies in the formation of political mediarity during conflicts

In the modern political world, information and technological principles are important, which form the media space – factors of manipulation, fake news, support for political actors. The media, in the XXI century, not only manipulate society and create confrontational moments, but also in their activities mix politics, commercial advertising, criminal aspects. The modern product of media culture is media reality, which forms new boundaries of the socio-cultural space of each state. Media reality is one of the elements of communication technologies that influence society, but also individual state institutions. Focusing on important political problems and issues in the modern world is reduced to public (mass) attention, coverage of incorrect (fake) information about the opponent – and so is the process of manipulation of citizens and the creation of conflicts in society. All this is accompanied by an imbalance of communication interaction and information noise, which leads to distortion of the information space of the state, new hybrid wars, information disputes, fake news.

In Ukraine, there are difficulties in maintaining the media space in the international arena, because we have a number of open and latent conflicts. Accordingly, the media space – connections and interaction, as well as gaps and opposition between agents in the political arena. Ukraine should understand that it is necessary to develop and integrate into new communication technologies. This will give an opportunity not only to orient oneself politically and to understand the advantages and disadvantages of one or another political force, but also to form one's own integral and effective state interest and values. The rapid process of information and communication technologies in all spheres of society has caused global transformations, opened new opportunities for the information space.

A popular model of integrated political technologies in Europe is social management in a real communication network. For example, Estonia has a progressive model of e-government in Europe, which means that communication technologies and a minimized level of conflict factors function accordingly in the country.

Key words: communication technologies, media reality, media space, conflicts, conflict factors, political sphere, international relations.

Література:

1. Belch, G. E., Belch, M. A. *Advertising and Promotion: An Integrated Marketing Communications Perspective*. 10th ed. New York: McGraw-Hill. 2015.
2. Bimber, B. *Information and American democracy: Technology in the evolution of political power*. New York : Cambridge University Press, 2003.
3. Castells, M. *Communication Power*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
4. Franklin B. *Packaging Politics: Political Communications in Britain's Media Democracy*. London : Edward Arnold, 2004.
5. Enli, G. *Personalized campaigns in party-centred politics Twitter and Facebook as arenas for political communication*. Inf. Commun. Soc. 16(5), 2013. P. 757–774.
6. Likarchuk, D. *The role of international organisations in the settlement of foreign policy conflict*. International Relations, 2020. P. 35–41.
7. Likarchuk, N. *Favoritism as a Manifestation of Corruption and Managerial Incompetence* Bulletin of Taras Shevchenko National University, 2009. P. 17–22.
8. Papakriakopoulos, O. Hegelich, S. *Social media and microtargeting: Political data processing and the consequences for Germany*. Big Data Soc. 5(2), 2018.
9. Sless, D. *Collaborative processes and politics in complex information design*. Content and Complexity: Information Design in Technical Communication, 2003.
10. Statistics about Internet voting in Estonia URL : <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia> (accessed 15.02.2021)
11. Wilbe Ken *Trump and a Post-Truth*. World Shambhala, 2019. 160 p.

References:

- Belch, G. E., Belch, M. A. (2015) *Advertising and Promotion: An Integrated Marketing Communications Perspective*. 10th ed. New York: McGraw-Hill
- Bimber, B. (2003) *Information and American democracy: Technology in the evolution of political power*. New York: Cambridge University Press.
- Castells, M. (2009) *Communication Power*, Oxford, Oxford University Press.
- Franklin B. (2004) *Packaging Politics: Political Communications in Britain's Media Democracy*. London. Edward Arnold.
- Enli, G. (2013) *Personalized campaigns in party-centred politics Twitter and Facebook as arenas for political communication*. Inf. Commun. Soc. 16 (5), pp. 757–774.
- Likarchuk, D. (2020) *The role of international organisations in the settlement of foreign policy conflict*. International Relations, pp.35-41
- Likarchuk, N. (2009) *Favoritism as a Manifestation of Corruption and Managerial Incompetence* Bulletin of Taras Shevchenko National University, pp. 17-22.
- Papakyriakopoulos, O. (2018) Hegelich, S. *Social media and microtargeting: Political data processing and the consequences for Germany*. Big Data Soc. 5 (2)
- Sless, D. (2003) *Collaborative processes and politics in complex information design*. Content and Complexity: Information Design in Technical Communication.
- Statistics about Internet voting in Estonia (2021). Retrieved from: <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia>
- Wilbe K. (2019) *Trump and a Post-Truth*. World Shambhala. 160 p.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2021

Стаття рекомендована до друку 15.11.2021

НОРМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Митрофанов І. І.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ORCID ID: 0000-0002-1967-1985

mitrofanov@i.ua

У статті розглядається норма права, норма кримінального права. У вивченні норми кримінального права я спираюся на те, що нею є загальнообов'язкове правило поведінки щодо невчинення кримінально протиправного діяння, передбаченого кримінально-правовим нормативом Особливої частини Кримінального кодексу України, органічно пов'язані з ним веління, дотримання яких забезпечується примусовим потенціалом засобів кримінально-правового впливу. Норму кримінального права становлять: 1) умови реалізації кримінально-правових нормативів (гіпотеза); 2) кримінально-правовий норматив – обов'язкова легальна вимога щодо невчинення діяння, передбаченого приписом Особливої частини Кримінального кодексу (диспозиція); 3) санкція за недотримання цих легальних вимог. Веліннями є обов'язкові вимоги (правила), що містяться у статтях Загальної й Особливої частин Кримінального кодексу й органічно доповнюють (уточнюють) змістове навантаження відповідної структурної частини норми кримінального права або містять процедурні питання щодо її застосування та реалізації.

У статті аналізуються гіпотезні, диспозиційні та санкційні веління проєкту Кримінального кодексу України. Робляться висновки, що проєкт Кримінального кодексу України не змінює суттєво підходи до розуміння норми кримінального права як системи встановлених (санкціонованих) Верховною Радою України і юридично забезпечених загальнообов'язкових кримінально-правових нормативів, органічно пов'язаних із ними велінь (що стосується суб'єктного складу, їхніх прав і обов'язків, завдань Кримінального кодексу, юридичних фактів тощо), дотримання яких забезпечується примусовим потенціалом засобів кримінально-правового впливу. Розглядувана норма в широкому розумінні передбачає триланкову структуру та зафіксована у кримінальному законі. Водночас структурні елементи норми кримінального права в «широкому» розумінні розміщені у статтях як Загальної, так і Особливої частини проєкту Кримінального кодексу України.

Подальші наукові дослідження варто спрямувати на розуміння поняття та структури норм кримінального права, оскільки це допоможе як законодавцю, так і суду. Правильне тлумачення поняття та структури норм кримінального права парламентарів спонукує повніше та точніше відтворити в тексті Кримінального кодексу України всі необхідні елементи норми кримінального права з огляду на мету її розроблення й ухвалення, а суддю, слідчого суддю (суд) – відшукати, порівняти та детально усвідомити ці елементи, встановити їх взаємозв'язки та зафіксовану в цій нормі легальну волю законодавця, а також забезпечити надійну її реалізацію згідно з буквою закону. Членам соціуму ці знання дозволяють зорієнтуватися в системі кримінально-правових обов'язків для їхнього виконання.

Ключові слова: норма права, норма кримінального права, гіпотеза, диспозиція, санкція, кримінально-правовий норматив.

Постановка проблеми. Не існує у світі правових систем, зокрема й в англосаксонській правовій сім'ї, які можуть функціонувати без системи права (системи законодавства), першоджерелом якої нині визнається норма права. Правильне трактування поняття «норма права» загалом і терміна «норма кримінального права» зокрема уможлиблює як законотворцю, так і правозастосовним органам (у контексті кримінального права – судді, слідчому судді) позбавлятися помилок в одній ситуації під час створення правового поля для врегулювання визначених суспільних відносин, в іншій – під час упровадження законодавчих положень у регульовані суспільні відносини.

У зв'язку з багатоаспектністю підходів до поняття «норма права» у загальній теорії права у кримінально-правовій доктрині немає загальноприйнятого підходу до дефініції норми кримінального права та її структурних елементів. Якщо норма права описує можливі варіанти поведінки суб'єкта право, то норма кримінального права не містить таких варіантів. Основою норми кримінального права мною визнається кримінально-правовий норматив Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України, яким встановлюється обов'язок не вчиняти діяння, що ним сформульований. Невиконання цього обов'язку уможливорює застосування санкції норми кримінального права.

Робоча група з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президенті України (далі – Робоча група) завершила обговорення Загальної частини й окремих розділів Особливої частини нового Кодексу та представила текст проєкту нового КК України станом на 18 жовтня 2021 р. для обговорення. У ньому зовсім по-іншому сформульовані кримінально-правові нормативи Особливої частини (вони не містять санкцій) та відсутній чітко сформований юридичний факт (підстава) для початку «запуску» механізму реалізації кримінальної відповідальності (на кшталт ч. 1 ст. 2 чинного КК).

Висловлене актуалізує питання розуміння понять «норма кримінального права» і «структура норми кримінального права», змістового навантаження велінь проєкту Загальної частини КК України, співвіднесення їх із структурою норми кримінального права (її складовими частинами). Від вирішення цих питань залежить правильне тлумачення положень проєкту КК України під час застосування, а також пошук адекватної методології під час проведення наукових досліджень, які будуть присвячені аналізу теорії та практики застосування норм проєкту КК України.

У науці кримінального права розуміння понять «норма кримінального права» і «структура норми кримінального права», змістового навантаження велінь проєкту Загальної частини КК України, співвіднесення їх із структурою норми кримінального права (її складовими частинами) висвітлювали такі радянські та вітчизняні вчені, як: З.А. Астеміров, М.І. Бажанов, Б.Т. Базилев, Ю.В. Баулін, В.К. Грищук, О.О. Дудоров, І.Я. Козаченко, Н.М. Кропачев, Н.С. Лейкіна, М.І. Мельник, А.В. Наумов, М.О. Огурцов, М.І. Панов, В.Г. Смирнов, М.О. Стручков, О.М. Тарбагаєв, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, О.О. Чистяков, С.Д. Шапченко й інші. Проте специфіка норм кримінального права і на сучасному етапі залишається не з'ясованою на належній науковій базі.

Мета статті – обґрунтування моделі поняття норми кримінального права, з'ясування змістового навантаження велінь проєкту Загальної частини КК України, співвіднесення їх зі складовими частинами норми кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Мною було дано визначення поняття, за яким норма кримінального права – це загальнообов'язкове правило щодо невчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінально-правовим нормативом Особливої частини КК, органічно пов'язані з ним веління, дотримання яких забезпечується примусовим потенціалом засобів кримінально-правового впливу. Норму кримінального права становлять: 1) умови реалізації кримінально-правових нормативів (гіпотеза); 2) кримінально-правовий норматив – обов'язкова легальна вимога щодо невчинення діяння, передбаченого приписом Особливої частини КК (диспозиція); 3) санкція за невиконання цих легальних вимог. Веліннями є обов'язкові вимоги (правила), що містяться у статтях Загальної й Особливої частин КК і органічно доповнюють (уточнюють) змістове навантаження відповідної структурної частини норми кримінального права або містять процедурні питання щодо її застосування та реалізації (Mytrofanov, 2017).

Інакше кажучи, про норму кримінального права може йтися тільки в тому разі, якщо до її складу входять всі структурні частини – гіпотеза, кримінально-правовий норматив і санкція. В іншому разі можна вести розмову про веління – гіпотезні, диспозиційні, санкційні. У тлумачному словнику веління є наказом, вимогою або розпорядженням. Наказ – офіційний документ, у якому викладається розпорядження, постанова тощо військового начальника, керівника установи, підприємства, організації; розпорядження, настанова, вказівка тощо. Вимога – це побажання, прохання, висловлене так, що не припускає заперечень; норми, правила, яким, хто-, що-небудь повинні підлягати. Розпорядження – наказ в усній або письмовій формі, даний директивним органом чи повноважною особою; папір, на якому викладено наказ; узагалі чиєсь веління (Busel (red.), 2007).

Нормами права визнаються норми, які: 1) склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнолюдським ідеалам; 2) виходять безпосередньо від соціуму (народу), відображають волю спільності та є результатом референдуму; 3) ухвалені уповноваженими органами державної влади й управління в рамках правотворчого (законотворчого) процесу; 4) зафіксовані в договорах, укладених між колективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства, принципів і норм міжнародного права (Zaychuk & Onishchenko (red.), 2006).

Структура норми права є сукупністю чітко визначених елементів, які під час взаємодії забезпечують функціональну самостійність такої норми. Структура норми права – це: 1) ідеальна логічна конструкція, що забезпечує процес регулювання відносин між людьми; 2) модель можливої поведінки, яка сформувалась у процесі суспільного розвитку; 3) засіб пізнання та використання правової дійсності; 4) об'єктивований результат відображення в нормі права суспільних відносин з погляду специфіки їхнього типу, виду, суб'єктів, об'єктів, поширеності та повторюваності; 5) єдність ідеальної (відображає набір елементів, що логічно взаємодіють) і реальної (як результат правового опосередкування суспільних відносин) структури; 6) система взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють один з одним; 7) категорія, що залежить від законодавця з погляду формування структурних елементів, їхньої залежності від системи юридичних фактів; 8) динамічна категорія, що забезпечує прояв різноманітних властивостей структурних елементів залежно від зміни фактичних обставин, різновиду суб'єктів і мети регулювання; 9) категорія, що забезпечує стійкість норм права як єдиного державно-владного засобу упорядкування суспільних відносин у межах соціуму (Zauchuk & Onishchenko (red.), 2006, p. 368–369).

Основними підходами в загальній теорії права є розуміння двоелементної та триелементної структури норми права. Виокремлювати гіпотезу, диспозицію та санкцію у складі норми права запропонували С.О. Годунський і М.С. Строгович (Holunskyi & Strohovich, 1940). Ця думка домінує в загальній теорії права і дотепер. Відповідно до такого погляду норма права має визначати: 1) відповідне правило поведінки через фіксацію прав і обов'язків суб'єктів; 2) умови, за наявності яких суб'єкти можуть реалізовувати вказані права й обов'язки; 3) певні засоби забезпечення приписів, що нею описуються. Згідно із цим кожна норма права логічно складається з гіпотези, диспозиції та санкції (Коруєшуків & Лисенков (red.), 2004, p. 181).

Кожен із трьох указаних елементів у структурі норми права є обов'язковим, має власне специфічне місце та призначення, у результаті чого без диспозиції норма права є неймовірною, без гіпотези – безглуздою, а без санкції – неспроможною (Kozyubry (red.), 2015, p. 129). Існують також інші погляди на проблеми структури норми – правила поведінки. Так, С.С. Алексєєв вважає, що норма-припис складається з гіпотези та диспозиції чи санкції. У регулятивних нормах диспозицією є сам зміст правила поведінки, а в охоронних – зазначена частина має назву санкції (Alekseev, 1982, p. 59). Б.Т. Базилев зазначає, що норми відповідальності існують майже в усіх галузях права й утворюють галузеві інститути відповідальності. Вони реалізують охоронну функцію права, являють собою за структурою поєднання гіпотези, що описує правопорушення, і санкції, що визначає вид і межі штрафного карального впливу на правопорушника (Bazylev, 1985, p. 36). Г.О. Петрова зазначає, що норми кримінального права складаються із чотирьох елементів: гіпотези, диспозиції, суб'єктів кримінально-правових відносин, санкції (Petrova, 1999, p. 184).

А.М. Ященко після проведення аналізу структури норми кримінального права дійшов таких висновків: 1) засоби кримінально-правового впливу, будучи реакцією держави на вчинення суспільно небезпечного діяння, кримінального правопорушення чи діяння, зовні на нього схожого, відбиваються у відповідній нормі кримінального права; 2) під час з'ясування структури норми кримінального права варто виділяти та розрізняти структуру норми-припису та структуру логічної норми; лише в разі паралельної характеристики елементів логічної норми й елементів норм-приписів можна забезпечити всебічний аналіз змісту відповідної норми кримінального права; 3) сутність будь-якої норми кримінального права не може бути з'ясована без поділу норм на норми Загальної й Особливої частин (Yashchenko, 2013, p. 346).

На думку В.І. Борисова, структура абсолютної більшості норм Особливої частини, які встановлюють покарання за окремі види злочинів, характеризується однорідністю елементів – у них чітко визначені диспозиція та санкція (Bazhanov et al. (red.), 2002, p. 41–42). П.С. Матишевський зазначає, що статті Особливої частини КК гіпотезу описують не текстуально, контекстуально, тобто вона розуміється як необхідна. Текстуально ж ці статті описують диспозицію та санкцію (Matyshevs'kyi, 2001, p. 56). Конституційний Суд України в рішенні про зворотну дію кримінального закону в часі вказав, що норма кримінального права складається із трьох елементів: гіпотези, диспозиції, санкції (Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny, 2000).

Тобто норма кримінального права містить всі три елементи: гіпотезу, диспозицію та санкцію. Гіпотеза містить вказівку на юридичний факт, у разі настання якого застосовується кримінально-правовий норматив Особливої частини КК України. Загальною для всіх норм кримінального права є гіпотеза, що міститься в усіх без винятку кримінально-правових нормативах Особливої частини КК. Так, наприклад, норматив, передбачений ст. 4.4.4 «Створення небезпеки для життя іншої людини» проекту КК України, сформульовано в тексті таким чином: «особа, яка: <...> (зазначається характеристика діяння, що закінчується констатацією – *І. М.*), учинила злочин 5 ступеня». Відповідно ж до ч. 1 ст. 2.1.1 проекту КК України кримінальне правопорушення – це діяння, яке є протиправним і відповідає складу кримінального правопорушення, передбаченому цим Кодексом. У ч. 1 ст. 2.1.2 проекту

КК України склад кримінального правопорушення тлумачиться як сукупність обов'язкових ознак, що визначають об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону кримінального правопорушення та передбачені у статті / кримінально-правовому нормативі Особливої частини КК, яка визначає спеціальні ознаки складу кримінального правопорушення, та статтях Загальної частини КК, які визначають загальні ознаки такого складу.

Інакше кажучи, гіпотеза – це умова, за якої може реалізовуватися диспозиція конкретної статті (частини статті) Особливої частини КК – учинення суспільно небезпечного діяння, що вміщує всі елементи й ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого конкретною статтею / частиною статті Особливої частини Кримінального кодексу (Mytrofanov, 2015, р. 73). Обставини, які наповнюють конкретним змістом у кримінальному праві гіпотезу, зазвичай є вольовою й усвідомленою поведінкою людини (учинення кримінально-протиправного діяння, завдання умисної шкоди у стані необхідної оборони тощо). В окремих випадках передумовою початку дії норм кримінального права, що регулюють застосування примусових заходів медичного характеру, визнається неусвідомлена чи неконтрольована поведінка у стані неосудності.

Проте вказана гіпотеза не буде повною без урахування інших велінь, пов'язаних, наприклад, із вказівкою на темпоральні межі дії норм кримінального права в часі, принципи кримінального закону (статті Книги 1 проєкту КК України (виняток становлять терміни, якими роз'яснюються положення тексту кримінально-правових нормативів), принципи дії цих норм у просторі, специфічні прояви самого діяння (стадіальність, учинення діяння у співучасті), положення, що стосуються суб'єкта (суб'єктного складу) кримінального караного діяння, його вини у вчиненні такого діяння тощо (статті Книги 2 проєкту КК України) (Mytrofanov, 2016, р. 172–179).

У теорії кримінального права положення, що стосуються суб'єкта кримінально караного делікту (кримінально-правових відносин), окремі вчені відносять до самостійної структурної частини норми (Petrova, 2003, р. 29) чи до диспозиції (Blum, 1968, р. 82, 101). Однак варто виходити з того, що юридичний факт у механізмі реалізації кримінальної відповідальності (далі – МРКВ) – діяння, яке має ознаки складу конкретного кримінально караного посягання, передбаченого проєктом КК, – може бути деталізований, виходячи зі специфіки суб'єкта, який його вчиняє. А права й обов'язки цих суб'єктів, що вже існують в запобіжних кримінально-правових відносинах, з реалізацією санкції остаточно оформлюються й уточнюються в акті індивідуально-правового регулювання.

З гіпотезою пов'язані вимоги щодо суб'єкта кримінально караного діяння як до фізичної осудної особи, яка досягла віку кримінальної відповідальності. До цього примикають й вимоги щодо розуміння кримінально караного діяння, визначення його характерних рис (винність, тяжкість, протиправність), що дозволили віднести його до кола кримінальних правопорушень. Із цією вимогою взаємопов'язані нормативні правила – визначення форм вини та її видів, що також належать до конкретизації юридичного факту у МРКВ. Включення положень, що стосуються кримінально караного діяння (статті Книги 2 проєкту КК України), до вимог, які пов'язані з гіпотезою, пояснюється тим, що юридичний факт законотворцем описується як діяння, що містить склад кримінально караного посягання, передбаченого проєктом КК. Останній є системним утворенням, що складається з об'єкта, суб'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторін. У цьому системному утворенні об'єкт складу узгоджується з ознакою ступеня тяжкості кримінально караного діяння, об'єктивна сторона складу – з ознакою кримінальної протиправності діяння, суб'єктивна сторона складу – з ознакою винності діяння, суб'єкт складу діяння – з ознакою його караності (Petrova, 2003, р. 27–28).

До велінь, пов'язаних із гіпотезою норми кримінального права, мною відносяться також приписи, що визначають принципи кримінального права (ст. ст. 1.2.1–1.2.10 проєкту КК України). Так, кримінальна протиправність діяння, а також його караність, інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК України. Тобто все, що визначає (конкретизує) юридичний факт у МРКВ, має передбачатися у статтях проєкту КК. Питання юридичного факту повинні вирішуватися з огляду на принципи чинності кримінального закону в часі, просторі та за колом осіб (ст. ст. 1.4.1–1.4.7 проєкту КК України), оскільки застосуванню підлягають лише норми кримінального права, що діяли на момент учинення кримінально караного діяння. За таких умов з урахуванням гіпотези та пов'язаних з нею велінь можливий перехід до конкретного кримінально-правового нормативу Особливої частини КК України. До специфічних норм кримінального права належать нормативні вимоги статей 2.7.1–2.7.14 проєкту КК України, у яких законодавець конструює обставини, що елімінують кримінальну протиправність діяння. За своєю правовою природою ці приписи варто відносити до гіпотезних велінь, оскільки характеризують юридичний факт – діяння, що зовні схоже з певним видом діяння, яке містить ознаки кримінально протиправного делікту, але через юридичні факти, передбачені ст. ст. 2.7.1–2.7.14 проєкту КК України, елімінується його кримінальна протиправність. Веління, що передбачають обставини, які елімінують кримінальну протиправність діяння, фактично встановлюють законодавчі межі кримінально караного поведінки (межі дозволеного та недозволеного).

Також із диспозицією норми кримінального права законотворець пов'язує певні веління. Такі веління залежно від різновиду диспозиції норми кримінального права (бланкетна чи відсилочна) містяться або в інших, не кримінально-правових, нормативних актах, або в інших статтях проекту КК України. Звертається увага на веління, що містяться, наприклад, у ст. 1.3.1 (у цій статті визначаються такі терміни, ужиті в Кодексі: *безпорадний стан*; *близька особа*; *бойова обстановка*; *виконання службових повноважень* тощо – *І. М.*) або ст. 4.3.1 проекту КК України (у цій статті роз'яснюються терміни, що вживаються законотворцем у цьому розділі КК України: *медична продукція*; *розмір фальсифікованої медичної продукції*; *фальсифікована медична продукція* – *І. М.*). Не до диспозиційних (хоча вони розміщені у статтях Особливої частини проекту КК), а до санкційних велінь належать такі, що визначають обставини, які знижують чи підвищують тяжкість злочинів і проступків, передбачених якимось розділом (наприклад, ст. ст. 4.3.2, 4.3.3 і 4.3.4 проекту КК України). Останнє пов'язано з тим, що ці обставини впливають на вибір кримінально-правового засобу впливу. Тобто такі веління варто визнати санкційними – такими, що визначають санкції.

Щодо бланкетних диспозицій норм кримінального права, виокремлюється два їх види: диспозиція із прямою / явною та диспозиція з непрямою / неявною бланкетностями. У першій ситуації в диспозиції безпосередньо вказується на порушення тих чи інших норм, що передбачені в нормативно-правових актах інших галузей права чи законодавства. І хоча в таких диспозиціях містяться поняття загального характеру («правила», «законодавство»), мають на увазі конкретні норми відповідних нормативно-правових актів (інших галузей права чи законодавства), порушення яких визнається за наявності всіх інших необхідних умов як кримінально каране діяння. В іншій ситуації в диспозиціях статей КК прямої вказівки на порушення норм права, які б містилися в нормативно-правових актах іншої галузі права чи законодавства, немає (Panov & Kvasnevs'ka, 2010). Усі ці прийоми опису велінь мають допомогти з'ясувати зміст тексту кримінально-правового нормативу, у якому встановлюється обов'язок не вчиняти певне діяння, який покладається на всіх осіб. Покладаючи обов'язок щодо невчинення кримінально караного діяння на невизначену кількість членів соціуму, держава має реагувати на кожний випадок його невиконання за допомогою закладених у санкції норм кримінального права можливостей застосування засобів кримінально-правового впливу. Водночас санкційні веління становлять найбільшу групу кримінально-правових вимог, якими встановлюються загальні та спеціальні правила призначення та реалізації кримінально-правового засобу впливу (статті Книги 3 та ст. ст. 2.1.5–2.1.18 проекту КК України).

До вказаних велінь примикають нормативні вимоги, що визначають правові наслідки застосування та реалізації всіх видів кримінально-правових засобів впливу. Ці веління сформульовані у ст. ст. 3.9.1–3.9.3 проекту КК України) і регулюють питання судимості як правового стану особи, що є наслідком засудження її судом до будь-якого виду та строку (розмір) покарання, інших кримінально-правових засобів за вчинений нею злочин, який триває із дня набрання обвинувальним вироком чинності до закінчення обмеженого законом строку або до визнання судом цього строку достатнім, полягає в настанні для особи відповідних наслідків загальноправового, кримінально-правового та кримінально-виконавчого характеру для досягнення та закріплення мети покарання.

Санкція норми кримінального права зумовлена веліннями Загальної частини КК, що передбачають можливість і кримінально-правового заохочення (наприклад, ст. ст. 3.5.1–3.5.2 проекту КК України). До санкційних велінь також варто відносити правила застосування інших засобів кримінально-правового впливу, до яких законотворець відніс: пробацію (ст. ст. 3.4.1–3.4.9 проекту КК України); засоби безпеки (ст. ст. 3.6.1–3.6.7 проекту КК України); реституцію та компенсацію (ст. ст. 3.7.1 проекту КК України); конфіскацію майна та вилучення речі (ст. ст. 3.8.1–3.8.4 проекту КК України). Санкція норми кримінального права доповнюється також веліннями (ст. ст. 3.11.1–3.11.9 проекту КК України), якими визначено вичерпний перелік злочинів, за скоєння яких можуть бути застосовані кримінально-правові засоби щодо юридичних осіб, види кримінально-правових засобів, загальні правила їх застосування, підстави для звільнення юридичної особи від їх застосування. Через кримінально-правові засоби має реалізовуватися кримінальна відповідальність щодо юридичних осіб для впливу на діяльність таких осіб, щоб змусити їх дотримуватися безпосередніх приписів закону, що встановлюють обов'язок або заборону на здійснення певних дій. Застосування вказаних засобів має унеможливити здійснення діяльності, що не відповідає установчим документам або оголошеним цілям юридичної особи, та діянь, які задають шкоди або створюють загрозу завдання шкоди особі, соціуму або державі, що вчиняються від імені або в інтересах даної юридичної особи або дозволяються, санкціонуються, схвалюються чи використовуються органом або особою, яка виконує функції управління юридичною особою (Mytrotanov, 2021).

Особливу групу санкційних велінь становлять веління, у яких передбачається нині можливість звільнення від кримінальної відповідальності. Проте цілком слушно Робоча група відмовилася від них. Це пов'язано з тим, що п. 25 ч. 1 ст. 1.3.1 проекту КК України *кримінальна відповідальність*

визначається як засудження особи за вчинення кримінального правопорушення обвинувальним вироком суду із застосуванням покарання чи пробації, а також перебування особи у стані судимості. Тобто звільненням від кримінальної відповідальності законодворцем вважається звільнення від конкретного кримінально-правового засобу, що застосований за вироком суду до винної особи.

Отже, проект КК України не змінює суттєво підходи до розуміння норми кримінального права як системи встановлених / санкціонованих Верховною Радою України і юридично забезпечених загальнообов'язкових кримінально-правових нормативів, органічно пов'язаних із ними велінь (що стосується суб'єктного складу, їхніх прав і обов'язків, завдань КК, юридичних фактів тощо), дотримання яких забезпечується примусовим потенціалом засобів кримінально-правового впливу. Розглядувана норма в широкому розумінні передбачає триланкову структуру та зафіксована у кримінальному законі. Водночас структурні елементи норми кримінального права в «широкому» розумінні розміщені у статтях Загальної й Особливої частин проекту КК України.

Висновки. Подальші наукові дослідження варто спрямувати на розуміння поняття та структури норм кримінального права, оскільки це допоможе як законодавцю, так і суду. Правильне тлумачення поняття та структури норм кримінального права парламентарів спонукує повніше та точніше відтворити в тексті КК України всі необхідні елементи норми кримінального права з огляду на мету розроблення й ухвалення, а суддю, слідчого суддю (суд) – відшукати, порівняти та детально усвідомити ці елементи, встановити їхні взаємозв'язки, зафіксовану в цій нормі легальну волю законодавця, а також забезпечити надійну її реалізацію згідно з буквою закону. Членам соціуму ці знання дозволяють зорієнтуватися в системі кримінально-правових обов'язків для їх виконання.

Mytrofanov I. Norm of criminal law under the draft Criminal code of Ukraine

The article considers the rule of law, the rule of criminal law. When studying the norm of criminal law, I rely on the fact that it is a mandatory rule of conduct for failure to commit a criminal offense under the criminal law of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, organically related orders, compliance with which is ensured by coercive potential criminal law influence. The norm of criminal law consists of: 1) conditions for the implementation of criminal law (hypothesis); 2) criminal law normative – obligatory legal requirement for non-commission of an act provided by the instruction of the Special Part of the Criminal Code (disposition); 3) sanction for non-compliance with these legal requirements. Mandatory requirements (rules) contained in the articles of the General and Special Parts of the Criminal Code and organically supplement (clarify) the content of the relevant structural part of the criminal law or contain procedural issues for its application and implementation.

The article analyzes the hypothetical, dispositional and sanctioning dictates of the draft Criminal Code of Ukraine. It is concluded that the draft Criminal Code of Ukraine does not significantly change the approaches to understanding the rules of criminal law as a system of established (sanctioned) by the Verkhovna Rada of Ukraine and legally secured universally binding criminal law norms and organically related commands. project composition, their rights and responsibilities, tasks of the Criminal Code, legal facts, etc.), compliance with which is ensured by the coercive potential of the means of criminal law influence. The considered norm in a broad sense provides for a three-tier structure and is fixed in the criminal law. At the same time, the structural elements of the norm of criminal law in the «broad» sense are placed in the articles of both the General and Special parts of the draft Criminal Code of Ukraine.

Further research should focus on understanding the concept and structure of criminal law, as it will help both the legislator and the court. Proper interpretation of the concept and structure of criminal law encourages parliamentarians to more fully and accurately reproduce in the text of the Criminal Code of Ukraine all the necessary elements of criminal law in view of the purpose of its development and adoption, and the judge, investigating judge (court) – to find, compare and understand these elements, to establish their interrelations and the legal will of the legislator fixed in this norm, and also to provide its reliable realization according to a letter of the law. This knowledge allows members of society to navigate the system of criminal law obligations for their implementation.

Key words: rule of law, norm of criminal law, hypothesis, disposition, sanction, criminal law.

Література:

1. Митрофанов І.І. Кримінально-правовий норматив і норма кримінального права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 70–78.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

3. Теорія держави і права: Академічний курс / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком-Інтер, 2006. 688 с.
4. Голунский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 304 с.
5. Теорія держави та права / за заг. ред. В.В. Копейчикова, С.Л. Лисенкова. Київ : Юрінком-Інтер, 2004. 386 с.
6. Загальна теорія держави та права / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
7. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. Москва : Юрид. литература, 1982. Т. 2. 360 с.
8. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск : Красноярский ун-т, 1985. 120 с.
9. Петрова Г.О. Норма и правоотношение – средства уголовно-правового регулирования : монография. Нижний Новгород : Изд-во Нижегород. ун-та, 1999. 192 с.
10. Яценко А.М. Структура кримінально-правової норми: теоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 343–347.
11. Кримінальне право України. Загальна частина / за заг. ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ ; Харків : Юрінком-Інтер ; Право, 2002. 416 с.
12. Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина. Київ : А.С.К., 2001. 352 с.
13. Щодо офіційного тлумачення положень ст. 58 Конституції України, ст. ст. 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) : рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 39. Ст. 1662.
14. Митрофанов І.І. Загальна частина кримінального права України. Одеса : Фенікс, 2015. 576 с.
15. Митрофанов І.І. Кримінально-правова норма та пов'язані з нею веління. *Публічне право*. 2016. № 1 (21). С. 172–179.
16. Петрова Г.О. Уголовно-правовое регулирование и его средства: норма и правоотношение : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Нижний Новгород, 2003. 48 с.
17. Блум М.И. Структура нормы уголовного права. *Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалистики : ученые записки Латвийского университета*. 1968. Т. 93. С. 65–111.
18. Панов М.І., Квасневська Н.Д. Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність. *Право України*. 2010. № 9. С. 47–55.
19. Митрофанов І.І. Санкція норми кримінального права по проєкту Кримінального кодексу України. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право»*. 2021. № 2 (59). С. 177–182.

References:

1. Mytrofanov I.I. (2017) Kryminal'no-pravovyy normatyv i norma kryminal'noho prava [Criminal law and the rule of criminal law]. *Visnyk Pivdennoho rehional'noho tsentru Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*. 2017. № 12. S. 70–78. [in Ukrainian].
2. Busel V.T. (red.) (2007). Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv : Irpin' : VTF "Perun", 2007. 1736 s. [in Ukrainian].
3. Zaychuk O.V., Onishchenko N.M. (red.) (2006) Teoriya derzhavy i prava. Akademichnyy kurs [Theory of state and law. Academic course]. Kyiv : Yurinkom Inter, 2006. 688 s. [in Ukrainian].
4. Holunskyy S.A., Strohovych M.S. (1940) Teoriya gosudarstva i prava [Theory of State and Law]. Moskva : Yuryd. yzd-vo NKYU SSSR, 1940. 304 s. [in Russia].
5. Kopyeychikov V.V., Lysenkov S.L. (red.) (2004) Teoriya derzhavy i prava [Theory of State and Law]. Kyiv : Yurinkom Inter, 2004. 386 s. [in Ukrainian].
6. Kozubry M.I. (red.) (2015) Zahal'na teoriya derzhavy ta prava [General theory of state and law]. Kyiv : Vaite, 2015. 392 s. [in Ukrainian].
7. Alekseev S.S. (1982) Obshchaya teoriya prava [General theory of law] : kurs v 2-kh tomakh. Moskva : Yuryd. lyteratura, 1982. T. 2. 360 s. [in Russia].
8. Bazylev B.T. (1985) Yuridicheskaya otvetstvennost' (teoreticheskiye voprosy) [Legal responsibility (theoretical issues)]. Krasnoyarsk : Krasnoyarskiy Un-t, 1985. 120 s. [in Russia].
9. Petrova H.O. (1999) Norma i pravootnosheniye – sredstva ugovovno-pravovogo regulirovaniya [Norm and legal relationship – means of criminal law regulation] : monografiya. Nyzhnyy Novhorod : Yzd-vo Nyzhehor. un-ta, 1999. 192 s. [in Russia].
10. Yashchenko A.M. (2013) Struktura kryminal'no-pravovoyi normy: teoretychnyy aspekt [The structure of criminal law: a theoretical aspect]. *Chasopys Kyivs'koho universytetu prava*. 2013. № 3. S. 343–347 [in Ukrainian].

11. Bazhanov M.I., Stashys V.V., Tatsiy V.Ya. (red.) (2002) Kryminal'ne pravo Ukrayiny. Zahal'na chastyna [Criminal law of Ukraine. General part]. Kyiv – Kharkiv : Yurinkom Inter ; Pravo, 2002. 416 s. [in Ukrainian].
12. Matyshevs'kyi P.S. (2001) Kryminal'ne pravo Ukrayiny. Zahal'na chastyna. Kyiv : A.S.K., 2001. 352 s. [in Ukrainian].
13. Regarding the official interpretation of the provisions of Article 58 of the Constitution of Ukraine, Articles 6, 81 of the Criminal Code of Ukraine (case of retroactive effect of laws and other normative legal acts) : Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny vid 19 kvitnya 2000 roku №. 6-rp/2000. Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. 2000. № 39. St. 1662. [in Ukrainian].
14. Mytrofanov I.I. (2015) Zahal'na chastyna kryminal'noho prava Ukrayiny [General part of the criminal law of Ukraine] : textbook. Odesa : Feniks, 2015. 576 s. [in Ukrainian].
15. Mytrofanov I.I. (2016) Kryminal'no-pravova norma ta pov'yazani z neyu velinny [Criminal law and related orders]. *Publichne pravo*. 2016. № 1 (21). S. 172–179 [in Ukrainian].
16. Petrova G.O. (2003) Ugolovno-pravovoye regulirovaniye i yego sredstva: norma i pravootnosheniye [Criminal legal regulation and its means: the norm and legal relationship] : avtoref. dis. ... d-ra yurid. nauk : 12.00.08. Nizhniy Novgorod, 2003. 48 s. [in Russia].
17. Blum M.I. (1968) Struktura normy ugovnogo prava [Structure of the norms of criminal law]. *Voprosy ugovnogo prava, ugovnogo protsessa i kriminalistiki : uchenyye zapiski Latviyskogo universiteta*. 1968. T. 93. S. 65–111 [in Russia].
18. Panov M.I., Kvasnevs'ka N.D. (2010) Kvalifikatsiya zlochyniv pry blanketniy dyspozytsiyi zakonu pro kryminal'nu vidpovidal'nist' [Qualification of crimes in the blanket disposition of the law on criminal liability]. *Pravo Ukrayiny*. 2010. № 9. S. 47–55 [in Ukrainian].
19. Mytrofanov I.I. (2021) Sanktsiya normy kryminal'noho prava po proyektu Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny [Sanction of the rule of criminal law on the draft Criminal code of Ukraine]. *Naukovi pratsi Natsional'noho aviators'koho universytetu. Seriya "Yurydychnyy visnyk. Povitryane i kosmichne parvo"*. 2021. № 2 (59). S. 177–182 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.10.2021

Стаття рекомендована до друку 17.11.2021

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 2014–2019

Шевченко Б. Г.,

старший викладач кафедри міжнародних відносин та права

Державного університету «Одеська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-4554-9905

dokprof@ukr.net

У статті досліджуються міжнародні відносини України впродовж 2014–2019 рр. як один із важливих процесів та етапів розвитку країн в ХХІ столітті, де на тлі процесу глобалізації рівень міжнародної взаємодії заслуговує особливої уваги. У контексті еволюції міжнародних відносин розглядається вплив на формування зовнішньополітичного курсу України в 2014–2019 рр. та аналізується її поведінка на міжнародній арені. Проаналізовано вплив гібридної війни на розвиток міжнародних процесів та на поточний політичний курс України, які визначили головні тенденції розвитку міжнародних відносин у ХХІ столітті. Описано сучасний зовнішньополітичний курс України та вибір нею відповідних цінностей та тенденцій щодо вирішення власних, європейських та глобальних проблем. Проведено оцінювання результатів зовнішньої політики України за період 2014–2019 рр. та встановлено, що ключовими орієнтирами України у сучасних міжнародних відносинах є реалізація відкритого та послідовного зовнішньополітичного курсу. Досліджено позитивні наслідки від реалізації Угоди про асоціацію Україна – ЄС. Встановлено, що прогрес виконання Угоди про асоціацію у 2020 становить 54%. Визначено, що найбільший прогрес за весь період виконання Угоди про асоціацію було досягнуто у таких сферах, як: політичний діалог, національна безпека та оборона; правосуддя, свобода, безпека та права людини тощо.

Ключові слова: зовнішня політика, європейська інтеграція, євроатлантична інтеграція, ЄС, Угода про асоціацію.

Постановка проблеми. Зміни, які відбулись у зовнішньополітичному курсі держав світу в умовах переходу від біполярної до нової системи міжнародних відносин, пояснюють актуальність дослідження України в міжнародних відносинах 2014–2019 рр. Міжнародні відносини в сучасному суспільстві представлені дедалі виразнішим позиціонуванням провідних країн світу, які у власному зовнішньополітичному курсі спираються на інструменти «м'якої сили», застосування яких підвищує імідж країни, тому дослідження особливостей у сучасній зовнішній політиці України дасть змогу оцінити міру впливу на розвиток міжнародних відносин.

Становлення України як суб'єкта міжнародних відносин є складним, суперечливим і довготривалим процесом. На сучасному етапі відбувається пошук оптимальних та прийнятних концептуальних підходів до зовнішньої політики країни. Україна в міжнародних відносинах впродовж майже всього періоду її незалежності і за сучасних умов є заручницею складних внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів. Україна обрала євроінтеграційний курс, який створив потужний стрижень динамічного прогресивного розвитку зовнішньополітичних відносин з ЄС. Практика міжнародних відносин з ЄС показала прагнення цієї наднаціональної організації та України до таких форм взаємодії, які зумовлюють уникнення силових методів, але російська агресія проти України з 2014 року, включаючи анексію Криму та початок гібридної війни на Донбасі, та подальші агресивні й непередбачувані дії Російської Федерації створюють проблеми для системи як національної, так і європейської безпеки.

Тому актуальним є дослідження особливостей формування української зовнішньої політики 2014–2019 років як складової частини системи міжнародних відносин у сучасних умовах та утвердження України як суб'єкта міжнародних відносин у сучасному глобалізаційному світі.

Наукова новизна одержаних результатів у статті зумовлена вирішенням важливого наукового завдання, яке полягає в напрацюванні теоретичних положень та практичних рекомендацій у сфері міжнародних відносин України 2014–2019 рр. для забезпечення динамічного прогресивного розвитку

зовнішнього курсу країни. У статті одержала подальший розвиток методологія оцінювання результатів зовнішньої політики України.

Тематику міжнародних відносин України 2014–2019 рр. досліджує значна кількість науковців, проте існує мережевий неурядовий аналітичний центр, що спеціалізується на питаннях зовнішньої політики та міжнародної безпеки – Рада зовнішньої політики «Українська призма» (Ukrainian Prism, 2016; Ukrainian Prism, 2017; Ukrainian Prism, 2018; Ukrainian Prism, 2019; Ukrainian Prism, 2020), наукові праці якої присвячені аналізу стану міжнародних відносин України у всіх напрямках зовнішньої політики.

Мета статті. Метою роботи є дослідження особливостей реалізації міжнародних відносин в Україні в 2014–2019 рр. для забезпечення прогресивного розвитку зовнішнього курсу країни. Для досягнення мети визначено такі завдання: оцінити результати зовнішньої політики України; проаналізувати процес реалізації міжнародних відносин Україною в 2014–2019 рр.; проаналізувати стан реалізації Угоди про асоціацію Україна-ЄС. У дослідженні були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, політологічний та геополітичні методи, системно-структурний та статистичний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні відносини України 2014–2019 рр. визначалися традиційним розподілом компетенції у зовнішній політиці країни. У стратегічних сферах були встановлені конкретні форми міжінституційного співробітництва, зокрема в контексті створення механізму імплементації Угоди про асоціацію Україна – ЄС та оновленого у 2015 році Порядку денного асоціації Україна – ЄС. Відбулося оновлення деяких нормативних актів Міністерства закордонних справ (далі – МЗС) щодо координації діяльності центральних органів виконавчої влади щодо участі у міжнародних заходах.

Активна позиція депутатів, які очолювали комітети Верховної Ради України (далі – ВРУ) та брали участь у складі делегацій ВРУ в парламентських асамблеях Ради Європи, ОБСЄ, у координації діяльності з виконавчими зовнішньополітичними структурами, особливо з МЗС, принесла позитивні результати в просуванні українських інтересів та консолідації позитивних практик співпраці у відносинах з окремими державами: у 2015 році створено міжпарламентські групи не лише з країнами ЄС (Німеччина, Польща, Франція та ін.), а й в інших регіонах (Аргентина, Бразилія, Куба, Чилі). Активно здійснював діяльність профільний комітет ВРУ та делегації в міжнародних організаціях (постійна делегація при Раді Європи, НАТО тощо). Водночас існували суперечки, які призвели до неефективної реалізації окремих напрямів зовнішньої політики (затримка з призначенням послів у ряді країн і міжнародних організаціях).

У 2014–2015 рр. Україна оновила низку стратегічних документів у сфері зовнішньої політики, безпеки та оборони. У 2014 р. внесено зміни до Закону України «Про основи внутрішньої та зовнішньої політики», а протягом 2015 р. було прийнято нову Стратегію національної безпеки України та Військову доктрину України, які докорінно змінили уявлення про Росію зі стратегічного партнера на державу-агресора, визнавши терміновий характер російської загрози та необхідність просування України до вступу до НАТО та ЄС як основи безпеки.

Протягом 2015 року зовнішня політика була досить інтенсивною та в цілому відповідала визначеним пріоритетам у Коаліційній угоді, Програмі Кабінету Міністрів України на 2015 рік, планах виконання Україною Угоди про асоціацію з ЄС та реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020». Основні напрями зовнішньої політики зосереджені на врегулюванні конфлікту з Росією (Нормандський формат і Мінський процес, співпраця з ОБСЄ, ООН, двосторонні відносини зі США, Німеччиною, Францією). Позитивна динаміка політичного діалогу на найвищому рівні, а також наявність спільних економічних та енергетичних проєктів, участь у спільних багатосторонніх ініціативах дозволили зафіксувати значну зовнішньополітичну активність України у відносинах з Великою Британією, Канадою, Польщею, країнами Балтії, а також значно активізувалася співпраця з НАТО.

Обрання України непостійним членом Ради Безпеки ООН у жовтні 2015 року стало вдалим у контексті співпраці з міжнародними організаціями. Взаємодія з Вишеградськими країнами суттєво вплинула на зменшення залежності України від російського газу за рахунок реверсу зі Словаччини, Угорщини та Польщі. Однак, незважаючи на те, що існуючі європейські санкції проти Росії були збережені, вони не були посилені (Ukrainian Prism, 2016).

У 2016 році найбільш скоординованими напрямками зовнішньої політики були європейська та євроатлантична інтеграція, протидія російській агресії. Створення посади віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції та призначення І. Климпуш-Цинцадзе позитивно вплинуло на продовження інституалізації європейського та євроатлантичного напрямку зовнішньої політики. У липні 2016 року створено Комісію з питань координації євроатлантичної інтеграції при Президентові України, а у вересні Уряд розширив штат та функції Урядового офісу з питань

європейської та євроатлантичної інтеграції. Також було оголошено про створення Механізму координації реалізації цільових фондів НАТО.

У 2016 р. пріоритети, які обговорюються зовнішньополітичними суб'єктами України, в більшості закріплені в наявних стратегічних документах. Частково вони сформульовані в позиційних документах (Річне послання Президента до ВРУ) та оперативних документах (План першочергових дій Уряду на 2016 рік). Проте протягом досліджуваного періоду не продовжено позитивну практику розробки урядових планів дій щодо Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», як це було у 2015 році.

Найактивніше українська сторона будувала свої міжнародні відносини та робила зовнішньополітичні кроки в напрямках євроатлантичної інтеграції, співпраці з міжнародними організаціями та державами G-7. У рамках співпраці з НАТО вжито додаткових заходів для посилення координації та планування спільної роботи. Наприкінці 2016 року указом Президента було прийнято новий порядок підготовки Річних національних програм співробітництва з НАТО. У співпраці з державами G-7, а також сусідніми державами Україна отримала додаткову підтримку для протидії російській гібридній агресії.

У 2016 р. позитивні результати принесла й робота Постійного представництва при ООН, коли наприкінці року була прийнята Резолюція ГА ООН «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна». Щодо зовнішньополітичних дій з Російською Федерацією у 2016 році, варто відзначити роботу України з міжнародними судами, зокрема з Європейським судом з прав людини та Міжнародним трибуналом з морського права, а також активну роботу Генеральної прокуратури з питань повернення активів та співпраці з поважними європейськими та міжнародними структурами. Важливим результатом співробітництва на євроатлантичному напрямку можна вважати виділення під час Варшавського саміту НАТО у липні 2016 року комплексного пакету підтримки України у 13 сферах та 40 цільових напрямках, а також значну увагу, якій було приділено Україні в Підсумковій декларації. Запуск або розширення восьми цільових фондів НАТО, також дало можливість розширити рівень співпраці з державами-членами НАТО, включаючи невійськовий вимір (Ukrainian Prism, 2017).

Інституційне співробітництво у 2017 році дещо покращилося за переважною більшістю зовнішньополітичних напрямів. У лютому була прийнята Доктрина інформаційної безпеки України, а в липні – Енергетична стратегія України до 2035 року. Обидва документи формують і частково уточнюють деякі принципи розробки та реалізації зовнішньої політики та безпеки. Середньостроковий план дій уряду на період до 2020 року, прийнятий 3 квітня 2017 року, містить ряд завдань та заходів у сфері економічної та енергетичної дипломатії, європейської та євроатлантичної інтеграції. У грудні Уряд затвердив Експортну стратегію України – Стратегічну дорожню карту розвитку торгівлі на 2017–2021 роки. У контексті євроатлантичної інтеграції прийнято у лютому 2017 року Концепцію підвищення обізнаності громадськості про співпрацю України з НАТО на період 2017–2020 років. На рівні оперативних документів у червні Кабінет Міністрів України затвердив прийнятий наприкінці 2016 року План реалізації Концепції популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі.

В умовах російської агресії проти України ефективна комунікація з ключовими країнами-партнерами України, тобто країнами Північної Америки та ЄС, а також робота в рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, співробітництво з НАТО набула важливого значення у: підтримці територіальної цілісності України, засудженні збройної агресії проти України, невизнанні незаконної анексії Криму, продовженні та посиленні санкційної політики проти Росії, тиску на її керівництво з метою виконання Мінських домовленостей тощо. У цьому контексті варто відзначити високий рівень зовнішньополітичної діяльності Президента України, який намагався тримати ці питання на порядку денному у своїх офіційних та робочих візитах за кордон. У контексті міжнародної безпеки та територіальної цілісності Мінські домовленості залишалися основним механізмом врегулювання російсько-українського конфлікту. Крім того, діяльність України в рамках міжнародних інституцій була спрямована на те, щоб зосередити увагу міжнародної спільноти (зокрема ООН, Міжнародного Суду, ОБСЄ, Ради Європи) на цьому питанні. У лютому 2017 року під час свого головування в Раді Безпеки ООН Україні вдалося привернути увагу до конфліктів у Європі.

2017 рік у порівнянні з попереднім періодом можна вважати роком посилення і продуктивних відносин між Україною та ЄС. Президент України двічі відвідав столицю ЄС (у червні з двостороннім візитом та в листопаді для участі у 5-му саміті Східного партнерства). Прем'єр-міністр України також здійснив два візити до Брюсселя (у лютому та грудні).

Співпраця України з НАТО була активною на всіх рівнях. У липні 2017 р. надзвичайно важливою подією стало призначення В. Пристайка головою місії України при НАТО, що підтвердило серйозність намірів України щодо подальшої стратегії зближення. Ще одним важливим політичним кроком стало засідання Комісії Україна – НАТО в Києві за участі Генерального секретаря НАТО та Президента України (у липні).

Протягом року велися переговори з Туреччиною та Ізраїлем щодо укладення угод про вільну торгівлю. Відбувся ряд двосторонніх (з Албанією, Угорщиною, Білоруссю, Литвою, Південною Кореєю) та міжнародних економічних форумів (з Канадою та Грузією) за участі керівництва України. Доволі активними були й спільні міжурядові комісії (зокрема, з Молдовою, Білоруссю, В'єтнамом, Саудівською Аравією) (Ukrainian Prism, 2018).

У 2018 р. напрямок європейської та євроатлантичної інтеграції традиційно доповнюється високим рівнем координації. У жовтні Указом Президента України № 298/2018 «Про щорічні національні програми під егідою Комісії Україна-НАТО» було запропоновано новий порядок розробки та оцінки річних національних програм. 27 червня 2018 року в Копенгагені (Данія) українською стороною спільно з європейськими партнерами була організована друга міжнародна конференція з реформ в Україні. У рамках економічної дипломатії на базі дорадчо-консультативного органу «Офіс просування експорту» при Мінекономіки створено державний орган «Офіс просування експорту України», який у грудні 2018 року розпочав самостійну роботу з підтримки українського бізнесу та сприяння українському експорту.

19 грудня набув чинності новий закон «Про дипломатичну службу України», положення якого впливають на деякі аспекти побудови міжінституційного співробітництва та узгодження позицій. Зокрема, відповідно до положень цього Закону, Надзвичайний і Повноважний Посол України є вищим офіційним представником України за кордоном, який також здійснює керівництво та контроль за всіма представниками держави, які відвідують країну з офіційними цілями. Одним із важливих кроків 2018 року стала ініціатива Президента України щодо закріплення в Конституції України її стратегічного курсу на повноправне членство в ЄС і НАТО. У листопаді, після позитивного розгляду Конституційного Суду України, ВРУ 331 голосом підтримала у першому читанні законопроект № 9037 «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу України на повне членство в Європейському Союзі та НАТО»).

Угода про асоціацію залишається ключовим стратегічним документом у середньостроковій перспективі для відносин Україна-ЄС. Крім того, у грудні 2018 року Рада асоціації Україна-ЄС вперше ухвалила рішення про можливий перегляд Угоди про асоціацію в окремих галузях, що загалом відкриває нові горизонти для України на шляху до європейської інтеграції. Підписаний у жовтні 2018 року Указ Президента про «Річні національні програми під егідою Комісії України НАТО» запускає нові підходи до визначення цілей і завдань, їх реалізації та звітності, що, у свою чергу, може продемонструвати спроби стратегічного перегляду шляхів просування євроатлантичної інтеграції.

За результатами експертних оглядів зовнішньої політики країни за 49 напрямками, Україна займає активну позицію, постійно нарощує та диверсифікує офіційні контакти, удосконалює інструменти зовнішньої політики. У 2018 році стосунки України з Угорщиною були досить проблематичними. Діяльність України в Чорноморському регіоні була безрезультатною, оскільки концентрувалася лише на проблемах Криму та Азовського моря. Недостатньо активною була українська влада щодо Європейського енергетичного співробітництва, Вишеградської групи (як міжнародної ініціативи) та співпраці з українською діаспорою. Низький рівень активності України інколи можна пояснити несприятливою динамікою двосторонніх відносин та відсутністю зацікавленості з боку протилежної сторони (Ukrainian Prism, 2019).

Незважаючи на зміну урядової команди в 2019 році, основні стратегічні напрямки зовнішньої політики країни, які сформувалися за останні п'ять років, не зазнали серйозних змін. У 2019 році Брюссель запропонував важливе посередництво в тристоронніх переговорах ЄС-Росія-Україна щодо договору про транзит російського газу через Україну відповідно до стандартів ЄС, який був узгоджений наприкінці року.

У 2019 році ключові результати співпраці Україна-НАТО стосувалися внутрішнього виміру адаптації реформ, забезпечення фінансової та консультативної допомоги та збереження солідарності між членами Альянсу при підтримці України у протидії російській агресії. За результатами засідання Спільної робочої групи Україна-НАТО у грудні підписано оновлену версію Дорожньої карти Україна-НАТО з питань оборонного та технічного співробітництва.

Україна не завершила процес приєднання до Центру передового досвіду з енергетичної безпеки НАТО, хоча це було метою урядової програми на 2018 рік. До кінця 2019 року не було прийнято рішення про те, як розблокувати Комісію Україна-НАТО, яка блокується Угорщиною. У 2019 році було досягнуто значних результатів у протидії російській агресії, а також у закріпленні міжнародної підтримки територіальної цілісності та суверенітету України. Притягнення Росії до відповідальності в міжнародних судах було окремою тенденцією у протидії агресії, яка мала значні позитивні досягнення у 2019 році.

Висновки. Нова політична команда приділила значну увагу економізації зовнішньої політики як на рівні політичних заяв, так і на рівні планів і дій уряду, зокрема щодо покращення умов торгівлі з ЄС,

відновлення торгових преференцій США, розвитку економічного співробітництва з Китаєм. Наприкінці року було збільшено квоти на безмитне імпортування м'яса птиці українськими експортерами до країн ЄС. У жовтні США відновили торгові преференції для переважної більшості українських товарів, які були вилучені з Генеральної системи преференцій США у 2018 році. Угода про вільну торгівлю з Ізраїлем була підписана у 2019 році (січень), але Ізраїль ще не ратифікував її через внутрішньополітичні події (Ukrainian Prism, 2020).

Отже, ключовими орієнтирами України в сучасних міжнародних відносинах є здійснення відкритого, послідовного, вираженого й передбаченого зовнішньополітичного курсу і прагнення до рівноправного співробітництва з усіма зацікавленими партнерами.

Shevchenko B. Ukraine in international relations 2014–2019

The article examines the international relations of Ukraine during 2014–2019, as one of the important processes and stages of development of countries in the XXI century, where against the background of globalization the level of international cooperation deserves special attention. In the context of the evolution of international relations, the influence on the formation of Ukraine's foreign policy in 2014–2019 is considered and its behavior in the international arena is analyzed. The influence of hybrid wars on the development of international processes and on the current political course of Ukraine, which identified the main trends in international relations in the XXI century, is analyzed. The modern foreign policy course of Ukraine and its choice of corresponding values and tendencies concerning the decision of own, European and global problems are described. The results of Ukraine's foreign policy for the period 2014–2019 were evaluated and it was established that the key guidelines of Ukraine in modern international relations are the implementation of an open and consistent foreign policy course. The positive consequences of the implementation of the Ukraine-EU Association Agreement have been studied. It is established that the progress of the implementation of the Association Agreement in 2020 is 54%. It is determined that the greatest progress during the entire period of implementation of the Association Agreement has been achieved in such areas as: political dialogue, national security and defense; justice, freedom, security and human rights, etc.

Key words: foreign policy, European integration, Euro-Atlantic integration, EU, Association Agreement.

Література:

1. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова КМУ від 25 жовтня 2017 р. № 1106/ Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2021).
2. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 № 1678-VII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/1678-18> (дата звернення: 25.10.2021).
3. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part. Official EN Journal of the European Union. 2014. URL : https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf (дата звернення: 25.10.2021).
4. European integration portal. Report on implementation of the Association Agreement between Ukraine and the European Union 2015–2020. 2020. URL : https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/aa_implementation_report_2015-2020_eng_final.pdf (дата звернення: 25.10.2021).
5. Integration within Association: Dynamics of the EU-Ukraine Agreement Implementation. "Civic Synergy" Project. International Renaissance Foundation with support of the EU. 2019. URL : <https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Integratsiya-u-ramkah-asotsiatsiyi-dynamikavykonannya-Ugody-mizh-Ukrayinoyu-i-YES-3-e-vydannya-1.pdf> (дата звернення: 25.10.2021).
6. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2015. Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Maksak H., Shelest H., Koval N., Koval M. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 2016. 172 p.
7. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2016. Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Maksak H., Shelest H., Koval N., Koval M. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 2017. 202 p.

8. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2017. Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Maksak H., Shelest H., Bureiko N., Koval N., Koval M. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 2018. 224 p.
9. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2018. Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Bureiko N., Koval M., Maksak H., Shelest H. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 2019. 250 p.
10. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2019. Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Bureiko N., Maksak H., Shelest H. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 2020. 382 p.

References:

1. Pro vykonannya Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnyimi derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony (2017)[On the implementation of the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their member states, of the one part, and Ukraine, of the other part] : Postanova KMU vid 25 zhovtnia 2017 r. № 1106/ Verkhovna Rada Ukrainy, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF> [in Ukrainian].
2. Pro ratyfikatsiiu Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnyimi derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony (2014)[On the ratification of the Agreement on the Association of Ukraine between Ukraine, from one side, and the European Union, the European Union, the European Union of Atomic Energy and the other member states, from the other side] : Zakon Ukrainy vid 16.09.2014 № 1678-VII / Verkhovna Rada Ukrainy, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1678-18> [in Ukrainian].
3. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part (2014). Official EN Journal of the European Union, available at: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf [in English].
4. European integration portal (2020). Report on implementation of the Association Agreement between Ukraine and the European Union 2015-2020, available at: https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/aa_implementation_report_2015-2020_eng_final.pdf [in English].
5. Integration within Association: Dynamics of the EU-Ukraine Agreement Implementation (2019). "Civic Synergy" Project. International Renaissance Foundation with support of the EU, available at: <https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Integratsiya-u-ramkah-asotsiatsiyi-dynamikavykonannya-Ugody-mizh-Ukrayinoyu-i-YES-3-e-vydannya-1.pdf> [in English].
6. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2015. (2016). Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Maksak H., Shelest H., Koval N., Koval M. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 172 p. [in English].
7. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2016. (2017). Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Maksak H., Shelest H., Koval N., Koval M. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 202 p. [in English].
8. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2017. (2018). Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Maksak H., Shelest H., Bureiko N., Koval N., Koval M. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 224 p. [in English].
9. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2018. (2019). Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Bureiko N., Koval M., Maksak H., Shelest H. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 250 p. [in English].
10. Ukrainian Prism: Foreign Policy 2019. (2020). Analytical study. Foreign Policy Council "Ukrainian Prism" / editors: Bureiko N., Maksak H., Shelest H. Friedrich Ebert Foundation, Office in Ukraine. Kyiv, 382 p. [in English].

Стаття надійшла до редакції 09.11.2021

Стаття рекомендована до друку 17.11.2021

УДК 343.4

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248143](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248143)

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СТАНУ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ВИДОБУТКУ ДОРОГОЦІННОГО КАМІННЯ ОРГАНОГЕННОГО УТВОРЕННЯ

Пустовойтова Я. В.,

оперуповноважений

Головного управління Національної поліції в Київській області

ORCID ID: 0000-0003-2838-4491

udaffchik@gmail.com

У статті на підставі аналізу низки нормативних документів, які встановлюють особливий порядок використання надр, здійснено спробу вирішення проблеми протидії незаконному видобутку дорогоцінного каміння органічного утворення шляхом легалізації такої діяльності. Вказано, що серед злочинів, що посягають на природні ресурси країни, найбільш латентним, а тому найменш дослідженим є саме цей вид кримінальних правопорушень.

У публікації надано поняття бурштину, вказано, в чому полягають обов'язки користувачів надр, а також визначені основні вимоги під час розробки родовищ корисних копалин та основні вимоги в галузі охорони надр. Розкрито процедуру та детально охарактеризовано отримання права користування надрами для видобування корисних копалин, зокрема починається вона з розроблення відповідно до чинного земельного законодавства проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки для видобування корисних копалин, проведення експертизи та оцінки розвіданих запасів корисних копалин в порядку, установленому Державною комісією України по запасах корисних копалин, отримання єдиного дозволу на користування надрами після погодження цього питання з компетентними органами, затвердження проекту розробки родовища корисних копалин, отримання земельної ділянки для користування надрами та завершується в момент державної реєстрації речового права на відповідну земельну ділянку.

Визначено соціально-економічні та юридичні чинники виникнення проблеми незаконного видобутку бурштину. Досліджені спроби законодавця врегулювати питання видобутку бурштину від його незаконного промислу шляхом розробки численних законопроектів, видання указів і розпоряджень. Виявлено їх недоліки й позитивні риси. Зазначені соціально-економічні та юридичні передумови незаконному видобутку дорогоцінного каміння органічного утворення.

Ключові слова: надра, корисні копалини, бурштин, нелегальний видобуток.

Постановка проблеми. Серед злочинів, що посягають на природні ресурси країни, найбільш латентним, а тому, на наш погляд, найменш дослідженим є такий вид кримінального правопорушення, як незаконний видобуток дорогоцінного каміння органічного утворення. Офіційна статистика не повною мірою відображає масштаби злочинності, яка у більшості випадках поєднується з його незаконним обігом, контрабандою за межі держави, іншими, більш тяжкими злочинами. Крім цього, існують і такі соціально-економічні та юридичні передумови, як заплутане правове регулювання, складність отримання спеціальних дозволів, неглибоке залягання від земної поверхні продуктивних шарів бурштину, водночас важка соціально-економічна ситуація в бурштиноносному регіоні (безробіття, зниження рівня життя населення, нехтування вимогами екологічної безпеки, підвищення рівня захворюваності в результаті недотримання техніки безпеки й важких умов праці), відсутність державного контролю, розвиток корупційних схем покривання видобутку й реалізації бурштину та, як наслідок, складна криміногенна ситуація [1, с. 111].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у наукове забезпечення розслідування злочинів проти довкілля внесли вчені-криміналісти та процесуалісти: Ю.П. Аленін, В.Д. Басай, В.П. Бахін, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, В.О. Коновалова, Є.Д. Лук'янчиков, О.В. Одерій, М.А. Погорецький, В.В. Тищенко, П.В. Цимбал, С.С. Чернявський, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітько та багато інших.

Ученими з різних позицій досліджені питання особливостей технології видобутку бурштину; способів вчинення та розслідування цього виду кримінальних правопорушень, протидії порушенням правил охорони або використання надр тощо. Проте сьогочасні реалії та прийняті зміни в законодавстві, посилення кримінальної відповідальності за використання янтароносних надр потребують подальшого наукового опрацювання та осмислення зазначених проблем.

Метою статті є аналіз проблеми сучасного стану протидії незаконному видобутку дорогоцінного каміння органогенного утворення.

Виклад основного матеріалу. Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння (стаття 1 Кодексу України про надра). Складовою частиною надр є корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. Віднесення корисних копалин до загальнодержавного або місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища (стаття 6 Кодексу України про надра) [2].

Корисні копалини належать до непоновлюваних природних ресурсів, геологічна швидкість утворення або акумуляції яких є значно меншою, ніж швидкість їх споживання людиною. Це зумовлює їх високу вартість, викликає інтерес злочинців, а ситуація у сфері їх видобутку та реалізації, зокрема в даний час, має кримінальний характер і є досить складною.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення» від 12 грудня 1994 року № 827 (у редакції від 9 вересня 2020 року № 826) до корисних копалин, як ювелірну сировину (дорогоцінне каміння), віднесено бурштин [3], тобто природні мінерали речовини органічного та неорганічного походження, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки. Бурштин і перли в сировині, необробленому та обробленому вигляді відповідно до пункту 3 статті 1 Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» визначаються як дорогоцінне каміння органогенного утворення [4].

Проте, на відміну від перл, бурштин відноситься до корисних копалин загальнодержавного значення [3], а тому за його незаконне видобування як дорогоцінного каміння органогенного утворення загальнодержавного значення встановлено кримінальну відповідальність за статтею 240¹ КК України [5].

Слово «бурштин» походить від німецького «bernstein» – камінь, що горить [6], неймовірно, але факт: раніше бурштином опалювали оселі.

Бурштин (сукциніт, янтар, бурштинова руда, боденштейн, амбер) – це викопна скам'яніла смола древніх вимерлих переважно хвойних дерев що утворилася 45-50 млн. років тому, яка в процесі фосилізації втратила більшу частину летючих компонентів. За міжнародною мінералогічною термінологією бурштином прийнято називати скам'янілу смолу з вмістом сукциніту (від латинської назви сосни, що росла в далекому минулому на території сучасної Прибалтики), все інше – бурштиноподібні смоли. Приблизно 45-50 млн. років тому відбулося значне потепління і зволоження клімату, що викликало рясне смоловиділення дерев. Річки і струмки поступово вимивали затверділі грудки смоли із землі і зносили їх у гирло великої річки, що впадала в древнє море. В інші місця на території Європи бурштин був занесений під час руху льодовика в останній льодовиковий період [7]. Бурштин – збірне поняття окам'янілої викопної смоли хвойних дерев, незалежно від походження будови й властивостей. Колір бурштину переважно жовтий та оранжевий, трапляються різновиди червоного, коричневого, чорного, а також блакитного кольорів і безбарвні. Блиск бурштину – скляний. За ступенем прозорості бурштин поділяють на прозорий, напівпрозорий і непрозорий. Розміри індивідів бурштину змінюються в межах від 0,1 до 50 см. Переважно це слабообкатані зерна округлої або плоскої форми.

Згідно з Інструкцією із застосування «Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ бурштину» від 5 лютого 2003 року № 155/7476, затвердженої наказом Державної комісії України по запасах корисних копалин при Міністерстві екології й природних ресурсів України від 10 лютого 2003 року № 29, бурштин – це збірний термін, який поєднує різновиди викопних смол, придатних для використання в ювелірно-виробничій, хімічній, фармацевтичній й в інших галузях виробництва. Серед викопних окам'янілих смол за фізико-механічними і хімічними властивостями виділяють три групи:

- тугоплавкі, грузлі викопні смоли, що містять до 8% бурштинової кислоти (сукцинїт, руменїт, бирміт, симетїт);
- тендітні викопні смоли буровугільних шарів (ретинїт, геданїт, чемоїнїт);
- м'які легкоплавкі викопні смоли четвертинного віку (копал, амбрїт).

Термін «бурштин» стосується саме різновидів викопаних смол складу C₄₀H₆₄O₄, використовуваних у ювелірно-виробничій галузі: сукцинїта, руменїта, бирміта, симетїта, ретинїта, геданїта, чемоїнїта, глесїта. Причому Експертно-кваліфікаційна комісія Міжнародної бурштинової асоціації (Expert Commission on Qualification of the international amber association (IAA)) рекомендує використовувати термін «бурштин» як синонім терміна «сукцинїт» [8].

Україна посідає друге місце у світі по запасах бурштину-сукцинїта, який характеризуються:

- найвищим у світі відсотком бурштину ювелірної якості в покладах (співвідношення ювелірного й технічного бурштину становить 24 і 76%);
- високою часткою знаходження великих кускових фракцій ювелірної якості (розміром більш 50 см.);
- невеликою глибиною залягання (2-7 м);
- видобутком дешевше на 20-40% у порівнянні з іншими країнами (наприклад, з Литвою) [9].

Відповідно до частини 1 статті 13 Кодексу України про надра України правом надрокористування, зокрема видобуванням корисних копалин можуть бути наділені підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи, якщо вони:

1. Погодили із відповідною радою питання про надання земельної ділянки для видобування корисних копалин (частина 6 статті 16 Кодексу України про надра). Аналіз цієї вимоги під кутом положень земельного законодавства дозволяє стверджувати, що в цьому випадку мається на увазі розроблення відповідно до чинного законодавства проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки для видобування корисних копалин (частини 1–4 статті 123 Земельного Кодексу України (далі ЗК).

Слід зазначити, що це правило не поширюється на випадки, коли:

1) в наданні земельної ділянки немає потреби (наприклад, такої потреби немає, якщо йдеться про землевласників і землекористувачів, які планують здійснювати користування надрами відповідно до положень статті 23 Кодексу України про надра);

2) користування надрами здійснюється на умовах угод про розподіл продукції, укладених відповідно до ЗУ «Про угоди про розподіл продукції» (частина 6 статті 16 Кодексу України про надра). В останньому випадку базовим документом є сама угода про розподіл продукції.

2. Отримали єдиний дозвіл на геологічне вивчення бурштиноносних надр з подальшим його видобуванням (крім землевласників і землекористувачів, які здійснюють видобування корисних копалин у межах наданих їм земельних ділянок) після погодження цього питання з компетентними органами. Спеціальні дозволи на користування надрами надаються переможцям аукціонів строком дії на 5 років.

3. Отримали обмежену площу земельної ділянки для користування надрами, на яку надається спеціальний дозвіл на геологічне вивчення бурштиноносних надр, у тому числі дослідно-промислово розробку родовищ із подальшим видобуванням бурштину (промисловою розробкою родовищ), до 10 га (крім землевласників і землекористувачів, які здійснюють користування надрами на підставі положень статті 23 КпН України). Такий висновок впливає з приписів частини 2 статті 18 КпН України, в якій визначено, що земельні ділянки для користування надрами, крім випадків, передбачених статтею 23 КпН України, надаються користувачам надр після одержання ними спеціальних дозволів на користування надрами. У частині 4 статті 66 ЗК України передбачено надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, після оформлення в установленому порядку прав користування надрами і відновлення земель згідно із затвердженим відповідним робочим проєктом землеустрою на раніше відпрацьованих площах у встановлені строки.

Наразі надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних з користуванням надрами, провадиться в порядку, встановленому статтями 122 і 123 ЗК України. Будь-яке речове право на земельну ділянку (в тому числі й отримане з метою користування надрами) *виникає* не з моменту прийняття відповідного рішення компетентним органом (органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування), а з *моменту державної реєстрації цього права* (стаття 125 ЗК України).

Таким чином, за загальним правилом процедура отримання права користування надрами для видобування корисних копалин *починається* з розроблення відповідно до чинного земельного законодавства проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки для видобування корисних копалин, проведення експертизи та оцінки розвіданих запасів корисних копалин у порядку, установленому Державною комісією України по запасах корисних копалин, отримання єдиного дозволу на користування надрами після погодження цього питання з компетентними органами, затвердження проєкту розробки родовища корисних копалин, отримання земельної ділянки для користування надрами та *завершується* в момент державної реєстрації речового права на відповідну земельну ділянку.

При цьому застосовується обладнання, яке пройшло відповідно до закону обов'язкову сертифікацію, інакше передбачена адміністративна відповідальність за статтею 58¹ КУАП України.

У частині 2 статті 24 КпН України встановлено, що *користувачі надр зобов'язані*: використовувати надра відповідно до мети, для якої їх було надано; забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання та охорону надр; забезпечувати безпеку людей, майна та навколишнього природного середовища; приводити земельні ділянки, порушені при користуванні надрами, в стан, придатний для подальшого їх використання у суспільному виробництві; надавати та оприлюднювати інформацію про загальнодержавні та місцеві податки і збори, інші платежі, а також про виробничу (господарську) діяльність, необхідну для забезпечення прозорості у видобувних галузях, відповідно до порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України; виконувати інші вимоги щодо користування надрами, встановлені законодавством України та угодою про розподіл продукції.

У межах статті 53 КпН України законодавець визначає *основні вимоги під час розробки родовищ корисних копалин*, згідно з якими під час здійснення такої діяльності повинні забезпечуватися: застосування раціональних, екологічно безпечних технологій видобування корисних копалин і вилучення наявних у них компонентів, що мають промислове значення, недопущення наднормативних втрат і погіршення якості корисних копалин, а також вибіркового відпрацювання багатих ділянок родовищ, що призводить до втрат запасів корисних копалин; здійснення дорозвідки родовищ корисних копалин та інших геологічних робіт, проведення маркшейдерських робіт, ведення технічної документації; облік стану і руху запасів, втрат і погіршення якості корисних копалин, а також подання до статистичних та інших державних органів встановленої законодавством звітності; недопущення псування розроблюваних і сусідніх з ними родовищ корисних копалин в результаті проведення гірничих робіт, а також збереження запасів корисних копалин родовищ, що консервуються; складування, збереження та облік корисних копалин, а також відходів виробництва, що містять корисні компоненти і тимчасово не використовуються; раціональне використання розкривних порід і відходів виробництва; безпечне для людей, майна і навколишнього природного середовища ведення робіт.

Під час розробки родовищ корисних копалин та переробки мінеральної сировини має забезпечуватися також додержання інших вимог, передбачених законодавством про охорону навколишнього природного середовища (частина 3 статті 53 КпН України).

У статті 56 КпН України встановлено, що *основними вимогами в галузі охорони надр є*: забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр; додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користуванні і недопущенні самовільного користування надрами; раціональне вилучення і використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних із користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд; охорона родовищ корисних копалин від затоплення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку; запобігання необґрунтованій та самовільній забудові площ залягання корисних копалин і додержання встановленого законодавством порядку використання цих площ з іншою метою; запобігання забрудненню надр при підземному зберіганні нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захороненні шкідливих речовин і відходів виробництва, скиданні стічних вод; додержання інших вимог, передбачених законодавством про охорону навколишнього природного середовища.

Згідно з даними державного науково-виробничого підприємства «Геоінформ України», яке оприлюднює на своєму сайті реєстр спецдозволів, протягом 2014 – 2018 років в Україні видано лише 12 дозволів на видобуток бурштину. Слід зауважити, що активність нелегальних копачів бурштину прямо пропорційна коливанням цін на бурштин на світових ринках [10].

В Україні наразі передбачена відповідальність за незаконне видобування, збут, придбання, передачу, пересилання, перевезення, переробку бурштину. Проте на сьогодні рівень відповідальності за таке кримінальне правопорушення надзвичайно низький. Також Кодекс законів про адміністративну відповідальність було доповнено статтею 58¹ «Порушення вимог щодо видобутку корисних копалин», за якою передбачаються штрафи за видобування корисних копалин із використанням обладнання, яке не пройшло відповідно до закону обов'язкову сертифікацію. Так само прийнято нову редакцію статті 206 «Протидія законній господарській діяльності»; посилення кримінальних санкцій за порушення правил охорони надр, особливо за недотримання вимог рекультивації земель; умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи його видобування, передбачено статтею 254 КК.

Слід зазначити, що Верховна Рада України з метою упорядкування видобутку бурштину в Україні та посилення кримінальної відповідальності за використання янтароносних надр розглядала декілька законопроектів, серед яких – проекти Законів України «Про бурштин» від 29 грудня 2009 року № 5497, «Про особливості видобутку бурштину-сирцю на родовищах і проявах, які не

мають промислового значення» від 10 грудня 2014 року № 1351, «Про видобування та реалізацію бурштину» від 26 грудня 2014 року № 1351-1 та «Про старательську діяльність» від 04 вересня 2015 року № 3035 тощо. Зокрема, 23 квітня 2015 року в першому читанні прийняла законопроект № 1351-1 «Про видобування та реалізацію бурштину», який був спрямований на створення сприятливих умов для розвитку в Україні нової галузі економіки, пов'язаної з видобуванням, реалізацією та обробкою бурштину, на залучення у цю галузь інвестицій і нових технологій. Законопроект також був покликаний припинити незаконний видобуток бурштину в Україні, забезпечити охорону навколишнього середовища під час видобування бурштину та рекультивациі порушених земель. Однак **7 лютого 2017 року** парламент відхилив цей проєкт. Проте **16 лютого 2017 року** набрала чинності постанова КМ № 1063 «Деякі питання реалізації пілотного проєкту рекультивациі земель лісгосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину». Проте цей нормативний документ розв'язував лише одну з проблем – відновлення земель лісгосподарського призначення, утім, це завдання покладалося лише на державні підприємства.

До цієї проблеми повернулись у 2019–2020 роках, знов шляхом внесення змін до законодавства про видобуток бурштину й інших корисних копалин. Зміни торкнулись Кодексу України про надра, Податкового кодексу України, Земельного кодексу України, Кримінального кодексу України. Однак незаконний видобуток бурштину не припинився.

Висновки. Отже, в сучасних умовах прозорість, законність і відповідальність – основне, що потрібно на такому етапі розв'язання проблеми видобування дорогоцінного каміння органогенного утворення. Вважаємо, зокрема, за необхідне продовження науково-дослідних робіт у напрямі вироблення дієвих практичних рекомендацій з розслідування незаконного видобутку бурштину як екологічного злочину, пов'язаного з порушенням правил охорони або використання надр шляхом незаконного видобутку корисних копалин загальнодержавного значення, а саме дорогоцінного каміння органогенного утворення, зокрема у структурі окремої криміналістичної методики.

Pustovoitova I. Problems of the current state of control of illegal extraction of precious stones of organogenic formation

In the article the decision of problem of counteraction to the illegal booty of jewels of organogenic formation is presented by his legalization and analysis rows of normative documents that set the special order of the use of bowels of the earth for this aim. It is indicated that among crimes that trench upon the natural resources of country, most latent, and to the volume, the least investigational is exactly this type of criminal offence. The concept of amber is given in a publication, and it is indicated in what the duties of users of bowels of the earth, and also the certain basic requirements during working mine of minerals and the basic requirements, consist in industry of guard of bowels of the earth Procedure is exposed and in detail taking title of sing the bowels of the earth is described for mining, in particular, she is begun with development in accordance with the current landed legislation of project organization of the use of land in relation to talk in of lot land for mining, realization of examination and estimation of the found out supplies of minerals all right established by the State Commission of Ukraine for Mineral Resources, obtaining a single subsoil use permit after coordination with the competent authorities, approval of the project for the development of a mineral deposit, obtaining land for subsoil use and ends at the time of state registration of property rights to the land.

Socio-economic and legal factors of the problem of illegal amber mining are determined. The attempts of the legislator to regulate the issue of amber mining from its illegal fishing by developing numerous bills, issuing decrees and orders have been studied. Their shortcomings and positive directions are revealed. The socio-economic and legal preconditions for illegal extraction of precious stones of organogenic formation are indicated.

Key words: subsoil, minerals, amber, illegal mining.

Література:

1. Сурілова О.О. Правове регулювання видобутку бурштину. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. / голов. ред. М. В. Афанасьєва ; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Гельветика, 2018. Т. 21. С. 111–119
2. Кодекс України про надра : Закон України від 27 лип. 1994 р. № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 2. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення. *Постанова Кабінету Міністрів України* № 827 від 12 груд. 1994 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-94-%D0%BF#Text>.

4. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними : Закон України від 18 листоп. 1997 р. № 637/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80#Text_
5. Кримінальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповн. становм на 2 серп. 2016 року: (офіц. текст). Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2016. 212 с.
6. Історія, що застигла в камені: все про сонячний бурштин. URL : https://gold.ua/ua/jewellery-articles/istoriya-zastyvshaya-v-kamne-vsyo-chto-vy-hoteli-znat-o-solnechnom-yantare_
7. Діагностика та експертиза бурштину URL : <https://inconsulting.com.ua/uk/gemologchna-ekspertiza/diagnostyka-ta-ekspertyza-burshtynu.html>.
8. Інструкція по застосуванню Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр до родовищ бурштину від 5 лютого 2003 р. № 155/7476, затверджена наказом Державної комісії України по запасах корисних копалин при Міністерстві екології й природних ресурсів України від 10 лютого 2003 року № 29 URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0155-03/page>.
9. LEXLIGA Law Firm. Причини «бурштинової історії». URL : http://lexliga.com/ua/novosti/prichinyi-%C2%ABYantarnoj-istorii%C2%BB_
10. Тестов П. Чорний бурштин. Які держоргани задіяні та що потрібно зробити, аби припинити нелегальний видобуток (Аналітична записка) URL : https://texty.org.ua/fragments/95763/Chornyj_burshtyn_Jaki_derzhorgany_zadijani_ta_shho-95763/.

References:

1. Surilova O. O.(2018) Pravove rehuliuвання vydobutku burshtynu. [Legal regulation of amber mining] Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia»./ holov. red. M. V. Afanasieva ; MON Ukrainy, NU «OluA». Odesa : Helvetyka, T. 21. S. 111–119. [in Ukrainian].
2. Kodeks Ukrainy pro nadra (1994) [Subsoil Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 27 lyp. 1994 r. № 132/94-VR // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 2 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukrainian].
3. Pro zatverdzhennia perelikiv korysnykh kopalyn zahalnoderzhavnoho ta mistsevoho znachennia (1994) [On approval of lists of minerals of national and local significance] // Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 827 vid 12 hrud. 1994 r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-94-%D0%BF#Texti>. [in Ukrainian].
4. Pro derzhavne rehuliuвання vydobutku, vyrobnytstva i vykorystannia dorohotsinnykh metaliv i dorohotsinnoho kaminnia ta kontrol za operatsiiamy z nymy (1997) [On state regulation of extraction, production and use of precious metals and precious stones and control over operations with them]: Zakon Ukrainy vid 18 lystop. 1997 p. № 637/97-VR. URL: : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80#Text>[in Ukrainian].
5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy (2016) [Criminal codex of Ukraine] : chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopovn. (ofits. tekst). K. : PALYVODA A.V., 212s. [in Ukrainian].
6. Istoriia, shcho zastyhla v kameni: vse pro soniachnyi burshtyn [A story frozen in stone: all about solar amber] URL: <https://gold.ua/ua/jewellery-articles/istoriya-zastyvshaya-v-kamne-vsyo-chto-vy-hoteli-znat-o-solnechnom-yantare>. [in Ukrainian].
7. Diahnostyka ta ekspertyza burshtynu [Diagnosis and examination of amber] URL: <https://inconsulting.com.ua/uk/gemologchna-ekspertiza/diagnostyka-ta-ekspertyza-burshtynu.html>. [in Ukrainian].
8. Instruksii po zastosuvanniu Klasyfikatsii zapasiv i resursiv korysnykh kopalyn derzhavnoho fondu naдр do rodovyshch burshtynu (2003) [Instructions for the application of the Classification of reserves and resources of minerals of the state fund of subsoil to amber deposits and examination of amber] № 155/7476, zatverdzhenoї nakazom Derzhavnoi komisii Ukrainy po zapasakh korysnykh kopalyn pry Ministerstvi ekolohii y pryrodnykh resursiv Ukrainy vid 10 liutoho 2003 roku № 29 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0155-03/page>. [in Ukrainian].
9. Lexliga Law Firm. Prychyny «burshtynovoi istorii» [Reasons for the «amber histor»]. URL: <http://lexliga.com/ua/novosti/prichinyi-%C2%ABYantarnoj-istorii%C2%BB>. [in Ukrainian].
10. Tiestov P. Chornyi burshtyn. Yaki derzhorgany zadiiani ta shcho potribno zrobyty, aby prypynyty nelehalnyi vydobutok [Black amber. What government agencies are involved and what needs to be done to stop illegal mining]. (Analychna zapyska) URL: https://texty.org.ua/fragments/95763/Chornyj_burshtyn_Jaki_derzhorgany_zadijani_ta_shho-95763/. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 09.11.2021

Стаття рекомендована до друку 18.11.2021

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ВХОДЖЕННЯ І СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Тараненко М. Г.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-4283-5757
taranenkonnn@gmail.com*

Тараненко М. М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського, інформаційного та адміністративного права
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-1594-5598*

У статті розглядається проблема формування й розвитку Великого князівства Литовського та правова оцінка становища завойованих литовцями українських земель. У розрізі поставленої проблеми автори детально аналізують основні етапи виникнення Литовської держави за часів князювання Міндовга, створення централізованої системи влади і заснування правлячої династії Гедиміновичів, активну експансіоністську зовнішню політику за часів князя Ольгерда. Зрозуміло, що особливий інтерес авторів викликає процес завоювання литовцями українських земель шляхом так званої «тихої експансії» та її головні наслідки, що відбулися в суспільно-політичному житті українського та литовського народів. У цьому контексті автори ґрунтовно аналізують процес асиміляції литовців українцями, які виявилися в державотворчому й культурному відношенні значно вище своїх завойовників. Литовці запозичують в українців православну віру, староруську мову, «Руська правда» стає головним джерелом права до прийняття Литовських Статутів. Унаслідок асиміляційних процесів литовці, які жили на українських землях забули, хто вони – литовці чи українці.

Поряд із позитивними явищами у статті аналізуються й негативні новації, запроваджені на теренах України в цей час: усунення від влади в Києві князів з династії Рюриковичів й прихід до неї представників литовської династії Гедиміновичів та створення, на відміну від Київської Русі, сильної централізованої Литовської держави.

У статті проаналізовано процес зміни правового становища українських земель-князівств, що опинилися в складі Великого князівства Литовського, на початковій стадії його формування й розвитку (широка автономія з елементами федералізму) та в період посиленої централізації великокняжої влади, називаються головні причини ліквідації автономного статусу удільних князівств і перетворення їх на намісництва Литовської держави у другій половині XV ст.

На думку авторів статті, Велике князівство Литовське, незважаючи на різні назви (Литовсько-Руська, Русько-Литовська держави та ін.), не було Українською державою.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, ВКЛ, Литовсько-Руська держава, князь, загарбання, приєднання, включення, федерація, автономія.

Постановка проблеми. Складні та багатогранні процеси історії українського державотворення завжди викликали і продовжують викликати підвищений інтерес вітчизняних дослідників, адже ця проблема є фундаментальною і визначальною для самоідентифікації української нації. Одним із

найбільш дискусійних і не до кінця з'ясованих науковцями за браком наявних джерел є період так званої литовсько-польської доби. Вважаємо, що саме цей етап вітчизняного державотворення отримав неоднозначні й суперечливі оцінки в проведених науковцями історико-правових дослідженнях. Не секрет, що після розпаду Радянського Союзу вчені новопроголошених на його теренах держав намагаються докорінно переглянути розроблені в радянський час тенденційні концепції виникнення Великого князівства Литовського і прагнуть встановити об'єктивні причини та роль українського, білоруського та литовського народів в його формуванні та розвитку цієї поліетнічної держави.

Аналіз наукових досліджень. Варто зауважити, що вітчизняні дослідники литовсько-польської доби в історії України мають у своєму розпорядженні доволі обмежену джерельну базу. Адже значна кількість важливих історичних документів була свідомо знищена польською владою за часів Речі Посполитої. Як наслідок, науковці мають змогу користуватися, зазвичай, білорусько-литовськими літописами та польськими хроніками, що не давало можливості у запропонованій статті розглядається проблема виникнення і розвитку Великого князівства Литовського, розкривається сутність так званої «тихої експансії» литовців на українських землях та її наслідки, що відбулися в суспільно-політичному житті литовського та українського народів. Автори статті дають правову оцінку становища українських земель в складі Литовської держави на початковій стадії її формування та розвитку та в період посиленої централізації великокняжої влади, пояснюють головні причини ліквідації литовської владою автономного статусу удільних українських князівств і перетворення їх на звичайні намісництва Великого князівства Литовського. У статті також приділена значна увага аналізу різноманітних концепцій походження Литовської держави та правового статусу в її складі українських земель, що знайшли своє конкретне відображення у працях сучасних українських, білоруських та литовських істориків.

Вітчизняні науковці усіляко намагались дати всебічний й ґрунтовний аналіз державотворчих процесів, що відбувались в зазначений період на території України. Перші спроби в цьому напрямку були здійснені у працях В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, П. Клепатського та ряду інших істориків. Більш предметне й змістовне дослідження даної проблеми було проведено В. Пашуто та Ф. Шабуньдо. В умовах незалежності України інтерес до даної тематики помітно зріс, внаслідок чого в останній час їй було присвячено чимало наукових розвідок вітчизняних дослідників: Н. Яковенко, В. Замлинського, В. Русиної, В. Ульяновського та інших, в яких розглядаються різні аспекти формування і розвитку Великого князівства Литовського.

Мета статті. На наш погляд, проблема правового статусу українських земель-князівств у складі цієї багатонаціональної держави і ролі українського народу в її становленні та розвитку залишається не до кінця з'ясованою і тому потребує особливої уваги дослідників. Саме висвітлення цієї проблеми є головною метою авторів пропонованої статті.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду Київської Русі, а згодом занепаду Галицько-Волинського князівства українські землі стали об'єктом загарбання сусідніх держав. Як наслідок, Галичина опинилась в складі Польщі й Угорщини. Волинь захопила Литва. Окрім цього, ще наприкінці XIII – на початку XIV ст. Угорщина заволоділа Закарпаттям, а в середині XVI ст. Буковина опинилась під владою Молдавського князівства.

За таких умов провідним державно-політичним центром Південно-Західної Русі залишився лише Київ, який з прилеглими до нього територіями став називатися «Руською землею». Не секрет, що Київ, як і раніше, залишався великою принадою для інших князів, бо продовжував бути якщо не політичним, то, принаймні, головним культурним та релігійним центром руських земель. Тому він став об'єктом напруженої боротьби і чвар, що виникали між удільними князями. За підрахунками українського історика С. Томашівського, протягом 100 років (з 1146 по 1246 рр.) у Києві правило 24 князя і було зафіксовано 47 князювань. При цьому один із князів (Рюрик Ростиславович) 7 разів обіймав київський престол, п'ятеро правило по 3 рази, а восьмеро – по 2 рази кожен. Цікаво, що 35 князювань тривали менше 1 року (Shevchuk, Taranenko, 1999, p. 55).

Ця запекла боротьба за владу в Києві, а згодом розорення його монголо-татарами, безумовно, великою мірою послабили Київське князівство і не давали реальної можливості розвиватися в ньому процесам державотворення. Цією тимчасовою слабкістю Києва зуміла скористатися Литва, яка в числі перших почала реалізовувати свої загарбницькі задуми щодо цієї частини українських земель.

У цьому контексті постає цілком слушне питання: коли і яким чином литовські племена, що ще до середини XIII ст. жили родовим ладом, були данниками Русі і навіть не мріяли про свою власну політичну організацію, зуміли об'єднатися в єдину, сильну у військовому відношенні державу? Що примусило ці відсталі язичницькі племена швидкими темпами подолати етап консолідації і формування власної держави?

Однією з головних причин прискорених державотворчих процесів, що відбувались у литовців, була їх напружена боротьба проти німецьких хрестоносців Тевтонського ордену, що намагався

підкорити своїй владі місцеві прибалтійські племена. У ході цієї війни обов'язки лідера взяв на себе один із аукштайтських «старших» князів Міндовг. Саме він, прагнучи до об'єднання литовських земель, зумів підкорити інших князів, захопивши землі по верхній течії Німану. Переможені Міндовгом князі визнали його владу і залишилися княжити у своїх володіннях, але вже в ролі його васалів. Таким чином, Міндовг стає великим князем, а близько 1240 року під його орудою завершується утворення Великого князівства Литовського (далі ВКЛ), до складу якого увійшли: Аукштаїтія, Жемаїтія, частина Ятвягії та Західної Русі. За словами автора Галицько-волинського літопису, Міндовг став «самодержцем у всій землі Литовській» (Istoriya Ukrainy, 1997, с. 57).

Інтенсивне зростання Литовського князівства продовжується за часів правління великого князя Гедиміна (1316–1341 рр.). Добре подбавши про зміцнення своїх тилів, він почав розширювати свої володіння за рахунок білоруських земель. Цьому великою мірою сприяло те, що литовці в ході боротьби з хрестоносцями зуміли створити сильну військову організацію. Адже в Литовській державі стало незаперечним правилом: хто має землеволодіння, той повинен служити у війську; хто не виконує військову повинність, той позбавляється землі. Це правило поширювалося на всі верстви литовського суспільства. Ось чому Литва мала на той час велике, добре озброєне і організоване військо, в якому провідну роль відігравала важко-озброєна кіннота.

Після смерті Гедиміна його син Ольгерд, посівши батьківський престол в 1358 році, рішуче проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям» (Grushevskyj, 1991, с. 98). Під його керівництвом 50-х роках XIV ст. почалася литовська експансія на українські землі. Вона полегшувалась тим, що Золота Орда в цей час переживала період постійних феодалських міжусобиць і фактично розпалась на кілька окремих самостійних улусів. Скориставшись цією сприятливою нагодою, Ольгерд в 1355–1356 рр. поширив свою владу на Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р. захопив Київ і всю Київську землю (Shevcuk, Taranenko, 1999, с. 56).

Варто зауважити, що литовці легко здобули Київське князівство завдяки так званій «тихій експансії». Місцеве населення фактично піддалось їм без опору, прихильно зустрічаючи нову владу. Литовці викликали до себе симпатії, насамперед, тим, що вели боротьбу з монголо-татарами і могли бути надійними союзниками українців в боротьбі проти Золотої Орди, що на той час було їх найважливішою метою. У вирішальній битві між литовцями й ординцями, що відбулася в 1363 році на Синіх Водах (р. Синюха, притока Південного Бугу, або р. Сливовода, що на Вінничині) (Grushevskyj, 1991, с. 82), на боці литовців воювали також загони українських селян і міщан. Їх спільними зусиллями у цій битві було вщент розгромлене військо трьох ханів-братів Хачибєя, Котлубуга та Дмитра. «В сие лето, – зазначалося в Густинському літописі XVII ст., л– Ольгерд победи трёх царков татарских из ордами их, си ест, Котлубаха, Казчєя, Дмитра; и оттоли от Подоля изгна власть татарскую...» (Hresomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrainy, 2003: 43). Внаслідок цієї перемоги до Литовської держави остаточно відійшли Київщина та Поділля, і майже вся територія України була визволена від ненависного іга Золотої Орди.

Приєднавши до себе Південно-Західну та Західну Русь, Литовське князівство стало величезною багатонаціональною державою, найбільшою в тогочасній Європі. В ході завоювання українських земель Ольгерд та його прибічники проявили неабияку політичну мудрість. «Ми старини не рушаємо, а новини не уводимо» (Grushevskyj, 1990, с. 140), – постійно наголошували литовські правителі. Вони отримали довіру українців, насамперед, тим, що намагалися нічим не відрізнятись від місцевих можновладців. Шануючи звичаї та культурні надбання українського народу, литовці цілком свідомо переймали його культуру і намагалися практично використати ці здобутки в усіх сферах суспільного та державного життя.

Окрім цього, литовці запозичили в українців систему будівництва фортець, оборонних валів, ведення господарства. «Руська правда» у ВКЛ, як і в Київській Русі, стає головним джерелом розвитку правових відносин (Grushevskyj, 1991, с. 97). Варто наголосити, що провідну роль в литовському суспільстві починає відігравати й староруська мова, яка органічно увібрала в собі українську й білоруську говірки. Саме вона поступово стає офіційною державною мовою ВКЛ. Зазначимо, що навіть у Жмуді, яка відзначалася серед корінних литовських земель особливим національним консерватизмом, усі офіційні документи писалися староруською мовою, а місцеві чиновники повинні були обов'язково володіти нею. Така ситуація зумовлювалась тим, що споконвічні етнічні литовські землі після завоювання Білорусі та України у складі ВКЛ становили лише 1/10 частину його території (Polonska-Vasilenko, 1992, с. 312). Тому для переважної більшості населення Литовської держави саме староруська мова була рідною.

Як засвідчили наступні події, панівною у ВКЛ стає й православна віра. Литовці до приєднання українських та білоруських земель, як відомо, були язичниками. Проте спочатку литовські правителі (Любарт, Ольгерд, його сини), а згодом й переважна більшість населення ВКЛ усвідомили необхідність запровадження православної віри як офіційної державної ідеології. Наприкінці XV ст. лише

Трокська та Жмудська землі залишалися вірними своїм язичницьким традиціям (Polonska-Vasylenko, 1992, с. 313). Важливо, що правителі Литовської держави підтримували діяльність православної церкви, а в 1458 році домоглися відновлення в Києві митрополії, яка була підпорядкована безпосередньо Константинопольському патріархові (Chajkovskij, 2006, с. 104).

У контексті вищезазначеного наголосимо, що в процесі спільного співжиття в єдиній державі литовці, які після завоювання білоруських та українських земель, залишилися жити на них, поступово засвоювали кращі культурні надбання, народні традиції та звичаї місцевого населення. Як наслідок, через одне-два покоління вони були настільки асимільовані русичами, що мало чим відрізнялися від них. За словами М. Грушевського, литовці забули, що вони не українці, а литвини (Zamlynskyj, 1993, с. 135).

Варто наголосити, що входження більшості українських земель до складу ВКЛ не спричинило спочатку політичних змін у їхньому політико-адміністративному устрої. Як і раніше, продовжували існувати Київська і Волинська землі, межі яких майже повністю співпадали з кордонами колишніх удільних князівств Київської Русі. Подібна ситуація склалася й на Поділлі, де сформувався окремий уділ литовських князів Коріатовичів. На Чернігово-Сіверщині також виникло декілька невеликих удільних володінь. На цих землях князь Ольгерд посадив княжити своїх родичів. У Києві – свого сина Володимира, на Поділлі синів свого брата Коріата – Юрія, Олександра, Костянтина і Федора.

Усі українські землі, що опинилися в складі ВКЛ, вважалися власністю великокняжої династії Гедиміновичів. Водночас зазначимо, що вони зберегли доволі широку автономію. Такий статус українських земель був зумовлений тим, що великий литовський князь, як говориться у літописі, «увійшов у приязнь» з місцевими феодалами, скріплену традиційним давньоруським рядом. У відповідності з ним руські князі та бояри зобов'язувалися служити великому князю як васали, а князь, у свою чергу, давав обіцянку неухильно дотримуватися давніх руських прав і звичаїв та боронити українські землі від татарських нападів (Yakovenko, 1997, с. 59).

Із другої половини XIV і до початку 70-х років XV ст. провідну роль серед українських земель знову починає відігравати Київське князівство, яке вступає у смугу помітного державного відродження. В порівнянні з так званим домонгольським періодом межі Київської землі навіть збільшилися за рахунок приєднання до неї порубіжних округ сусідніх князівств та поступової колонізації південних степів. На думку О. Смолія та О. Гуржія, у Київському князівстві в цей час прослідковуються дві доволі суперечливі тенденції розвитку суспільно-політичних відносин. З одного боку, після завоювання його в 1362 р. Ольгердом воно втратило статус династичної спадщини Рюриковичів, а з іншого, незважаючи на залежність від Литви, продовжувала мати доволі широкі автономні права (Shevchuk, Taranenko, 1999, с. 60).

Дійсно, київський князь, ставши васалом великого литовського князя, в межах своїх володінь фактично зберігав усю повноту влади (судово-адміністративної, господарсько-фінансової, військової), йому підлягали старости, він здійснював керівництво місцевим військом, мав право надання земельних володінь своїм підлеглим, до нього апелював суд намісників. Варто додати, що про особливий, можна навіть сказати незалежний політико-правовий статус київських князів свідчила його титулатура: «Государь отчичь», «Божою милостью», «Князь великого князства своего Киевского» тощо (Yakovenko, 1997, с. 92).

У цьому контексті варто зауважити, що литовські правителі, незважаючи на свої обіцянки щодо «невведення новизни», все ж таки внесли доволі відчутні зміни в адміністративно-політичний устрій Київської землі. Як засвідчили наступні події, Велике князівство Литовське, на відміну від Київської Русі, відзначилося, передусім, значно вищим рівнем централізації влади, що була повністю сконцентрована в руках великого князя. Аналогічну форму правління литовські правителі застосовували і в межах підвладного їм Київського князівства. Іншою важливою литовською новацією, як зазначалося вище, було усунення від влади в Києві українських князів династії Рюриковичів і прихід до неї нової правлячої династії Гедиміновичів, перший представник якої – Володимир Ольгердович – княжив у Києві з 1362 р. по 1395 р. За словами В. Антоновича, Володимир започаткував «відомий своєю вірністю руській народності та православ'ю рід Олельковичів» (Antonovych, 1995, с. 543). За часи свого князювання він домогся значного зміцнення своєї влади, спираючись на місцевих землевласників-землян та на православну церкву. Цікаво, що Володимир навіть карбував власну монету. Гербом Київського князівства за його правління було зображення архістратига Михаїла, яке також було на зеленому полотнищі князівського прапора (Brajchevskij, 1993: 68; Shevchuk, Taranenko, 1999, с. 60; Yakovenko, 1997, с. 92, 97).

Проте у другій половині XV ст. правителі ВКЛ обрали курс на ліквідацію автономії українських земель. Першою жертвою на цьому шляху стала Волинь, яка в 1452 р. була перетворена на звичайну литовську провінцію. Така ж сама доля згодом спіткала й Київське князівство. Як відомо, ще наприкінці XIV ст. великий князь Вітовт, побоюючись зростаючої самостійності свого васала,

усунув від влади князя Володимира Ольгердовича і став управляти Києвом через своїх намісників. Із приходом до влади в Литві князя Казимира удільність Київського князівства відновлюється. За його дозволом в Києві в 1440 р. до влади повертаються нащадки Володимира Ольгердовича. Спочатку тут правив його син Олександр (Олелько) (1440–1454 рр.), а згодом син Олелька Семен (1455–1470 рр.). Вони намагалися проводити курс на відновлення широкої автономії своїх володінь, сприяли підвищенню авторитету православної церкви, патрунували Києво-Печерський монастир. Князювання Семена відзначалося активною зовнішньо-політичною діяльністю внаслідок укладення вдалих шлюбів своїх дітей з представниками литовської еліти та сусідніх держав, правителі яких вважали його цілком суверенним господарем своєї землі, а молдавські володарі навіть називали «царем Київським» (Yakovenko, 1997, с. 97; Zamlinskyj, 1993, с. 155). Семен Олелькович залишив по собі добру пам'ять в народі, відновивши Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, обдарував її «златом і сріблом, і сосудами церковними» та «в ній же сам був похований у гробниці, яку сам створив» (Verstyuk, 1997, с. 62).

Литовський князь Казимир, довідавшись про смерть Семена в 1470 р., вирішив назавжди покінчити з автономним статусом Київського князівства. Він направив до Києва свого намісника – багатого магната Мартіна Гаштольда, брата дружини покійного князя. Однак Семен мав прямих і законних спадкоємців – сина Василя та брата Михайла, кандидатура якого найбільш імпонувала киянам, які вважали литвина Гаштольда людиною не князівського походження. За свідченням польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, кияни двічі не пускали Гаштольда до свого міста, заявляючи, що, коли Казимир не поставить їм князем Михайла Олельковича, вони або загинуть, або знайдуть собі іншого – як не православного, то хоч католика (Grushevskij, 1990, с. 150). Цей факт виразно свідчить про відданість киян багатовіковій традиції князівського правління. Однак в 1471 р. литовським князем Казимиром з нею було покінчено остаточно. Кияни під загрозою застосування військової сили змушені були визнати владу Гаштольда. «І з цього часу в Києві, як свідчить літопис, престали бути князі, а замість князів стали воеводи» (Verstyuk, 1997, с. 63). За оцінкою І. Крип'якевича, саме скасування Казимиром Київського князівства означало кінець української автономії в складі Великого князівства Литовського (Круглякевич, 1992, с. 136).

У контексті поставленої нами проблеми зазначимо, що утворення та наступний розвиток ВКЛ викликає підвищений інтерес сучасних науковців України, Білорусі, Литви та Польщі. Із цього питання в 90-х роках минулого століття було проведено міжнародні «круглі столи», під час яких були озвучені різноманітні концепції походження Литовської держави.

Зокрема, в сучасній білоруській історичній науці, передусім, варто підкреслити так звану нову «романтичну» концепцію, один із фундаторів якої, М. Єрмолович, вважає, що саме білоруські землі (стародавня Литва та Новгородське князівство), не корінні литовці, а прашури білорусів (кривичі) стали головною об'єднуючою силою на початковому етапі формування ВКЛ.

Окрім «романтиків», серед білоруських істориків є також прибічники централістської концепції, згідно з якою визначальну роль у формуванні Литовської держави відіграли як білоруські, так і литовські феодалі, і тому державотворчий процес вони поділяють на два етапи: литовсько-руський (XIII–XIV ст. ст.) і білорусько-литовський (XV–XVI ст. ст.), залежно від того, представники якого народу – литовці чи білоруси – відігравали провідну роль у житті ВКЛ.

Однак представники офіційної концепції походження Литовської держави (Є. Новік, І. Качалов, Н. Новік та ін.) наголошують, що вона не могла бути ні білорусько-литовською, ні литовсько-білоруською. На їхню думку, ВКЛ – це поліетнічна держава чотирьох народів – білоруського, російського, українського та литовського (Novyk, 2012, с. 65–69).

Як бачимо, білоруськими вченими здійснено спробу відкинути тенденційну пропагандистську тезу про Московську державу як єдиний центр збирання східнослов'янських земель, а також домінуючу серед радянських науковців суб'єктивну думку про литовське загарбання білоруських і українських земель. Більше того, вони разом із литовськими колегами вирішили відновити вживання офіційної назви Литовської держави: Велике князівство Литовське (Білорусь), Руське (білоруське Подніпров'я й Україна), Жемайтівське (Литва).

Варто зауважити, що вітчизняні вчені також далеко не jednostrainно в оцінці входження українських земель до складу ВКЛ та їх державно-політичного статусу в складі цієї поліетнічної держави. У цьому зв'язку зазначимо, що литовсько-руський характер створення ВКЛ також визнавався українськими вченими. Зокрема, О. Єфіменко вважала, що цю державу можна назвати литовсько-руською, яка за складом свого населення з повним правом могла бути названа Західно-руською. За її словами, процес формування ВКЛ не обійшовся без насилля з боку литовців, але воно не набуло характеру завоювання (Efymenko, 1990, с. 90). М. Брайчевський також визнавав ВКЛ Литовсько-Руською державою, а Київське удільне князівство, що було в її складі до 1471 р., умовно назвав «другим українським королівством» (Brajchevskij, 1993, с. 68). Аналогічну позицію займають Н. Полонська-Василенко

(Polonska-Vasylenko, 1992, с. 305–346), П. Музиченко (Muzychenko, 2003, с. 67), Г. Трофанчук (Chajkovskyj, 2006, с. 94–96), А. Жуковський, О. Субтельний (Zhukovskij, Subtelnyj, 1992, с. 35) та ін. Ці вчені, визнаючи ВКЛ Литовсько-Руською державою, водночас акцентують увагу на її поліетнічному характері і вважають її спільним надбанням трьох народів: білорусів, литовців та українців.

Варто також зазначити, що правова оцінка входження українських земель до складу ВКЛ є доволі неоднозначною. Зокрема, прихильники концепції Литовсько-Руської держави переконані, що вона будувалася на принципах федерації, і тому українські землі були її повноправними суб'єктами. Зокрема, Р. Іванченко вважає, що Україна об'єдналася з Литвою на рівноправних засадах. На її думку, із входженням українських земель до складу Литви навіть утворилася нова держава – Литовське, Руське (Українське), Жемайтівське князівство, де українська, білоруська та литовська частини суспільства співіснували на рівних правах (Ivanchenko, 2006, с. 97). Подібну позицію, але не таку категоричну, із цього приводу займає й білоруський історик Є. Новік, який наголошує, що ВКЛ формувалося як монархія з елементами федералізму, де білоруські й українські землі зберігали відносну самостійність (Novuk, 2012, с. 80). Ідею федеративного устрою ВКЛ також підтримують Н. Яковенко (Yakovenko, 1997, с. 91), О. Бойко (Bojko, 2002, с. 98) та деякі інші дослідники.

Водночас значна частина вчених вважає, що федеративний статус українських земель в складі ВКЛ є дещо перебільшеним і тому дотримуються ідеї їх автономізму (І. Крип'якевич (Krypyakevych, 1992, р. 126), Ю. Терещенко (Tereshhenko, 1996, р. 286), В. Замлинський (Zamlynskyj, 1993, р. 138) та ін.). На їх думку, автономне становище українських земель в складі ВКЛ було довготривалим і було перервано лише в 1471 році після смерті останнього київського князя Семена.

Окрім цього, зауважимо, що окрема частина дослідників дотримується «компромісної» позиції щодо федеративного чи автономного статусу українських земель в складі ВКЛ. Зокрема, на думку Г. Трофанчука, і федерація, і автономія, як форми державного устрою ВКЛ, мали місце в процесі його історичного розвитку, відповідаючи певному періоду існування Литовської держави. Спочатку вона мала вигляд «держави держав», в якій кожна із земель зберігала доволі широку внутрішню автономію, більш схожу на федерацію. Інша ситуація склалася у XV–XVI ст.ст. з приходом до влади Вітовта та його наступників, коли перемогли сили жорсткої централістської орієнтації, внаслідок чого автономні права українських князівств були остаточно скасовані і вони були перетворені на звичайні намісництва ВКЛ.

Варто також зауважити, що переважна більшість вітчизняних істориків (В. Замлинський (Zamlynskyj, 1993, р. 134–144), В. Шевчук (Shevchuk, 1999, р. 64), Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна (Malyk, 1995, р. 32–35) та ін.) не схильні дотримуватися вище наведених концепцій і тому слідом за відомими українськими істориками М. Грушевським (Grushevskij, 1990, р. 140), Д. Дорошенком (Doroshenko, 1991, р. 114) та І. Крип'якевичем (Krypyakevych, 1992, р. 123) намагаються більш зважено оцінювати литовську добу в історії вітчизняного державотворення. Характеризуючи її в цілому позитивно, вони переконливо доводять, що, незважаючи на певну самостійність українських земель у складі ВКЛ, воно за своїм характером і змістом ніколи не було литовсько-руською, а тим більше українською державою. Пояснюючи таку позицію, науковці акцентують свою увагу, передусім, на великодержавній політиці литовських правителів щодо українських земель. Адже влада великого князя у ВКЛ була необмеженою, а держава занадто централізованою. Завдяки цьому великий князь мав змогу одноособово розпоряджатися військом, розподілом земельних угідь, керувати своїми намісниками на місцях. Після приєднання українських земель до Литви місцева еліта династії Рюриковичів була усунута від влади, яка зосередилася в руках представників литовської династії Гедиміновичів. Оскільки князі нової правлячої династії доволі близько жили з місцевими феодалами і нерідко проявляли свої автономістичні амбіції, великі литовські князі доволі жорстко і оперативно припиняли ці «сепаратистські» прояви. Врешті-решт, політика посиленої централізації ВКЛ закінчилася остаточною знищенням українських князівств і перетворенням їх на намісництва. Як зазначав І. Крип'якевич, таким чином литовські князі намагалися знищити в Україні прагнення місцевого населення до самостійного державного життя. Саме тому Литовська держава не була українською (Krypyakevych, 1992, р. 123). Аналогічну позицію в цьому питанні займають В. Кульчицький та Б. Тищик, які вважають, що литовські правителі зберігали на українських землях попередні порядки та звичаї, поки це не суперечило їхнім інтересам. Однак, незважаючи на певну толерантність й повагу до українців, в цілому литовське правління в Україні, за їх оцінкою було чужинським (Kulchyszkij, 2001, р. 40).

На наш погляд, така оцінка становища українських земель у складі Великого князівства Литовського є цілком вираженою й об'єктивною.

Висновки. Як бачимо, знаходження українських земель-князівств у складі ВКЛ стало своєрідним продовженням перерваних монголо-татарською навалою давньоруських державницьких традицій. Однак Велике князівство Литовське, не дивлячись на відчутні позитивні зміни у становищі українців, які перебували в його складі, не було Українською державою. Це було монолітне, поліетнічне,

централізоване, монархічне державне утворення з елементами широкого автономізму українських земель на початку його формування і розвитку. Однак після укладення Кревської унії 1385 року у ВКЛ інститут удільних князівств був замінений інститутом намісництва, внаслідок чого на українських землях була остаточно перервана державницька традиція, започаткована в давньоруські часи.

Taranenko M., Taranenko M. Questions of legal assessment of the entry and situation of Ukrainian lands within the Grand Duchy of Lithuania

The article considers the problem of formation and development of the Grand Duchy of Lithuania and the legal assessment of the situation of the Ukrainian lands conquered by Lithuanians. In the context of this problem, the authors analyze in detail the main stages of the Lithuanian state during the reign of Mindaugas, the creation of a centralized system of power and the establishment of the ruling Gediminas dynasty, active expansionist foreign policy during the reign of Prince Olgerd. It is clear that the authors are particularly interested in the process of conquest of Ukrainian lands by Lithuanians through the so-called "quiet expansion" and its main consequences that occurred in the socio-political life of the Ukrainian and Lithuanian peoples. In this context, the authors thoroughly analyze the process of assimilation of Lithuanians by Ukrainians, who were in the state-building and cultural relations much higher than their conquerors. Lithuanians borrow from the Ukrainians the Orthodox faith, the Old Russian language, "Russian Truth", becomes the main source of law before the adoption of the Lithuanian Statutes. As a result of assimilation processes, Lithuanians who lived on Ukrainian lands forgot who they were – Lithuanians or Ukrainians.

Along with the positive phenomena, the article analyzes the negative innovations introduced in Ukraine at this time: the removal from power in Kiev of the princes of the Rurik dynasty and the arrival of representatives of the Lithuanian Gediminovich dynasty and the creation, unlike Kievan Rus, a strong centralized Lithuanian state.

The article analyzes the process of changing the legal status of the Ukrainian lands-principalities, which became part of the Grand Duchy of Lithuania, at the initial stage of its formation and development (broad autonomy with elements of federalism) and during the period of enhanced centralization of grand ducal power and their transformation into governorates of the Lithuanian state in the second half of the XV century.

According to the authors of the article, the Grand Duchy of Lithuania, despite its different names (Lithuanian-Russian, Russian-Lithuanian states, etc.), was not a Ukrainian state.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, GDL, Lithuanian-Russian state, prince, conquest, accession, inclusion, federation, autonomy.

Література:

1. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : «Либідь», 1995. 814 с.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 656 с.
3. Брайчевський М. Конспект історії України. Київ : «Знання», 1993. 205 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне видання 1913 року. Київ : «Золоті ворота» – ДТК УРСР – «Радуга-90», 1990. 524 с.
5. Грушевський М. Історія України – Русі. т. IV, XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ : Наукова думка, 1991. 238 с.
6. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Т. I. (до половини XVII століття.). Київ : Глобус, 1991. 238 с.
7. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. т. 9: Прил. – С. Київ : Наук. думка, 2012. 944 с.
8. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. т. 7: Мл-О. Київ : Наук. думка, 2010. 728 с.
9. Ефименко А.Я. История украинского народа. Київ : Либідь, 1990. 512 с.
10. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів : НТШ, 1992. 230 с.
11. Іванченко Р.П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. Київ : МАУП, 2006. 624 с.
12. Історія держави і права України : підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) В.І. Батрименко, Л.О. Зайцева, О.Л. Копиленко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
13. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.Г. Гуржій та ін. ; під ред. В.А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 416 с.

14. Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Замлинський (кер. авт. кол.). Київ : Україна, 1993. 396 с.
15. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Видавництво «Світ», 1992. 556 с.
16. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 320 с.
17. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. Львів : Світ, 1995. 248 с.
18. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посіб. 4-те вид., стер. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2003. 429 с.
19. Новик Е.К. История Беларуси. С древнейших времен до 2012 г. : учеб. пособие. 3-е изд. испр. и доп. Минск : Высш. шк., 2012. 542 с.
20. Новий довідник: Історія України. Київ : Тов «Казка», 2012. 736 с.
21. Полонська – Василенко Н. Історія України. У 2т. Т. I. До середини XVII століття. Київ : Либідь, 1992. 640 с.
22. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ : Видавничий дім «Альтернативи». 1998. 319 с.
23. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. : навч. посіб. Київ : Перун, 1996. 496 с.
24. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
25. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. Київ : «Либідь», 1999. 480 с.
26. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. : навч. посібник. Київ : Генеза, 1997. 312 с.

References:

1. Antonovych V. Moya spovid. Vybrani istorychni ta publitychni tvory [My confession. Selected historical and journalistic works]. Kyiv : Lybid, 1995. 814 p.
2. Bojko O. D. Istoriya Ukrayiny [History of Ukraine]: Posibnyk. Kyiv : Vydavnychyj centr «Akademiya», 2002. 656 p.
3. Brajchevskij M. Konspekt istoriyi Ukrayiny [Synopsis of the history of Ukraine]. Kyiv : Znannya, 1993. 205 p.
4. Grushevskij M. Ilyustrovana istoriya Ukrayiny [Illustrated history of Ukraine]. Repryntne vydannya 1913 roku. Kyiv : «Zoloti vorota». DTK URSR. «Raduga-90», 1990. 524 p.
5. Grushevskij M. Istoriya Ukrayiny-Rusi. t. IV, XIV-XVI viky – vidnosyny politychni [History of Ukraine-Rus. Vol. 4, 14-16 centuries, political relations]. Kyiv : Naukova dumka, 1991. 238 p.
6. Doroshenko D. I. Narys istoriyi Ukrayiny v 2-x tomax. T. I. (do polovy`ny` XVII stolittya.) [Essay on the history of Ukraine in 2 volumes. Vol. I (up to half of the sixteenth century.)]. Kyiv : Globus, 1991. 238 p.
7. Encyklopediya istoriyi Ukrayiny` : u 10t. [Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 vols] / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. t. 9: Pryl. Kyiv : Nauk. dumka, 2012. 944 p.
8. Encyklopediya istoriyi Ukrayiny` : u 10t. [Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 vols] / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. t. 7: MI-O. Kyiv : Nauk. dumka, 2010. 728 p.
9. Efymenko A. Ya. Istoriya ukrainskogo naroda [History of the Ukrainian people]. Kyiv : Lybid, 1990. 512 p.
10. Zhukovskij A., Subtelnyj O. Narys istoriyi Ukrayiny [Essay on the history of Ukraine]. Lviv : NTSh, 1992. 230 p.
11. Ivanchenko R. P. Istoriya bez mifiv: Besidy z istoriyi ukraïnskoyi derzhavnosti [History without myths: Conversations on the history of Ukrainian statehood]. Kyiv : MAUP, 2006. 624 p.
12. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny [History of the state and law of Ukraine]: Pidruchny`k/A. S. Chajkovskij (ker. avt. kol.) V. I. Batrymenko, L. O. Zajceva, O. L. Kopylenko ta in. Kyiv : Yurinkom Inter, 2006. 512 p.
13. Istoriya Ukrayiny [History of Ukraine] / V. F. Verstyuk, O. G. Gurzhij ta in.: Pid red. V. A. Smoliya. Kyiv : Alterantvy, 1997. 416 p.
14. Istoriya Ukrayiny v osobax: IX-XVIII st. [History of Ukraine in persons: IX-XVIII centuries] / Zamlynskyj (ker. avt. kol.). Kyiv : Ukrayina, 1993. 396 p.
15. Krypyakevych I. Istoriya Ukrayiny [History of Ukraine]. Lviv : Vydavnytstvo «Svit», 1992. 556 p.
16. Kulchyczkyj V. S., Tyshhyk B. J. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny [History of the state and law of Ukraine]: Navch. Posibnyk. Kyiv : Atika, 2001. 320 p.
17. Malyk Ya., Vol B., Chupryna V. Istoriya ukraïnskoyi derzhavnosti [History of the Ukrainian state]. Lviv : Svit, 1995. 248 p.
18. Muzychenko P. P. Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny [History of the state and law of Ukraine]: Navch. posib. – 4-te vyd., ster. Kyiv : T-vo «Znannya», KOO, 2003. 429 p.
19. Novyk E. K. Istoriya Belarusi. S drevnejshyh vremen do 2012 g. [History of Belarus. From ancient times to 2012]: ucheb. posoby`e. – 3-e y`zd. ispr. i dop. Minsk : Vysh. shk., 2012. 542 p.

20. Novyj dovidnyk: Istoriya Ukrayiny [New Handbook: History of Ukraine]. – Kyiv : Tov «Kazka», 2012. 736 p.
21. Polonska – Vasylenko N. Istoriya Ukrayiny. U 2t. T. I. Do seredy`ny` XVII stolittya [History of Ukraine. In 2vols. Vol. 1 to the middle of the sixteenth century]. Kyiv : Lybid, 1992. 640 p.
22. Rusina O. V. Ukrayina pid tataramy i Lytvoyu [Ukraine under the Tatars and Lithuania]. Kyiv : Vydavnychyj dim «Alternatyvy». 1998. 319 p.
23. Tereshhenko Yu. I. Ukrayina i yevropejskyj svit: Narys istoriyi vid utvorennya Starokyivskoyi derzhavy do kincy XVI st.[Ukraine and the European world: An essay on the history from the formation of the Old Kiev state to the end of the sixteenth century]: Navch. Posibnyk. Kyiv : Perun, 1996. 496 p.
24. Hrestomatiya z istoriyi derzhavy` i prava Ukrayiny [A textbook on the history of the state and law of Ukraine] / Navch. posib. / Uporyad.: A. S. Chajkovskyj (ker.), O. L. Kopylenko, V. M. Kryvonis, V. V. Svystunov, G. I. Trofanchuk. Kyiv : Yurinkom Inter, 2003. 656 p.
25. Shevchuk V. P., Taranenko M. H. Istoriya ukrayins`koyi derzhavnosti [History of Ukrainian statehood]. Kyiv : Lybid, 1999. 480 p.
26. Yakovenko N. M. Nary`s istoriyi Ukrayiny` z najdavnishy`x chasiv do kincy XVII st.[ Essay on the history of Ukraine from ancient times to the end of the sixteenth century.]: Navch. posibny`k. Kyiv : Geneza, 1997. 312 p.

Стаття надійшла до редакції 02.11.2021

Стаття рекомендована до друку 22.11.2021

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО Й УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ СКИДАННЯ ЗАБРУДНЮВАЛЬНИХ РЕЧОВИН

Уberman В. І.,

кандидат технічних наук,

провідний науковий співробітник лабораторії формування та регулювання якості вод

Науково-дослідної установи

«Український науково-дослідний інститут екологічних проблем»

ORCID ID: 0000-0002-2807-7937

vlad.uberman@gmail.com

Васьковець Л. А.,

кандидат біологічних наук,

професор кафедри безпеки праці і навколишнього середовища

Національного технічного університету

«Харківський політехнічний інститут»

ORCID ID: 0000-0002-7373-7113

ludmilavaskovets2@gmail.com

У статті досліджуються та порівнюються структури і базові норми правових механізмів регулювання скидання (РС) забруднювальних речовин (ЗР) із точкових техногенних джерел у поверхневі води законодавств Європейського Союзу й України. Для аналізу системної побудови європейського регулювання скидання забруднювальних речовин та змістовного вивчення її головних елементів визначено інструмент, яким є ланцюг поширення обмежувального / лімітувального правового впливу, його законодавчі ланки та регулювальні норми. Виявлено структуру та склад зазначеного ланцюга європейського регулювання скидання забруднювальних речовин, досліджено потоки забруднювальних речовин та інформаційні зв'язки між обмежувальними нормативами. Зазначено, що головними гілками структури європейського регулювання скидання забруднювальних речовин є технологічний і екологічний правові впливи. Друга гілка є додатковою: доповнює першу для окремих пріоритетних речовин і використовує для обмеження скидання забруднювальних речовин ділянку масиву води, прилеглої до скиду забруднювальних речовин, так званої зони змішування (ЗЗ). Досліджено місце і значення підінституту регулювання скидання забруднювальних речовин у європейському водному законодавстві. Визначено особливості європейських регулювальних нормативів регулювання скидання забруднювальних речовин. Виконано порівняння європейського й українського регулювання скидання забруднювальних речовин, яке здійснюється за шкалою ознак, що характеризують ланки ланцюга лімітувального правового впливу. Відповідність ознак українського регулювання скидання забруднювальних речовин європейським оцінювалася за категоріями: «відповідає цілком», «відповідає частково», «не суперечить», «не відповідає», «не врегульовано законодавством Європейського Союзу». Розподіл оцінок відповідності свідчить про принципову відмінність європейського регулювання скидання забруднювальних речовин від українського. Досліджено найважливіші відмінності. Зроблено висновок, що головна розбіжність двох систем регулювання скидання забруднювальних речовин полягає у тому, що українське регулювання базується лише на економічному використанні асимілювальної спроможності зони змішування. Зазначається, що поняття зони змішування за 60 років свого фактичного використання не отримало належного правового обґрунтування в українському законодавстві. На відміну від українського регулювання, основний вплив європейського регулювання скидання забруднювальних речовин спрямовано на безпосереднє лімітування джерел забруднювальних речовин. Визначено першочергові зміни у водному законодавстві України, необхідні для імплементації вимог законодавства Європейського Союзу щодо регулювання скидання забруднювальних речовин.

Ключові слова: екологічне законодавство, регулювання якості води, скидання забруднювальних речовин, екологічне законодавство ЄС, порівняльне право.

Постановка проблеми. Одним з актуальних і найбільш важливих напрямів охорони вод, забезпечення якості, екологічної безпеки водокористування є правове регламентування скидання забруднювальних речовин (далі – ЗР) у поверхневі води. Доктринальний документ екологічної політики України (Основні засади, 2019) (далі – Стратегія) визнає головними джерелами забруднення скиди із промислових і господарських об'єктів. Серед найбільш поширених речовин, що спричиняють забруднення, у Стратегії згадуються сполуки важких металів, сполуки азоту та фосфору, нафтопродукти, феноли, сульфати, поверхнево-активні речовини. У «Морській природоохоронній стратегії України» (Морська природоохоронна стратегія, 2021) до основних джерел забруднення моря віднесено скидання зворотних та стічних вод зі стаціонарних берегових джерел. Ці джерела, з яких надходять стічні води міст та суб'єктів господарювання, розташованих у прибережній захисній смузі морів, визначено особливо небезпечними для морських екосистем. Паралельно в Україні виконується програма апроксимації вітчизняного водного законодавства до екологічного законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС). За цією програмою реалізація Стратегії та невідкладних заходів мають відбуватися з одночасним реформуванням державного управління у сфері охорони вод, його переходом до інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом (далі – ІУВРБП), яке фактично здійснюється в Україні із 2017 р. Засобом ефективного впливу на джерела надходження зазначених речовин є еколого-правове регулювання скидання ЗР (РСЗР), зокрема підінститут РСЗР (Уberman, Васьковець, 2019), який входить до складу комплексного еколого-правового інституту якості вод та регулювання (далі – ЕПІЯВР) водного законодавства. Цей підінститут містить **найбільш дієві правові засоби лімітування надходження ЗР у поверхневі води з техногенних об'єктів**, які чинять визначальний вплив на екологічний стан і екологічну безпеку водного середовища, на придатність поверхневої води для різних видів використання. Удосконалення українського РСЗР у напрямі наближення до європейського відповідника нині є одним із найважливіших еколого-правових завдань. Його вирішення вимагає **визначення структури і складу та порівняння правових механізмів РСЗР** в екологічному законодавстві ЄС та у водному законодавстві України.

Стан наукової розробленості проблеми. Загальні вимоги й особливості українського та європейського механізмів правового регулювання (далі – МПР) для гарантування екологічної безпеки водокористування досліджувалися відомими вченими-правознавцями В.І. Андрейцевим, А.П. Гетьманом, Н.Р. Кобецькою, А.К. Соколовою, Ю.С. Шемшученком та іншими. Комплекс обмежень для скидання ЗР у водні об'єкти України, установлених МПР, розглянуто та викладено в багатьох підручниках та посібниках з екологічного права, екології та водних ресурсів, написаних визнаними фахівцями та вченими, а саме: М.С. Шемшученком, А.П. Гетьманом, В.І. Андрейцевим, Н.Р. Кобецькою, В.К. Хільчевським, А.В. Яциком та іншими. Найбільш наближеними до рівня ЕПІЯВР є дослідження вчених харківської школи екологічного права Ю.Ю. Виставної, М.К. Черкашиної, Є.П. Суєтнова.

У статті МПР розуміється в сенсі, запропонованому С.С. Алексєєвим (Алексєєв, 1995), як «взятая в единстве система правовых средств, при помощи которой обеспечивается результативное правовое воздействие на общественные отношения». Європейський МПР скидання ЗР, його принципи й особливості у вітчизняних дослідженнях не розглядалися, а змістовних порівнянь з українським відповідником не виконувалося. З невеликої кількості поверхневих і загальних порівняльних досліджень водного законодавства ЄС і України, як-от (Принципи Acquis, 2014), жодне не торкалося РСЗР. Виняток становить перше дослідження (Overview of the Status, 2011), яке виконувалося на початку запровадження в Україні інституту ІУВРБП. Але **нині за поглибленого розгляду не можна погодитися з надто оптимістичними висновками** (Overview of the Status, 2011) **про досить високий рівень відповідності водного законодавства України та ЄС у частині РСЗР**.

Мета статті – визначення системної побудови та головних структурних елементів європейського еколого-правового механізму РСЗР із точкових джерел у поверхневі води, оцінки відповідності предметно-функціональної спрямованості регуляторних норм європейського й українського еколого-правових підінститутів РСЗР для подальшого наукового обґрунтування пропозицій щодо відповідних змін у водному законодавстві України. До цілей статті також належить виявлення тих елементів порівняння українського еколого-правового механізму РСЗР, які підлягають першочерговим змінам у разі імплементації вимог європейського екологічного законодавства. Досягнення зазначеної мети та цілей забезпечить створення у водному законодавстві України підінституту РСЗР як складника ЕПІЯВР екологічного законодавства України, подібного до відповідного підінституту екологічного законодавства ЄС.

Виклад основного матеріалу. Про необхідність та екологічні причини імплементації Україною європейського РСЗР свідчать результати першого дослідницького скринінгу широкого спектра хімічних забруднювачів у поверхневих водах басейну річки Дніпра, виконаного в Україні в жовтні 2020 р. (Результат 2, 2021). Скринінг виявив наявність у воді Дніпра окремих ЗР, які є пріоритетними (до цієї категорії входять і небезпечні речовини) для всіх держав – членів ЄС, про перевищення європейських

стандартів їх вмісту. Також виявлено деякі ЗР, специфічні для водокористування в басейні Дніпра. Наявність зазначених речовин пов'язується зі зворотною водою та з недоліками українського РСЗР. У Рішенні РНБО України від 30 липня 2021 р. (Рішення РНБО, 2021) зазначається високий рівень ризиків для водних об'єктів, зумовлений значним забрудненням, та передбачено комплекс важливих заходів, зокрема у сфері законотворчої та нормотворчої діяльності, спрямованих на поліпшення якісного стану вод. До наукових засад зазначеної діяльності належить порівняння європейського й українського правових механізмів РСЗР для подальшої імплементації вимог європейського екологічного законодавства.

Варто зазначити, що дефініції Директиви 2000/60/ЄС (Директива 2000/60/ЄС, 2000) (далі – ВРД) істотно відрізняються від термінології Водного кодексу України (Водний кодекс України, 1995) (далі – ВКУ), а український переклад європейських дефініцій спричиняє багато проблем у їх розумінні та порівнянні законодавств (більш точний і адекватний українській суспільній практиці переклад ВРД міститься у (Водна Рамкова, 2006) (далі – ВРД1)). Зокрема, у ст. 2 (1) ВРД поняття «поверхнева вода» визначає внутрішні води, а також перехідні та прибережні води (з погляду хімічного стану це поняття також означає територіальні води) (Директива 2000/60/ЄС, 2000), тоді як у ВКУ (Водний кодекс України, 1995) «морські води» не належать до поверхневих вод і утворюють окрему категорію. Відмінність поняття «забруднювач» (у сенсі речовини) зі ст. 2 (31) ВРД та «забруднююча речовина» у ст. 1 ВКУ викладено у статті (Уberman, Васьковець, 2020), а наслідки відсутності у ВКУ поняття «стандарт якості довкілля» зі ст. 2 (35) ВРД розглянуто у статті (Уberman, Васьковець, 2020).

Принципово важливими для РСЗР є дефініції понять ВРД: «стандарт якості довкілля» у ст. 2 (35), «Граничні значення виділення» у ст. 2 (40), «засоби контролю за викидами» у ст. 2 (41), зі ст. 10 (1) (2) (2) – «комбінований підхід до точкових і просторово-розподілених джерел», а також регулятивні норми, які використовують ці дефініції. Перше порівняльне дослідження (Overview of the Status, 2011), яке виконувалося на початку запровадження в Україні інституту ІУВРБП, не брало до уваги інші, окрім ВРД, релевантні РСЗР джерела водного (та загального екологічного) законодавства ЄС, як-от: (Directive 2008/105/EC, 2008) (далі – ДСЯД), (Директива № 2010/75/EC, 2010) (далі – ДПВ), (Директива 2006/11/EC, 2006) далі – (ДНРВ). Варто зазначити, що, на відміну від України, в екологічно розвинених країнах світу всі принципи РСЗР, на яких ґрунтуються регулятивні норми та їх поняттєво-категоріальний апарат, розглядаються на рівні політики щодо якості води (water quality policy) і обговорюються в колах правників, наприклад: (Environmental Laws, 2015).

Виявлення системної побудови та головних структурних елементів європейського еколого-правового механізму РСЗР вимагає змістовного вивчення **ланцюга обмежувального (лімітувального) правового впливу**, спрямування його ланок та норм. За таким впливом європейське РСЗР принципово відрізняється від українського. Відповідний принцип отримав назву «комбінований підхід до регулювання скидів» (далі – КПРС). Особливості регулювання за КПРС зазначено в § (40) преамбули ВРД, поняття «комбінований підхід до регулювання скидів» визначено у ст. 2 (36) і встановлено у ст. 10 ВРД (більш точний переклад наведено у ВРД1). Потоки ЗР та інформаційні зв'язки між обмежувальними нормативами під час використання КПРС наведено на рис. 1. У верхній частині рисунку зображена структура впливу для загального випадку правового регулювання скидання всіх ЗР за допомогою нормативу граничної величини скиду (далі – ГВС). Цей норматив визначається через найкращі доступні технології (далі – НДТ) для точкових джерел скидання з установок / техногенних об'єктів у масиви поверхневої води. Такий **технологічний вид правового впливу** поширюється на всі ЗР: пріоритетні (далі – ПЗР), до категорії яких входять і небезпечні речовини, та специфічні (далі – СЗР) для визначеного басейну або території. У нижній частині рис. 1 зображена структура **екологічного виду правового впливу** регулювання скидання лише тих ПЗР, для яких досягнення цілей якості або стандартів якості довкілля (далі – СЯД) вимагає більш жорстких умов (або обмежень), ніж визначаються за ГВС.

Екологічний вплив використовує асимілювальну спроможність прилеглої до скиду ділянки масиву води, так звану зону змішування (далі – ЗЗ), а відповідний обмежувальний норматив гранично допустимого скиду (далі – ГДС) визначається за умови дотримання СЯД поза ЗЗ. У цьому разі ГДС є найбільшим значенням, яке після розбавлення та перебування скинутої ЗР у воді ЗЗ забезпечує неперевищення СЯД поза межами ЗЗ. Тому ГВС у загальному випадку є не меншою, ніж ГДС для однакових ПР. У європейських звітних документах та наукових джерелах зазначається, що відношення ГВС/ГДС змінюється в інтервалі від 2 до 1 000. Отже, використання ЗЗ і СЯД стосовно ПР варто вважати значно жорсткішим заходом регулювання, ніж НДТ, а саму ЗЗ стосовно ПР треба визнати важливим еколого-правовим засобом та інструментом підінституту РСЗР.

Із загальносистемного погляду на етапі визначення обмежувальних нормативів технологічний вплив на джерело скидання ЗР можна розглядати як відкритий цикл керування, а екологічний вплив – як замкнений цикл керування з негативним зворотним зв'язком.

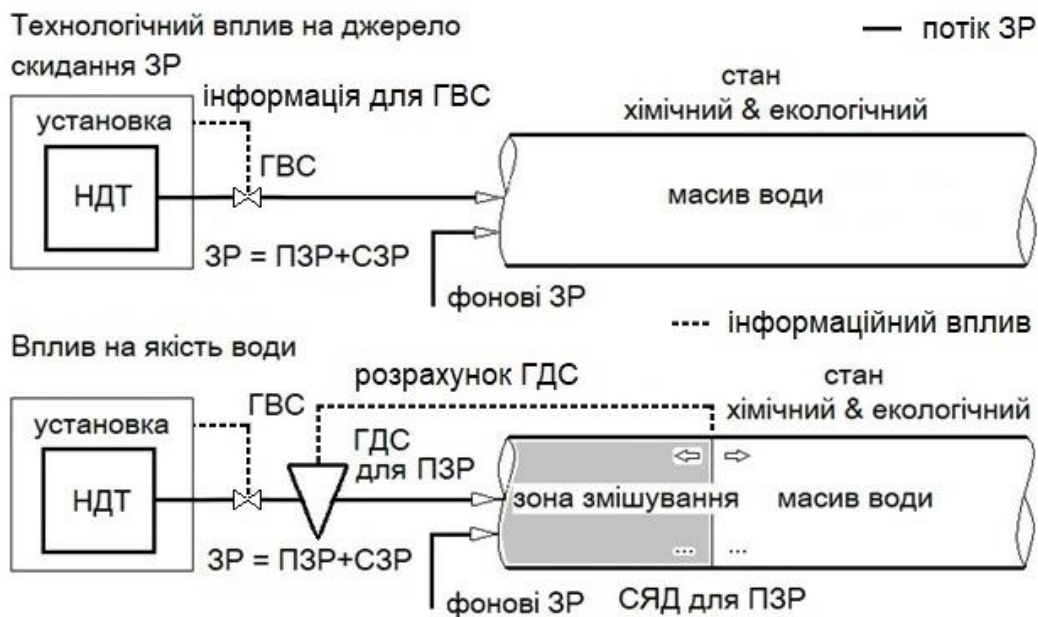

Рис. 1. Речовинна й інформаційна структура нормативного впливу вимог ВРД за КПРС із точкових джерел у поверхневі води

(акроніми: НДТ – найкраща доступна техніка для установки із джерелом скидання ЗР; ГВС – гранична величина скиду для НДТ; ЗР – забруднювальні речовини; ПЗР – пріоритетні ЗР; СЗР – специфічні ЗР; ГДС – гранично допустимий скид; СЯД – стандарт якості довкілля; інші пояснення – у тексті)

Порівняння інструментів КПРС зі ст. 10 ВРД і вимог до «гранично допустимих викидів» зі ст. 15 ДПВ із визначенням у ст. 33 ЗУПОНПС «гранично допустимих викидів та скидів у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин» та «гранично допустимого скиду (ГДС) речовини» у ст. 1 та ст. 38 ВКУ дозволяє побачити головну принципову **відмінність європейського РСЗР від його українського відповідника. У європейському екологічному законодавстві, на відміну від українського, сфера використання асимілювальної спроможності 33 для економічних цілей є дуже обмеженою за предметом регулювання**, тобто за видами ЗР.

Місце підінституту РСЗР у структурі європейського ЕПІЯВР можна побачити на рис. 2. У верхній частині рис. 2 вище горизонтальної риски наведено компоненти підінституту оцінки якості води (далі – ОЯВ), а нижче – підінституту РСЗР. **Європейський підінститут РСЗР функціонально стосується лише складової частини хімічного стану загальної оцінки стану масиву води.** З рис. 2 видно, що вплив підінституту РСЗР спрямовано на створення однакового (єдиного) для ЄС способу боротьби з перевищенням допустимого вмісту ПЗР у водних об'єктах усіх держав – членів ЄС. Таких ПЗР натеper визначено 53 речовини або групи речовин (45 пріоритетних і 8 додаткових) (Directive 2008/105/EC, 2008). Законодавчі заходи боротьби із СЗР (для окремих річкових басейнів і територій) залишаються у внутрішньому / національному законодавстві кожної держави – члена ЄС.

Отже, до **нормативних регуляторів** належать: за ст. 2 (41) (40) ВРД «засоби контролю за викидами», «граничні значення виділення», за ВРД1 – «регулювання емісії», «граничні величини емісії». Регулятори визначаються для окремих хімічних речовин (далі – ХР) (або їх груп). На рис. 1 цим регуляторам відповідають НДТ та ГВС. Кінцевою **метою регулювання є** досягнення «доброго хімічного стану» та «доброго екологічного стану» поверхневої води, а до відповідних критеріїв належить «стандарт якості довкілля» (далі – СЯД) для окремої ХР (або її групи), який за еколого-правовим змістом принципово відрізняється від нормативів екологічної безпеки водокористування у ВКУ. СЯД не має аналогів у ВКУ і є суто екологічним нормативом для речовини або групи речовин (об'єднаних загальною назвою), що визначає їхню концентрацію, яка не має перевищуватися у воді, осадах чи біоті. СЯД також урахувують вплив на всі рецептори ризику: людей, донну біоту, пелагічну біоту та вищих хижаків (птахи, ссавці). За вимогою ч. 1 ст. 4 ДСЯД **стосовно 33 СЯД створює для ПЗР вторинний регулятор, який не має окремої назви, але з метою інструментальної визначеності позначається на рис. 1 як ГДС.**

Порівняння й оцінка відповідності предметно-функціональної спрямованості норм європейського й українського еколого-правових підінститутів РСЗР для обґрунтування змін водного

законодавства України здійснюється за ознаками змістової тотожності правових дефініцій та порівнянності регулювальних норм. Порівняння здійснювалося за основними джерелами права підінститутів РСЗР європейського й українського екологічних законодавств, наведеними в табл. 1. Варто зазначити, що повний обсяг регулювальних особливостей та відповідних норм українського підінституту РСЗР міститься в рамковому Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», у ВКУ, у п'яти головних підзаконних нормативно-правових актах.

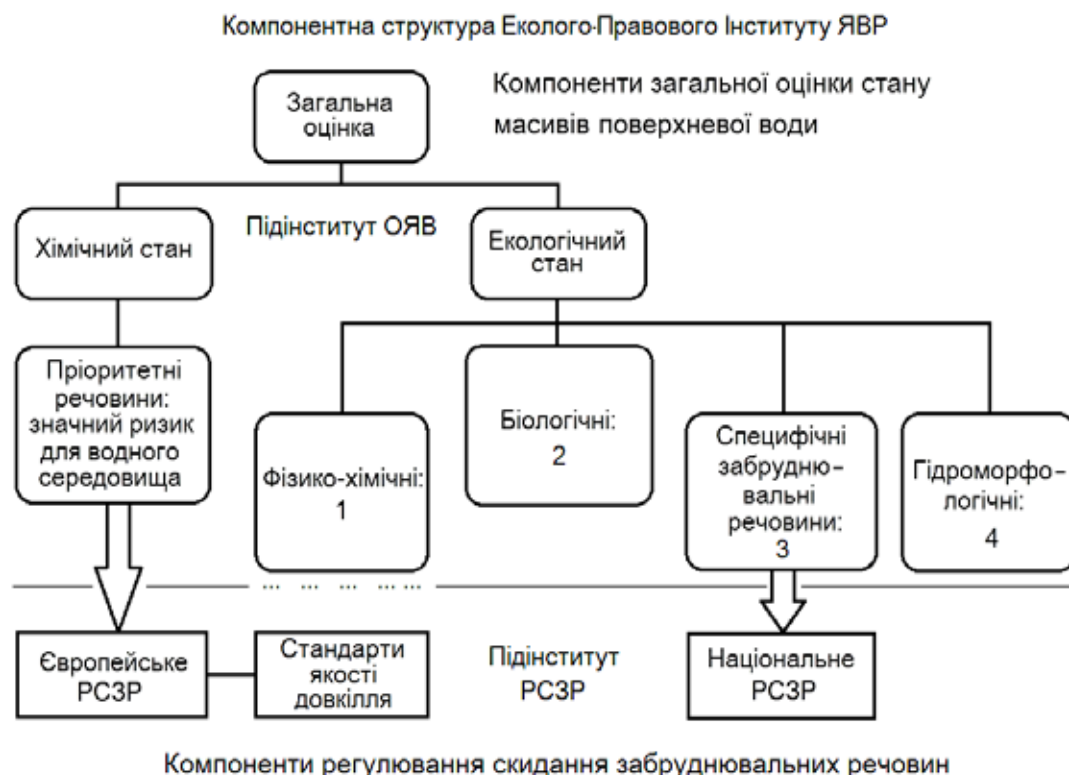

Рис. 2. Інформаційно-логічний зв'язок підінститутів оцінки якості води (далі – ОЯВ) та РСЗР із точкових джерел у поверхневі води ЕПІЯВР водного законодавства ЄС

(позначення: 1 – поживні речовини, рН – розчинений кисень, амоній; 2 – фітопланктон, макроводорості, риба, безхребетні; 3 – метали та їх сполуки, органічні сполуки; 4 – глибина, ширина, витрата води, структура русла та берега масиву води)

Методика порівняння полягала у використанні набору з 18 предметно-функціональних ознак, так званої шкали ознак, якими характеризуються норми (або їхні частини), що входять до нормативної структури правового механізму РСЗР. Предметно-функціональний аналіз правових норм РСЗР стосувався трьох частин ланцюга поширення ЗР у водному об'єкті, наведених на рис. 1: 1) джерело ЗР (установка, скид); 2) ділянка масиву води, безпосередньо прилегла до джерела ЗР, включно до межі ЗЗ; 3) подальша ділянка масиву води від межі ЗЗ (до точки наглядового або функціонального моніторингу).

Результати порівняння наведено в табл. 2. У цій таблиці поняття «регулювання скиду ЗР» уживається в сенсі цілеспрямованого впливу для досягнення вимог екологічної безпеки на суспільні відносини щодо спеціального водокористування (у частині скидання речовин із точкових джерел у поверхневі води), на техногенні джерела ЗР та на безпосередньо прилеглі до них масиви води.

Вартотакож зазначити, що за ст. 12 Господарського кодексу України до основних засобів регулювального впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання належать такі інструменти, як нормативи та ліміти.

Шкала ознак теоретично ґрунтується на загальній теорії управління і міститься у стовпчику 1 табл. 2. У стовпчиках 2 і 3 наводяться відповідні норми (їхні частини) директив ЄС і українських законів. Ступінь відповідності та головні розбіжності інститутів РСЗР оцінюються за п'ятьма значеннями: «відповідає цілком», «відповідає частково», «не суперечить», «не відповідає», «не врегульовано законодавством ЄС».

Таблиця 1

Основні джерела підінститутів РСЗР європейського й українського екологічних законодавств

№	Джерела права	Абревіатури
Європейські основні джерела		
1.	Водна рамкова директива ЄС – Директива 2000/60/ЄС Європейського парламенту та Ради від 23 жовтня 2000 р. про встановлення рамок діяльності Співтовариства у сфері водної політики, із змінами та доповненнями, внесеними рішенням 2455/2001/ЄС і Директивою 2009/31/ЄС.	ВРД
2.	Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС. Основні терміни та їх визначення: EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms (перекл.: В. Лозанський).	ВРД1
3.	Директива 2010/75/ЄС Європейського парламенту та Ради про промислові викиди (комплексне запобігання і контроль забруднень) (переглянута).	ДПВ
4.	Directive 2008/105/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008, on environmental quality standards in the field of water policy, amending Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council.	ДСЯД
5.	Директива 2006/11/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про забруднення, спричинене деякими небезпечними речовинами, що скидаються до водного середовища Співтовариства» від 15 лютого 2006 р. (кодифікований текст). Текст стосується СЕП.	ДНРВ
6.	Priority Substances Directive – Directive 2013/39/EU of the European Parliament and of the Council of 12 August 2013 amending Directives 2000/60/EC and 2008/105/EC as regards priority substances in the field of water policy.	ДПР
Українські основні джерела		
7.	Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ред. від 1 січня 2021 р.).	ЗУПОНПС
8.	Водний кодекс України («Відомості Верховної Ради України», 1995, № 24, ст. 189). Дата оновлення: 21 лютого 2010 р.	ВКУ

Про зазначену шкалу ознак та наведені нижче результати її використання вперше згадувалося без досить повного доказового обґрунтування у статті авторів (Уberman, Васьковець, 2021).

Аналіз одержаного розподілу оцінок порівняння свідчить про таке. Із 35 отриманих оцінок відповідності (розбіжності), наведених у стовпчику 4 табл. 2, значення «не відповідає» мають 18 (51%), а значення «не суперечить» – 12 (34%). Окрім того, український підінститут РСЗР має деякі особливості, які відсутні у відповідному європейському підінституті. Європейське еколого-правове нормативне РСЗР за системною побудовою та за змістом базових елементів регульовального впливу принципово відрізняється від українського, більш глибоко та детально розроблене. Головний нормативний вплив європейських вимог спрямовано на НДТ для джерел скидання всіх ЗР, а додатковий – на створення у приймальному масиві води ЗЗ, використання її властивостей для зменшення вмісту окремих ПЗР.

Таблиця 2

Відповідність предметно-функціональної спрямованості норм (їхніх частин) європейського й українського еколого-правових підінститутів РСЗР із точкових джерел у поверхневій воді

Предметна функціональна спрямованість еколого-правових норм (їхніх частин)	Директива ЄС. Стаття, частина. Норма (частина)	Джерело в законах України. Стаття, частина, норма	Оцінка відповідності
1	2	3	4
Напрямок законодавства водного сектору	ВРД. Ст. 1.	ВКУ. Ст. 2, ч. 1.	Відповідає
Вид суспільних відносин	ВРД1. Ст. 2 (38), (b).	ВКУ. Ст. 1: водокористування.	Не суперечить
	ВРД1. Ст. 2 (39).	ВКУ. Ст. 48, ч. 1.	

1	2	3	4
Екологічний об'єкт регулювання	ВРД1. Ст. 2 (10) (8) (9).	ВКУ. Ст. 1: масив поверхневих вод; штучний масив поверхневих вод; істотно змінений масив поверхневих вод.	Не суперечить
Екологічний предмет регулювання	ВРД1. Ст. 2 (31).	ВКУ. Ст. 1: забруднююча речовина.	Не відповідає
	ВРД1. Ст. 2 (33).	ВКУ. Ст. 1: забруднення вод.	Не відповідає
Різновиди (підвиди) предметів регулювання	ВРД. Ст. 2 (29).	–	Не відповідає
	ВРД1. Ст. 2 (30).		
	ВРД1. Додаток V, п. 1.1.		
Мета регулювання (екологічна)	ВРД. Ст. 4 (1) (а): (i); (iii).	ЗУПОНПС. Ст. 31.	Не врегульовано законодавством ЄС
		ВКУ. Ст. 33.	Не суперечить.
		ВКУ. Ст. 38, ч. 1.	Не відповідає.
Мета регулювання (економічна)	ВРД. Преамб. (38).	ЗУПОНПС. Ст. 41, п. в).	Не відповідає.
	ВРД. Ст. 5.		
	ВРД. Ст. 9 (1).		
Спосіб досягнення мети регулювання	ВРД. Преамб. (45).	ВКУ. Ст. 38, ч. 1.	Не відповідає
	ВРД. Ст. 1 (с).		
	ВРД. Ст. 4 (1).		
	ВРД. Ст. 11 (3).		
Характеристика мети (екологічної) та цілей регулювання	ВРД. Преамб. (33). ВРД. Ст. 2 (17). ВРД. Ст. 2 (21).	ВКУ. Ст. 1. Екологічний стан масиву поверхневих вод.	Не суперечить
		ВКУ. Ст. 1. Хімічний стан масиву поверхневих вод.	Не відповідає
		ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 3.	Не відповідає
Компоненти характеристики мети регулювання	ВРД1. Ст. 2 (22).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 1.	Відповідає
	ВРД1. Ст. 2 (24).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 2.	Не суперечить
	ВРД1. Ст. 2 (23).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 3.	Відповідає
Оцінка стану об'єкта регулювання	ВРД1. Ст. 2 (22). ВРД1. Ст. 2 (24). ВРД1. Ст. 2 (23).	ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 1.	Не суперечить
		ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 2.	Не суперечить
		ВКУ. Ст. 21 ¹ , ч. 3.	Не суперечить
		ВКУ. Ст. 37, ч. 1.	Не відповідає
Види цілей регулювання	ВРД1. Преамб. (40), (42). ВРД. Ст. 2(35).	ЗУПОНПС. Ст. 31.	Не суперечить
		ВКУ. Ст. 33.	Не відповідає
		ВКУ. Ст. 36, ч. 1.	Не відповідає
		ВКУ. Ст. 38, ч. 1.	Не відповідає
Нормативний регулятор лімітаційного впливу	ВРД1. Преамб. (40). ВРД1. Ст. 2 (40).	ЗУПОНПС. Ст. 33, ч. 1.	Не суперечить
		ЗУПОНПС. Ст. 44.	Не суперечить
		ВКУ. Ст. 1: гранично допустимий скид (ГДС) речовини.	Не суперечить
Спосіб регулювання	ВРД1. Ст. 2 (36). ВРД1. Ст. 10.	–	Не відповідає
Інженерні засоби регулювання	ДПВ. Ст. 3 (10).	ВКУ. Ст. 39, ч. 1.	Не відповідає
		ВКУ. Ст. 40, ч. 1.	Не відповідає
		ВКУ. Ст. 72, ч. 1. Ст. 73, ч. 1. Ст. 74, ч. 1.	Частково враховує

1	2	3	4
Еколого-правовий зміст регулювання	ВРД1. Ст. 2 (41). («Контроль» у перекладі ВРД треба розуміти в сенсі «регулювання» за перекладом ВРД1).	–	Не відповідає
Використання для регулювання частини водного об'єкта	ВРД1. Ст. 2 (40), ч. 2. ДСЯД. Ст. 4 (переклад авторів).	–	Не відповідає
Екологічні властивості водного об'єкта, який використовується для регулювання	ДНРВ. Ст. 5, 1 (а).	–	Не відповідає

На відміну від європейського, в українському законодавстві головним інструментом обмежувального впливу на техногенні джерела ЗР є ЗЗ.

З результатів у табл. 2 випливає, що невідповідність регулятивних норм підінститутів РСЗР визначається стосовно найбільш важливих ознак правового регулювання, зокрема:

- екологічного об'єкта та предмета регулювання;
- способу досягнення мети регулювання;
- характеристики екологічної мети та цілі регулювання;
- цілей регулювання;
- реалізації регулювання, способу, засобів, змісту, необхідності використання водного об'єкта.

Варто окремо зазначити, що аналіз табл. 2 дозволяє констатувати такі недоліки українського РСЗР:

- відсутність поділу ЗР за ступенем їхньої екологічної небезпеки;
- відсутність подібного європейському законодавчого критерію «стандарт якості довілля» для екологічного обмеження поширення ЗЗ;
- законодавчу некоректність екологічної мети регулювання у вигляді поняття «екологічний норматив якості води», відсутність законодавчого визначення такого нормативу.

Виконане дослідження дозволяє більш точно та чітко сформулювати кінцеву правову проблему, на розв'язання якої спрямовано порівняння відмінностей підінститутів РСЗР: **створення у водному законодавстві України в умовах практичної реалізації комплексного (інтегрованого) управління водними ресурсами в межах району річкового басейну (тобто за басейновим принципом управління) ефективних і максимально наближених до європейських вимог еколого-правових важелів впливу на антропогенні (техногенні) джерела надходження ЗР шляхом лімітаційного регулювання їхніх скидів у поверхневі води.**

Висновки. Регульовальне ядро європейського МПР скидання ЗР у поверхневі води містить інструменти, що реалізують два різні принципи еколого-правового регулювання якості води. Принцип застережності, який реалізується через законодавчі вимоги до НДТ, та принцип використання асимілювальної спроможності, який реалізується через ЗЗ. Перший принцип є головним і в окремих випадках стосовно деяких ПР доповнюється другим принципом. Український МПР базується лише на економічному використанні асимілювальної спроможності масивів води. Такий підхід до РСЗР, хоча і використовується понад 60 років, не отримав належного еколого-правового обґрунтування в українському законодавстві стосовно статусу ЗЗ.

Ефективним засобом порівняльного дослідження РСЗР є шкала ознак, побудована шляхом системного аналізу ланцюга нормативного регульовального впливу на базові елементи МПР. Отримані за допомогою такої шкали оцінки за п'ятьма значеннями порівняльності норм (їхніх частин) європейського й українського еколого-правових підінститутів РСЗР свідчать про:

- наявність змістових розбіжностей та відмінностей українського та європейського підінститутів еколого-правового регулювання;
- більш глибоку та детальну розробленість європейського нормативного РСЗР порівняно з українським;
- значну відмінність європейського інституту РСЗР від українського відповідника в частині предметів регулювання, способів та змісту регулювання.

Окремо варто зазначити виявлені недоліки українського РСЗР, як-от: 1) відсутність поділу ЗР за ступенем їхньої небезпеки; 2) відсутність подібного до європейського законодавчого критерію

«стандарт якості довкілля» для обмеження поширення 33; 3) законодавча некоректність визначення екологічної мети правового регулювання через поняття «екологічний норматив якості води», відсутність законодавчого визначення такого нормативу.

Загалом за результатами виконаного порівняльного аналізу європейського й українського еколого-правових підінститутів РСЗР варто констатувати їх принципову відмінність, а також відмінність за базовими регуляторними нормами та нормативами.

У майбутніх дослідженнях, спираючись на отримані результати порівняльного аналізу, можна виявити ті поняття щодо РСЗР із ВРД та з інших директив ЄС, які підлягають рецепції в поняттєвій базі ВКУ, а також визначити зміни регуляторних норм та нормативів для імплементації європейських вимог в українське законодавство.

Uberman V., Vaskovets L. Comparative characteristic between European and Ukrainian legal mechanisms for regulating the discharges of pollutants

The article examines and compares the structures and basic norms of legal mechanisms for controlling the discharge (CD) of polluting substances (PS) from point technogenical sources into surface waters of EU and Ukrainian legislation. To analyze the systemic construction of the European CDPS and a meaningful study of its main elements, a tool has been identified, which is the chain of spreading of restrictive (limiting) legal influence, its legislative links and regulative norms. The structure and composition of this chain of European CDPS are identified, PS flows and information links between restrictive standards are studied. It is noted that the main branches of the structure of the European CDPS are technological and environmental legal influences. The second branch is additional. It complements the first one for some priority substances and it uses to limit the discharge of PS properties of the area of the water body which adjacent to the discharge of PS, the so-called mixing zones (MZ). The place and significance of the CDPS substitution in the European water legislation are investigated. The peculiarities of the European regulatory standards of the CDPS are determined. The comparison of the European and Ukrainian CDPSs using the scale of features that characterize the links in the chain of limiting legal influence is fulfilled. The concordance of the features of the Ukrainian CDPS to the European one was assessed by the categories: "fully compliant", "partially compliant", "does not contradict", "does not comply", "not regulated by EU legislation". The distribution of concordance assessments testifies to the fundamental difference between the European CDPS and the Ukrainian one. The most important differences of legal discordance are investigated. It is concluded that the main difference between the two CDPS substitutions is that Ukrainian regulation is based only on the economic use of the assimilative capacity of the MZ. It is emphasized that the concept of MZ for more than 60 years of its actual use has not received proper legal justification in Ukrainian law. In contrast to the Ukrainian regulation, the main influence of the European CDPS is aimed at directly limiting the sources of PS. The priority changes in the water legislation of Ukraine for the implementation of the requirements of the EU legislation on CDPS, have been proposed.

Key words: environmental law, water quality regulation, pollutant discharge, EU environmental legislation, comparative law.

Література:

1. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 р., затв. Законом України від 28 лютого 2019 р. № 2697–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 28.09.2021).
2. Морська природоохоронна стратегія України, схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 р. № 1240–р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 28.09.2021).
3. Уберман В.І., Васьковець Л.А. Поетапне наближення українського еколого-правового інституту якості вод та її регулювання до законодавства Європейського Союзу. *Legislation of EU countries: history, shortcomings and prospects for the development* : Collective monograph. Frankfurt (Oder) : Izdavnictva "Baltija Publishing", 2019. P. 334–354.
4. Алексеев С.С. Теория права. Москва : БЕК, 1995. 320 с.
5. Принципи Acquis Communautaire як передумова покращення водного законодавства України / за заг. ред. О. Кравченко. Львів : Друк «Компанія «Манускрипт»», 2014. 80 с.
6. Overview of the Status of Harmonizing the Ukrainian Legislation with the EU Requirements and the Baseline Plan for Harmonization of Ukraine's legislation with the EU laws. Ukraine, 2011. Table of

- Concordance. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/2000%2060%20%D0%84%D0%A1.pdf> (дата звернення: 28.09.2021).
7. Результат 2. Скринінговий моніторинг річкового басейну Дніпра. Водна Ініціатива Плюс Європейського Союзу для країн Східного партнерства (EUWI+). Версія 2; Лютий 2021. URL: https://mepr.gov.ua/files/skrin_dnipro/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%B3%20%D0%B2%D0%BE%D0%B4%20%D0%B1%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%83%20%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%B0.docx.pdf (дата звернення: 28.09.2021).
 8. Про стан водних ресурсів України : рішення РНБО України від 30 липня 2021 р., уведено в дію Указом Президента України від 13 серпня 2021 р. № 357/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2021#Text> (дата звернення: 28.09.2021).
 9. Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики : Директива 2000/60/ЄС Європейського парламенту і Ради від 23 жовтня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text (дата звернення: 28.09.2021).
 10. Водний кодекс України : Закон України № 214/95-ВР від 06.06.1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189. Дата оновлення: 24.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.09.2021).
 11. Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЄС. Основні терміни та їх визначення. EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms. Київ, 2006. 244 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1527562/> (дата звернення: 28.09.2021).
 12. Уberman В.І., Васьковець Л.А. Проблеми імплементації базових європейських екологічних понять у водне законодавство України. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 237–245.
 13. Уberman В.І., Васьковець Л.А. Понятійні відмінності законодавчого регулювання скидання речовин у Європейському Союзі та в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 84–92.
 14. Directive 2008/105/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008, on environmental quality standards in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/105/oj> (дата звернення: 28.09.2021).
 15. Директива № 2010/75/ЄС про промислові викиди (всеохоплююче запобігання і контроль забруднень). URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/%202010_75_%D0%84%D0%A1.pdf (дата звернення: 28.09.2021).
 16. Про забруднення, спричинене деякими небезпечними речовинами, що скидаються до водного середовища Співтовариства : Директива 2006/11/ЄС Європейського парламенту та Ради від 15 лютого 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_966#Text (дата звернення: 28.09.2021).
 17. Environmental Laws: Introduction, by Peter-Christoph Storm. *Articles available in the German Law Archive. Gerhard Dannemann*. 2015. URL: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=383> (дата звернення: 28.09.2021).
 18. Уberman В.І., Васьковець Л.А. Базові елементи структури правових механізмів регулювання скидання забруднювальних речовин у водному законодавстві ЄС та України. *Екологічне право*. 2021. № 3 (друкується).

References:

1. Osnovni zasady (strategiia) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku (zatv. Zakonom Ukrainy vid 28 liutoho 2019 roku № 2697–VIII) [Basic principles (strategy) of the state ecological policy of Ukraine for the period up to 2030 (approved by the Law of Ukraine of February 28, 2019 № 2697–VIII)]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (updated: 28.09.2021) [in Ukrainian].
2. Morska pryrodookhoronna strategiia Ukrainy (skhval. rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 zhovtnia 2021 r. № 1240-r) [Marine Environmental Strategy of Ukraine (approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 11, 2021 № 1240-r)]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2021-%D1%80#Text> (data: 28.09.2021) [in Ukrainian].
3. Uberman V.I., Vaskovets L.A. (2019) Poetapne nablyzhennia ukrainskoho ekoloho-pravovoho instytutu yakosti vod ta yii rehuliuвання do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu. [Gradual approximation of the Ukrainian ecological and legal institute of water quality and its regulation to the legislation of the European Union] Chap. in book: Legislation of EU countries: history, shortcomings and prospects for the development : Collective monograph. Frankfurt (Oder) : Izdevniecība "Baltija Publishing", 2019. P. 334–354 [in Ukrainian].
4. Alekseev S.S. (1995) Teoriya prava. [Theory of law]. Moscow : VEK. 320 s. [in Russian].
5. Pryntsyppu Acquis Communautaire yak peredumova pokrashchennia vodnoho zakonodavstva Ukrainy /

Za zah. red. O. Kravchenko [Principles of the *Acquis Communautaire* as a prerequisite for improving the water legislation of Ukraine / For the general. ed. O. Kravchenko] Lviv : Druk "Kompaniia "Manuskrypt", 2014. 80 s. [in Ukrainian].

6. Overview of the Status of Harmonizing the Ukrainian Legislation with the EU Requirements and the Baseline Plan for Harmonization of Ukraine's legislation with the EU laws. Ukraine, 2011. Table of Concordance. URL: <https://mepr.gov.ua/files/docs/2000%2060%20%D0%84%D0%A1.pdf> (data: 28.09.2021).
7. Rezultat 2. Skryninhovyi monitorynh richkovoho baseinu Dnipro. Vodna Initsiatyva Plius Yevropeiskoho Soiuzu dlia krain Skhidnoho partnerstva (EUWI+). Versiia 2; Liutyi 2021. [Result 2. Screening monitoring of the Dnieper river basin. Water Initiative Plus of the European Union for the Eastern Partnership countries (EUWI+). Version 2; February 2021]. URL: https://mepr.gov.ua/files/skrin_dnipro/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%96%D0%BD%D0%B3%20%D0%B2%D0%BE%D0%B4%20%D0%B1%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%83%20%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%B0.docx.pdf (data: 28.09.2021) [in Ukrainian].
8. Rishennia RNBO Ukrainy vid 30 lypnia 2021 roku "Pro stan vodnykh resursiv Ukrainy" (vvedeno v diiu Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 13 serpnia 2021 roku № 357/2021) [Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of July 30, 2021 "On the state of water resources of Ukraine" (enacted by the Decree of the President of Ukraine of August 13, 2021 № 357/2021)]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2021#Text> (data: 28.09.2021).
9. Dyrektyva 2000/60/leS Yevropeiskoho Parlamentu i Rady "Pro vstanovlennia ramok diialnosti Spivtovarystva v haluzi vodnoi polityky" vid 23 zhovtnia 2000 roku. [Directive 2000/60 / EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text (data: 28.09.2021) [in Ukrainian].
10. Vodnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy № 214/95-VR vid 06.06.95. *VVR Ukrainy*. 1995. № 24. St. 189. Data onovlennia: 24.07.2021 [Water Code of Ukraine: Law of Ukraine № 214/95-BP of 06.06.95. *VVR of Ukraine*. 1995. № 24. Art. 189. Updated: 24.07.2021]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (data: 28.09.2021) [in Ukrainian].
11. Vodna Ramkova Dyrektyva YeS 2000/60/ES. Osnovni terminy ta yikh vyznachennia. EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms. [EU Water Framework Directive 2000/60 / EC. Basic terms and their definitions. EU Water Framework Directive 2000/60 / EC. Definitions of Main Terms] Kyiv, 2006. 244 s. URL: <https://www.twirpx.com/file/1527562/> (data: 28.09.2021) [in Ukrainian].
12. Uberman V.I., Vaskovets L.A. (2020) Problemy implementatsii bazovykh yevropeiskykh ekolohichnykh poniat u vodne zakonodavstvo Ukrainy. [Problems of implementation of basic European ecological concepts in water legislation of Ukraine] *Yurydychnyi visnyk*. № 1. S. 237–245 [in Ukrainian].
13. Uberman V.I., Vaskovets L.A. (2020) Poniatini vidminnosti zakonodavchoho rehuliuвання skydannia rehovyn u Yevropeiskomu Soiuzi ta v Ukraini. [Conceptual differences of legislative regulation of dumping of substances in the European Union and in Ukraine] *Vcheni zapysky TNU im. V.I. Vernadskoho. Ser. "Yurydychni nauky"*. T. 31 (70). № 4. S. 84–92 [in Ukrainian].
14. Directive 2008/105/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008, on environmental quality standards in the field of water policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/105/oj> (data: 28.09.2021).
15. Dyrektyva № 2010/75/leS pro promyslovi vykydy (vseokhopliuiuche zapobihannia i kontrol zabrudnen). [Directive № 2010/75 / EC on industrial emissions (comprehensive pollution prevention and control)]. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/%202010_75_%D0%84%D0%A1.pdf (data: 28.09.2021) [in Ukrainian].
16. Dyrektyva 2006/11/leS Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady "Pro zabrudnennia, sprychynene deiakymy nebezpechnymy rehovynamy, shcho skydaiutsia do vodnoho seredovyshcha Spivtovarystva" vid 15 liutoho 2006 roku. [Directive 2006/11 / EC of the European Parliament and of the Council of 15 February 2006 on pollution caused by certain dangerous substances discharged into the aquatic environment of the Community]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_966#Text (data: 28.09.2021) [in Ukrainian].
17. Environmental Laws: Introduction, by Peter-Christoph Storm. In: Articles available in the German Law Archive. Gerhard Dannemann. 2015. URL: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=383> (data: 28.09.2021).
18. Uberman V.I., Vaskovets L.A. (2021) Bazovi elementy struktury pravovykh mekhanizmv rehuliuвання skydannia zabrudniuvalnykh rehovyn u vodnomu zakonodavstvi YeS ta Ukrainy [Basic elements of the structure of legal mechanisms for regulating the discharge of pollutants in the water legislation of the EU and Ukraine]. *Ekolohichne pravo*. № 3 (in print) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.11.2021

Стаття рекомендована до друку 26.11.2021

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 4 (52)
2021**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *В.Б. Гайдабрус*

Підписано до друку 02.12.2021 р. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно друк. арк. 10,93. Тираж 150. Замовлення № 1221/497.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.